Роман

За кілька перегонів до станції Ганівка Давидові Мотузці вперше після міста та казарми степ війнув просто в лице міцним духом землі та рум'яних щік з морозу, з ранку, сонячного, осіннього.

Це на якійсь глухій станції у вагон увалилася ціла юрба дівчат. Либонь, з буряків. Бо у вікно бачить Давид — на станції цілі кучугури навалено їх, і ще підвозять, скидають. А в дівчат — клуночок у кожної. Вони в чорних стареньких свитах, у брудних спідницях з полотна сирового й босі.

А обличчя в усіх обвітрені, смагляві, з пошерхлими од вітру губами.

Як зайшли у вагон, збились, несміливі, і стояли в проході. У кожної в пучці — квиток.

Давид аж зрадів, наче сестру рідну між них побачив. Посунувся — дав місце одній, а тоді ще звернувся до якогось громадянина, що лежав на лавці насупроти, і попрохав його сісти. Бо вагон це не спальний, мовляв, а в дівчат ось, може, й ноги болять. Той нехотя спустив ноги з лави. Сіли дівчата там. Тісненько — усі порозміщалися. Лише одна стояла біля вікна й задумливо дивилася крізь скло.

Поїзд рушив. До скла аж обличчям притулилася. А повз очі — водокачка, телеграфні стовпи, по дорозі вози з буряками. Миг повз очі.

Давид витяг кисет і закурив. А тоді до дівчат:

— Звідки це ви, дівчата?

— З буряків їдемо. Отут були, в радгоспі,—це кирпатенька, найбідовіша, мовила. А очима стрибнула з парубкового обличчя на будьонівку його, знов на обличчя й додала: — А це їдемо додому. Вирвалися ще за тепла на молотьбу. А обмолотилися, буряки стали копати та й докопалися — учора думали, що й попропадаємо з ногами: морозище ж отакий, а ми босі.

Подивився Давид на їхні ноги червоні, похитав головою й нічого не сказав. А потім, по паузі, спитав, чи хоч додому ж їм недалеко.

Та так, із Зачепилівки вони, Щербанівського району. О, то це, виходить, вони зовсім земляки: він теж щербанівський з Обухівки. Знають Обухівку.

— Були з нами й на буряках обухівські, душ кілька було,— сказала одна з дівчат, звела обличчя на червоноармійця: — От, може, знаєте — Яким, що на гармонії грає, потім таранкуватий один. А з дівчат — Галька і Христя. А то — не знаю тих.

— Це Христя ота, що співає гарно? І зовсім вона не обухівська! — озвалась якась.

А Давид враз насторожився: Христя?

Та перша дівчина аж плечима знизала:

— Авжеж—"не з Обухівки!" Чи я ото не знаю? Прийшли вони, а ми саме жито добивали. Ще Христя ота про банду розповідала. То ж у них в одну ніч семеро коней з лук завели. І їхню взято коняку. Ще плакала, пам'ятаю.

Давид схвильовано:

— Така русява дівчина? Невисока?

— Невисока. А на шиї в неї шрам: колись іще, як денікінці були,— од нагайки.

— Так! — аж одхилився, і на обличчі біль у нього. Тиша. Десь за перегородкою, в другому купе, чути голоси було глухо. А внизу колеса ритмічно: так-так, так-так. Так. На шиї шрам — вона, значить, сестра Христя.

— І коней не знайшли?

— Ні, як крізь землю пішли всі семеро. Одного злодія піймали були з конем аж під Полтавою на ярмарку. З Огирівських хуторів сам. Хотіли самосуд над ним учинити. А він став проситися: всіх, каже, викажу, усю банду, тільки щоб не вбивали. Ну, а тут міліція на ярмарку — його й заарештували. В тюрмі тепер.

— Може, в тюрмі, а може... Хіба тепер тюрма! Подержать місяць та й додому випустять,— додала друга з дівчат і одвела погляд убік.

— А коней нема,— це — Давид.

Він замовк і схилив голову. А очі вронив на ноги дівчатам, порепані й червоні. І було — думка проповзла:

"Може, і вона десь боса отак на морозі?" А потім батьки згадалися. Як це бути без коняки? Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася. Без тягла ж — як без рук. А земля далеко, за десять верстов. Що ти на ній робитимеш голими руками! І чого згадалося те? Уривок з листа з дому, ще повесні; незграбними літерами Петрик виводив, а батько, мабуть, проказував синові вістку радісну: старого коня продали та молодого купили, хліборобами тепер будуть,— писали. І весело Давидові було тоді, і, мов живий, батько тоді був виткнувся з-за листа: завжди похмурий, а то всміхнувся на хвильку й примружив око до сина весело: "То так, сину; а без коня без доброго, вважай,— не

хлібороб". Е-е, не примружить тепер очей батько до сина, не скаже весело. Мабуть, такий журний, ще, мабуть, дужче посивів.

Десь далеко й глухо кондуктор квитки питав до Вербівки. Дівчата підвелися.

І Давид кинувся:

— Що, встаєте?

— Та ми до Вербівки брали квитки, бо до Ганівки ж дорого. А тут уже свої краї — пішки підемо. Нам аби на ніч. Прощавай!

— Ідіть здорові!

Поїзд стишився і став. Давид до вікна підвівся й байдуже дивився: на пероні з осик тихо падало листя жовтаве, чоловік у червонім картузі вдарив у дзвінок двічі, пройшли дівчата юрбою по перону за станцію. І бачив — пішли дорогою, що по ній стовпи телефонні вдалину побігли.

І коли рушив поїзд, Давид іще стояв біля вікна й дивився в степ. Ген-ген дівчата ті. Вдалині у вибалку руде село. А то куди не глянь — зелено, чорно... латка біля латки — чорно, зелено...

І подумав Давид:

"А як же це батько й ті шість?"

II

Від станції Ганівка до Обухівки двадцять п'ять верстов. І все степом. Повилась дорога поміж чорних ріль та латок зеленої озимини, коліями зрізана. А обіч уздовж неї— стовпи вдалину. І вітер осінній так тоскно

гуде вгорі в телефонних дротах. Вітер та он галок зграя: вітер їх гонить, як ото жменю зерна, сіючи, кинуть на вітрі,— а то куди оком не кинь — степ, пусто. Вдалині манячили хутори. Іде Давид по дорозі, ступає широко. Усіма грудьми п'є, захлинаючись, терпке, як терен зеленуватий, осіннє степове повітря. І, либонь, хмеліє від нього: очі якось аж затуманились, розкриті обвітрені уста. А рукою збив будьонівку на потилицю та тільки головою тріпнув.

— Ех!

Ще кілька день тому — де це було? В Азії. На станції Ташкент стояв у черзі за квитком між узбеками якийсь собі демобілізований червоноармієць Давид Мотузка — і от іде по дорозі на Обухівку. Чи йде, чи сниться.? Аж усміхнувся. А в очі степ далиною дивиться, хоче спитати, та — німий. "А що, Давиде, тьохнуло?" І хоч німий, чує його Давид. Він роблено хмуриться, потім усміхнувся: "Ще питає: "тьохнуло"! Ну, а як тебе та не любити, як от дивлюсь у далину твою і бачу в ній цілий світ новий. Що про нього віки лиш марили, що його ще ніде не бувало. Хіба на зоряних гонах на якійсь із інших планет. Ех, і люблю ж тебе!"

За хуторами дорога зламалась коліном і повилась на Щербанівку. Уздовж неї й стовпи потягли дроти. А глухенька доріжка поміж хат покрутилася хуторами. Це — Давидова. Ну, та він нею теж тільки до хатки, до он тієї крайньої, а там навпростець піде на економію, колишню ганівську.

За хутором уперше стали попадатися орачі.

Це ще хуторянські землі, а як рів перейшов — колишні економіческі степи пішли, тепер обухівські. Тут теж де-не-де на гонах поволі плуганили орачі волами по облогах. А тільки далеко од дороги,— звертати не хотілося, бо й так уже підбився. Хай, он уже, під самою

економією, оре хтось,— зайде Давид до нього, закурить і відпочине трохи.

А й земля ж тут добренна! — чорнозем, аж масний. І пахне так якось знайомо рілля свіжо-осіння парубкові. Як пахла й тоді, в давнину, коли ще хлоп'ям до пана в погоничі на осінь ставав.

...Три осені був у строку саме під війну германську. Малий був, замурзаний, а очі з-під волосся чорного, кучерявого як вишні дві стиглі. Любили його в дворі і наймити, і австріяки полонені. (На роботі їх було душ двадцять). Все пісні, бувало, їм заспівай. А Давид співливий був. Цілі дні на полі ж, на оранці,— воли поганяє й співає. Сам і пісень складав: то про наймита-сиротину, то про солдата, пораненого в окопах, то про австріяків, що на чужину їх занесло на далеку. Бувало, увечері, як з роботи повернеться та після вечері отак, перед святом, як заспівають у сутінях: "Чуєш, брате мій...",— хлопець заніміє, а очі туманом застелить. Журно Давидкові тоді. А журавлі все "кру, кру"...

У журбі отакій і подружився Давид з одним австріяком, на ймення Стах. Залюбився в пісні він хлопцеві сердечні. Бувало, каже:

— Співай, хлопче. Най серце за неправду болить змалечку. Виростеш — бунтар будеш!

Вони й на степ виїздили орати завжди вдвох. Давидко коли поганяє, а Стах за плугом борозною йде і щось розповідає. Про родину свою, про інші краї, про минуле. (Дома, в Галичині, він за вчителя був, а потім на війну його забрали, та він передався до полону). Який він був хороший! І знав чисто все, що не спитай: і де земля взялась — не як у школі піп учив, і чому люди бідні є і є багаті, і яке буде колись життя... Бувало, примружить очі, дивиться й каже:

— Отут, де фольварк панський, не буде він панський, бо пана виженете. А самі, наймити, житимете за хазяїв. Земля вся буде ваша, і худоба, і дім, і ще дома такі збудуєте, і сад насадите більший...

Давидко аж оторопів:

— Так пан же не впустить.

— А так, так,— не пускатиме пан, жовнірів визве гніздо та землі боронити. Таж вас сила з сіл. А й жовніри хіба не з села? Хіба то не їхні батьки та брати прийдуть маєток брати? На брата, на батька хто зведе рушницю?

Очі горять у Стаха, горять у Давидка. Хоч і мале воно, хоч і замурзане.

— Товаришу, дай закурити!

Давид аж кинувся.

— Будь ласка, якщо є.

Воли парубчак спинив, виліз із борозни на обліг і стояв у лахмітті,— зразу видно, що наймит. Давид звернув на стерню й підійшов до орача. Поздоровкався, закурили. Ну, а воли спочинуть тим часом.

— Сідай, товаришу. Це не з служби, бува, не дев'ятсот перший?

— Дев'ятсот перший, еге. А ти не з Обухівки часом?

— Ні, я он з отих хуторів.— Він виступив з-за вола й пужалном ткнув у простір, де за ріллями, за облогами в балці хутір визирав зеленим дахом із червоного, як величезний пук калини, вишневого садка.

Може, чув про Огиря? Так ото служить у нього. А це тут оре. Воно земля й обухівська на папері значиться, то як справа до продподатку дійде, а так — хутірська земля. Потому — далеко страшенно від слободи, за десять верстов не наїздишся, не находишся, ну, в оренду й здають. А ще як коняки в котрого бідняка немає — погиб, щитай. А хуторянам — подай боже. Огирі, Хоменки, Кипшарі... Ой, треба ще на них вісімнадцятого року! У декого десятин на двадцять п'ять посіву самого, та випасає товару скільки. Вже ж на долоні не випасеш. От і щитай кругленько — тридцять. Норма! Більше з половини беруть: виоре, засіє. А зіжне другий незаможник, подивиться на копи та тільки потилицю почухає: на плечах за десять верстов не однесеш. Хоч покинь на стерні. Оцим моментом і користуються куркулі. Бувало, за самий продподаток та за який мішок зерна всю норму оддавали. От вищитай,— той же восьмий або десятий сніп...

Він жадібно затягався цигаркою, що стала вже самий вогник, аж по мокрих губах шкварчала. Тоді плюнув, іще попросив на цигарку. Бо сьогодні він пісникує: пізно вчора повернувся з оранки та й не висушив тютюну. Давид дав на другу і сам другу скрутив.

— Погане ти, дружище, розповідаєш.

— Та тут як викласти тобі усе життя наше, ні чорта воно не варте, братухо! — Він чвиркнув крізь зуби і трохи помовчав. А згодом підвів голову і, примруживши око, пильно глянув на червоноармійця.

— А на фронтах воно як там? — спитав чомусь пошепки. Давид відказав, що фронтів нема тепер. Парубок нічого не сказав. Тільки враз одірвав погляд од Давида і опустив очі на ріллю. Заговорив згодом, підвівши очі:

— Ти от повіриш, мій хазяїн — куркуляка ж який: мав сімдесят десятин землі, а тепер — оце приїде дочка з Обухівки, що за голову сільради торік вийшла, за Матюху...

— За Корнія? Що був воєнкомом при волості? — Давида аж смикнуло.

— Ну да. За комуніста. Так він ото дочку в Огиря й схватив собі. Там весілля таке було! З району начальство приїздило, ракети пускали.

Скривив губи парубок в усмішку якусь, і презирливу, і болючу, і ще раз чвиркнув крізь зуби. Задумався. Раптом згадав і підвів обличчя до Давида:

— Да, так я й не доказав. Приїде оце, бувало, в гості та й похвалиться, буває, батькові, що там Миколай Миколайович наступатиме, чи що. Так плюється, не признає. Пробі, якої трясці йому тут треба. Щоб знову різанина пішла? І так, мовляв, життя налагоджується. Та 'дже: пара волів, пара коней на синові стоять, дві норми й ще землі, аби брав. Горою стоїть за радянську владу,— знов губи в усмішку.—То отаке-то, товаришу.

— Н-да. Діла тут у вас...

І задумався Давид. Згадалося — колись читав книжку "Нове село". Тоді якось аж не вірилось, що живі оті цифри нетяг, здачі землі в оренду... І от цей парубчак уже ж не вигадує: "буває, за продподаток норму здають", "по тридцять десятин посіву в декого". І ще от — Матюха й Огирівна. Чи подуріли вони тут? Чи самогону пообпивалися?

Кинув цигарку потухлу Давид і підвівся з землі, речовий мішок перекинув на плечі:

— Прощай, товаришу,— до орача.— Як же тебе хоч звати?

— Ільком. А тебе?

— Давид Мотузка.

— Ну от. Будемо знати.

Він узяв воли за налигач, замахнувся батогом і свиснув. Рушили. А Давид пішов стернею. І ззаду довго ще чув свист Ільків. Якийсь такий... ну от — немов то чайка над степом літає, кигиче.

III

Над ставом, що колись належав економії, як проходив Давид, шуміли верби хором жіночим, тужливим. А одна — плакуча — над самим урвищем схилилася в розпачі над ямою обіч млина водяного,— аж її коси розпустилися і впали у воду,— і заніміла.

Хто її тугу збагне? Бо хто бачив?

...На конюшню козаки-денікінці Катрю ковалеву, що при дворі жив, затягли — красуню степову, розпатлану. І на тіло молоде, як пси, накинулися. Так цілу ніч: дудлили самогон, горлали пісень, щоб не чути було крику дівочого... А вранці, змучену, випхнули за двері...

Тільки-тільки світало. У ліс до партизанів, як тінь, прийшла й сказала: "Сю ніч". Потім — ніколи ніхто вже не бачив її. Бо ніч була темна, її остання ніч. Спали козаки в сараї і в штабі спали. Як тінь кралася,— тиша така. Лиш десь у березі блукав хтось, її гукав — може, мати. І враз з усіх кінців спалахнуло: сараї, конюшні. Кинулись ізсередини до дверей — засунено знадвору, стіни кам'яні: крики, гоготіння полум'я. А з степу тоді ватага партизанів — з усіх боків оточили маєток. Давид із хлопцями повз ставок саме біг тоді — на кручі щось майнуло біля млина...— А! хіба тоді знав! — Мерщій у двір гайнули. Захопили штаб, розстріляли, забрали два кулемети і коней. Потім до самого світу шукали Катрю в саду, біля ставу — не знайшли... Лише днів через кілька,— вже в лісі були,— звістку сумну приніс Давид (ходив уночі в хутір на розвідку): у ставу знайшли утоплену Катрю ковалеву...

І от — плакуча верба біля млина над урвищем ламає руки, хитає головою, мов журить когось: "А-є!.." І шуміли верби хором жіночим, тужливим.

По греблі пройшов Давид повз водяний млин. З-за безлистого саду, як крізь сивий серпанок, червоніли цегляні будівлі. Обіч під садом біліла хата, челядня, жовтів невеличкий ожеред соломи. Ближче,— з кузні вилітав сизий димок, а раптом не стало, і тоді з кузні загупало молотом по ковадлу: гуп-дзень.

Хтось живе в економії.

З греблі Давид просто й звернув до кузні. Побрів рудою жаливою та бур'яном понад ставом. Обійшов ярок, поріслий ожиною, молодняком, і підійшов до кузні-землянки. Молот не гупав. Чути було з землянки — сопів міх і гомін тихий.

Давид спустився сходами в землянку. Біля горна — коваль.

Так і зарум'янилось лице Давидове радістю:

— Здрастуйте, дядьку Петре!

— Здрастуй... товаришу! — мовив од горна сивий із закуреним обличчям коваль, пильно вдивляючись у червоноармійця. Видно було, що не пізнав.

А Давид — той одразу впізнав дядька Петра. А то незнайомі два: хлопчисько дув міх та якийсь кремезний чолов'яга рудобородий сидів під стіною в солдатській ватянці і в кудлатій сибірській шапці. Він, видно, помагав ковалеві кувати, а це лише сів і крутив здоровенну цигарку. Як слинити, підніс її до рота, тоді скоса пильно глянув на червоноармійця біля дверей. І всі мовчки дивились.

Давид аж усміхнувся:

— Та Давид, ковальчук ваш, дядьку Петре!

— Ну от, скажи ти! — здивовано й радісно аж руки розвів коваль.— Не признався б — ніяк не пізнав би. Правда ж, і часу минуло. Це ж парубійком іще, за денікінців, як у кузні за ковальчука працював. Ох, і одчаяка ж був! — Звернувся вже до сибіряка.— Від партизанів був приставлений. А це, мабуть, із служби?

— Да, прямо з станції. Іду — дивлюсь: димок у кузні. Ви, значить, так і зостался тут?

Сопів ковальський міх, тріскотіло вугілля, а коваль старий ще віхтиком покропив його водою і заговорив:

— Вік в оцій кузні,— з дванадцяти років. Усю силу в ній на цьому ковадлі по шматочку виклав і молотом розплющив, у чересла, в лемеші панські перекував. Тут і помиратиму. Спасибі, таки відчужили хоч хату та кузню, мене наділили. Кую тепер. А вмру — о, є кому замістити коваля старого! — І він усміхнувся до хлопця біля горна, хитнув з батьківською ласкою головою на нього, замурзаного, як циганчатко. Враз із горна вихватив червоний шмат заліза на ковадло,— дзень, дзень... Рудий чоловік тоді взяв молот—гуп!..

Аж іскри по кузні, аж іржаве шмаття заліза по полицях ожило — задзвеніло.

Давид дивився, як молоток та молот місили червоний шмат заліза. Вже буряковий він, темнішає. Тоді коваль знов у горно його, засопів міх.

А тепер і він закурить. І, цигарку крутячи, ще другого сина згадав: "От ще б Степан із служби повернувся: вже 1902 рік забрали, а все нема чогось. Та строку Зінька ще добула б — тоді всі дома б. Давид, мабуть, і

не пам'ятає її?" — "О, чого б же не пам'ятає!" — "Тоді ще підлітком була, а тепер дівка вже". Давид почервонів і щось хотів спитати, та дядько Петро заговорив:

— Повесні ж дожилися,— хліба не стало, та й мусив дитину віддати за п'ять пудів жита та чоботята там, хоч старі. Цур їм із такими заробітками!

Тоді бородатий чоловік:

— Е, шкода. За зиму хліб поїмо, та й знов повесні — куди б хоч за харч дітей розіпхати. Життя наше таке. Голову витягнеш — зад угрузне, зад витягнеш — угрузне голова. А вже нас, так іменно, як трясовина, злидні засмоктують. Пручаєшся, б'єшся, а воно все глибше — по груди, по горло.

З Сибіру ж і вони як приїхали, худоба ще була. А воно саме під голод,— поїли худобу. Лишилися голі-голісінькі по чужих хатах. Сім родин вернулося їх з Зеленого Клину: обухівські та з Щербанівки дві. Ну, дали-таки землі, та що з нею голіруч зробиш, та ще як за десять верстов?

— Тоді ж казав: згуртуймось у колектив та на всіх хоч пару коней залишімо. Та домагаймось, щоб на хутір, сюди, виселитись, до землі ближче. Хоч у землянках жили б та завжди б її під руками, на очах мали. Та куди тобі — комунія! А воно, бач, наші ж таки сибіряки... Оце якось бачився в городі — комуною живуть. "Маяк" під Сорочинцями. Добре живуть. А ми домнялись, а тепер...

Давид аж захвилювався радісно від сибірякових слів: це ж його мрія — колектив отут, у дворі. Сказав весело:

— А тепер що ж, дядьку, пізно хіба, чи що? От землевпорядкування провадитимемо, згуртуємось та й вийдемо на виселок сюди.

Лише рукою махнув сибіряк. І коваль безнадійно:

— Е, сину, тут як дали декому землевпорядкування... Тихін Кожупіний і досі кров'ю харкає. Що ти хотів, сину, як мужик темний, а біля власті — сучі сини та п'яниці.

Тоді Давид:

— Да, у вас тут щось того... Матюха от... Тихо в кузні. Лише сопів міх та тріскотіло вугілля. Ніхто ні слова. І вже по тому мовчали більше. Розпитували Давида про новини, про службу там, у Ташкенті, що там по газетах. А за своє життя мовчали. Поживеш, мовляв, сам побачиш.

Давид знав, чого це: "Матюха" — страшне було слово для них. І не допитувався дуже — все одно побоятьсяся; хоч дядько Петро й знав його, але це ж чотири роки минуло. А за цей час... Адже й Матюха колись у партизанах був, а тепер...

Він підвівся, кинув цигарку і, міцно тиснучи руки ковалеві й тому сибірякові, сказав весело:

— Так руку, значить, дядьку Климе? Аби ми хотіли, а що біля власті тут у нас сучі сини та п'яниці — ніяка сила!

Очі з-під кудлатої шапки глянули на нього пильно. А руку стиснув дуже. Так і розлучилися.

Після курної кузні морозне осіннє повітря залило лице Давидові рум'янцем. Пах бур'яну сухого війнув із давнини, із спогадів, якісь забуті сни. Перед очима просто ліворуч — став за вербами, а обіч ставу — зелена озимина. Отут і виселок, від ставу, нижче саду економіческого. Де ото халупа ковалева. Давид мружить очі, дивиться, і в напруженій уяві — на тому зеленому майдані: халупки, молоденькі деревця понасаджувано. Якихось кротів наче селище. З усіх боків до майдану

хлюпають чорні ріллі, як повідь весняна. Це тільки-тільки оселилися. Ще мружить очі Давид і сам не впізнає: чи їхній виселок?.. Великий сад з отих дерев уже виріс. У саду білі будинки великі. А де гребля прорвана, де водяний млин,— електростанція. І стовпи потягли дроти по висілку, понад будинками, у двір, до загонів, до ферми, до сельбуду... І по шляхах — на Щербанівку, на Обухівку... На всі боки.

За вербами чайка кигикнула. Кинувся Давид. А може, й не чайка, може, то свист Ільків? Брів бур'яном у двір, де будівлі цегляні. Чіплялись реп'яхи до шинелі. Пахло жовтавим листом кленовим і бур'янами. І на дворі бур'яни буйні поросли. Навіть у покоях, нежилих тепер, у дірки вікон видно було пасма бур'яну. Та стіни добрі. О, вік ще стоятимуть! Тільки покрівлю на сараї, на конюшні дай. Ось комори-гамазеї. Аби родило, є куди зсипати. Загони, конюшні...

Давид ходив по двору, оглядав стіни, про себе щось розраховуючи. Збоку б хтось глянув — інженер то ходить, що йому треба обрахунок на ремонт скласти.

— Да, будівлі ще добрі,— аж уголос сказав. Кинув ще поглядом навколо й рушив повз загони.

А тут мур розвалений од саду. На латку подзьобану очі впали, і... гаркнули залпи в оту ніч, літню, тривожну, коли палав маєток: отут розстрілювали. Червоне з-за муру сонцем вечірнім залляло бур'яни. Шелест десь із-за муру.І враз у прогалину на бур'яни як стрибне бузівок — потолочив їх. Сам — сонцем заллятий, хвіст догори. І молодим телячим баритоном як шарпоне німу ту бур'янову тишу, аж луна поміж будівлями, за муром, у саду.

Аж Давид усміхнувся — так зрадів телячому ревові. А з саду, з-за муру, ще шелест по листі — кроки чиїсь. Парубок тільки до муру хотів, як у прогалину назустріч дівчина в сірій свиті так і налетіла на нього.

— Ой! — тихенько з несподіванки і одхилилась, щоб дати пройти йому. А він — чудний такий: на неї дивиться, тоді одірвався, одхилив голову, очей з очей не зводить. І вона... Потім хлюпнулись безодні під бровами в неї; крутнулась і побігла бур'янами. Ще оглянулась, побігла.

Давид стояв як стовп.

Уже не було чути ні шелесту, ні кроків. Теля десь за двором ревнуло. Тиша і бур'яни. А він тоді рукою до чола, провів — аж гаряче.

— Та вона ж десь у наймах...

IV

Уже зовсім смеркало, як Давид підходив до села. Зразу за кладовищем, на вигоні край слободи, махали крилами вітряки. Один тільки стояв обіч із перебитим крилом. І пусто на вигоні. Нагнав жінку якусь по дорозі — везла з дівчинкою возик з мішком од млина. Минаючи, поздоровкався, і жінка сказала: "Драстуй". А не пізнав Давид, хто така. Таки поночі вже. Де-не-де по хатах світили світло. Отак — блимне маленькими віконечками — саме сірник чиркне, потім примружить їх і дивиться довго, не мигаючи, в темряву.

Повз церкву як проходив, неприємно вразило Давида: пахло фарбою свіжою. На тополях в ограді на ночівлю мостилось гайвороння. "А от у школі немає шибок, це — факт",— подумав. На розі темно зяяла вона чорними великими вікнами, лише двоє від дороги блідо світилися, і на завісі білій то виступала, то гасла чиясь тінь.

За ріг біля школи звернув Давид у вулицю. Тихо й порожньо в ній. Шумів вітер за тином, по садках, поза хатами — листя пожовкле зривав: метеликами літало воно й падало стиха на вулиці, по дворах. Десь аж на тім краю села два голоси парубочі хрипко горлали пісні. А знизу, за городами, мабуть, біля мосту, важко чмихав паровий млин. І — вітряна

ніч, тому дихання млинове нерівне, немов із перебоями: чмих, чмих... чмих. За городами ж, по той бік Псла, смугою чорною —ліс. І шумить, шумить по-осінньому. А Давидові спогади — зелені, весняні.

...Колись, при денікінцях, і влітку, і восени в оцім лісі по ярах вони жили лісовиками. Увесь ліс шумів од них — партизанів. І якщо вночі десь займався полум'ям хутір якогось буржуя, якщо вночі десь вирубано білих заставу, всі знали: це ніхто ж, як лісовики. Е-ех! Зеленая ліщинонька, а по ній буйний хміль повився!..

...А восени шумів-шумів ліс по-осінньому. Осипалося листя, пішли дощі, холоди. Люди на тиф почали хворіти й мерли, як мухи восени. В Обухівку тоді ж полк денікінців прийшов, розташувався. І полк стояв у Щербанівці, і поза Пслом стояло військо по селах. Це їх, партизанів, виловлюватимуть...

Шумів-шумів ліс по-осінньому. І була ніч чорна, вітряна, ішов дощ... Партизани, мокрі, холодні, і в одчаї — або пан, або пропав — нальот на Обухівку. Що там було в ту ніч, чорну, вітряну! Полк розметали, захопили зброю, три кулемети, коней. І на підводи піших, хворих, і — в ніч. Було їх у лісі сотні три, а до червоних як через фронт пробилися, шістдесят три чоловіка прибуло, і то з них сімох поранено.

Як це давно було!

Повз волость проходячи... Да, сільрада тепер це, бо район у Щербанівці. Тихо, і вікна темні. А на ґанку тоді кулемет отут строчив. А Давид "лимонку" —бах! Замовк кулемет. Як це було недавно! І хати за тинами розваленими, як і тоді,—бідні, стріхаті й мовчазні. Тільки на пустирі, он на тім боці, де левада, колишня генеральшина дача, сохи з землі стирчать, мабуть, на нових садибах і в саду генеральшинім, де була сама дача — спалено її, уже живе хтось: велика хата з ґанком, з ясно освітленими вікнами, сарай під черепицею, рублена комора. Од

вулиці—тин новий і дощані нові ворота білі, на чорному тлі вирізьблено чирвою.

— Це хтось двигонув собі так двигонув!

Ніяк не вгадає Давид — хто ж саме. Хто-небудь із куркулів,— так не рішився б же в генеральшинім саду, хоч і нема її, хоч і насіння не зосталося. А хто б же більш? Це, брат, не одну тисячу вгнав. Ніяк не вгадає Давид. А тим часом, перебираючи в голові обухівців, шукаючи хазяїна, незчувся, як і до двору свого підійшов. Став на перелаз, а в грудях так і отерпло: маленький двір під тік постругано, біля повітчини старенької — стіжок початий. З хати у вікна лилося бліде світло, і шум чути — мабуть, верстат лядою.

Давид, схвильований, узявся за завертку, а двері так знайоме, з таким сумом до нього — рип!

В хаті, як поріг переступив,— тихо. Лядою гуркнув ще батько, а тоді повернув до дверей своє похмуре обличчя. З-за прядки мати, глянула, старенька й тиха. Долі Петрик цівки сукав, а маленька Докійка клоччя на кодрю крутила.

Та й застигли всі, кожен за своєю роботою. Очима — до дверей, на солдата в сірій шинелі, у шапці гострій. Він гостру шапку зняв.

— Здрастуйте!— всміхнувся самими куточками рота. Мати з ослона й не підведеться. Очима припала до обличчя — чи Давидове? Мить, може. І враз брови як-як помітно зламалися крайками догори. Вийняла гребінь із днища, поклала на ослін і встала назустріч до сина.

— Давиде! Ну, де-бо ти взявся?

— А от бачите — прийшов.

Він поцілував матір. Обличчя в неї схудле, у зморшках усе. Дивилась любовно очима на сина, що в них — і радість, і журба. Потім вії злегенька затремтіли, і м'язи лицеві біля рота — в печаль. Вона тоді піднесла передник до обличчя й почала в нього сякатися.

— А ми вже тебе, сину, і не ждали.

— А я ж писав.

Поздоровкався з батьком. Той навіть аж розхмарився, та хіба на мить,— знов брови обважніли й нависли. Сказав:

— Якщо й писав, сину, то не ми твої письма читали. Може, хтось читав. Ото останнє було, де ти про землеустрій писав, куди обратитися. Я візьми, дурний, та й покажи на сході. А хтось та й голові сказав. З того часу як одрізало. Ні одного не получав.

Мати:

— Думали, що тебе вже й живого нема.

А батько:

— Ото, заплач іще. А я так їхню всю політику бачу. Це вже останнє письмо Христі дав, як їхала в радгосп, щоб на станції вкинула.

— Коняки ж у нас, Давиде, нема. Украли, харцизяки,— сказала мати й заплакала. А батько — тільки брова в нього одна ворухнулась:

— Взяли, сучі сини. Аж семеро коней із слободи забрали, Старцями нас поробили.

Да. То — біда. Він іще в поїзді довідався про це: дівчата з буряків їхали та й казали. Та все якось не хотілось вірити. І аж до самого двору — чи то вірив, чи ні. А вже глянув — стіжок у дворі недобитий,— так і похолонуло в грудях. І в хату зайшов — Христі немає.

— Пішла Христя. Ішли тут із села на заробітки в Карпівку, то й вона пішла. Може, заробе який карбованець. А на коняку,— ох, скільки тих карбованців треба! Та які вони й трудні нашому братові, біднякові...

Батько встав із-за верстата. Спитав, чи надовго він додому.

— А зовсім уже. Одслужив своє, фронтів немає. Дома тепер буду.

Він роздягся, шинель на ключці повісив і будьонівку. Став більше схожий на колишнього Давида, це — матері. І якось аж надійніше стало: шинель на ключці й шапка— дома вже буде. А це, мабуть, аж із станції, таж, мабуть, голодний. А вони до нього мерщій із журбою своєю.

— Може, зараз вечеряти будемо?

Батько од припічка:

— Про мене. Ми ось із Давидом по цигарці викуримо, а ти лагодь тим часом. Сідай, Давиде,— і як той сів: — Гай-гай, сину, скільки це літ отак не сиділи. Ба й у вічі не бачили один одного. Тільки подумати: п'ята осінь!

Подивився довго й мовчки на сина, і в очах хмурних запроменилася батьківська ласка.

— Ну, розкажи, сину,—ти на фронтах воював, ти більше світу бачив, — що воно з революцією сталося? Де вона, влада радянська, що за неї ви голови клали, щоб, значить, правильна радянська влада, де вона? Бо от і в нас сільрада є, і Ленін в сільраді на патреті, а сказати, сину, тобі,—

він понизив голос і додав майже пошепки: — погане життя! Що, сину, дивишся так? Контрреволюцію батько розводе? Е-ех... От, сказати, коней у них, у сімох, забрано. Без коняки — хоч "рятуй" кричи. Ну, і щоб же позику-піддержку од власті яку, хоч би продподаток скинули, то й то б таки легше було на ноги сп'ястися. Та ні. Подавали заяву,— не прийняли в сільраді. А в район поткнулись: "А, обухівські, знаємо: бандити, самогонщики. Крадете один в одного, а тоді сиротами казанськими прикидаєтесь, радянську владу не підтримуєте". А злодіїв — піймали ж одного, Кушніренка з Огирівських хуторів. У городі в тюрмі тепер сидить. А це чутка є, що випустять буцімто і суду йому не буде. Ну, де ж та правда? Хай, значить, іще коні водить, людей старцями робить, пролітарією. Це ж видно з усього.

І мати не змовчала:

— Під революцію палили економії, казали, що не буде панів. А воно порозганяли тих — нові понаставали. Це ж і куди Христя пішла на заробітки, Радгос якийсь за хазяїна там, комуніст.

— То, мамо, не хазяїн "радгосп", то скорочено, радянське, народне себто.

— Хто ж його, сину, знає.

Батько поважно знов заговорив:

— З землею в них теж та політика. От хутірська земля по цей же бік хуторів, уся од слободи, а обухівська — на колишній економіческій, за хуторами. І що б же пересунути їхні наділи туди, а обухівські — по цей бік хуторів. Це так по-мужичому. А власть і слухати не хоче. От сам комуніст голова Матюха просто у вічі сміється: "Дай вам землю під селом, так вас од неї й за вуха не відтягнеш, а що з вас за хлібороби, коли у вас плуги мотуззям позв'язувані! Про вас республіка з голоду опухне". От, мовляв, хто хлібом годує — великі хлібороби, хазяї. А це

ясно вже хто — хуторяни, куркулі. Продався їм: чув, може, Давиде,— на дочці Огиревій оженився. А як проходив, може, бачив, у генеральшинім саду там собі такий дом воздвигнув. Що ж, нагарбав за революцію: ліс даром, робочі даром, суботники якісь установляв. Живе — мабуть, поміщик так не жив: щодня гуляє, п'янствує, а стрінеш п'яного — обмини третьою вулицею, бо так наганом і розмахує.

— А ви що ж мовчите? Є ж райвиконком у вас, партійний комітет.

— Сину, куди скаржитись, як скрізь однаково. Як змичка в них. Набралася кумпанія, та що хочуть, те й роблять. Паровий млин артіль оце в комнезаму одвоювала. А хто ж в артілі: Матюха, голова КНС, Гнида, Книш. А в район поткнись: бандити, самогонщики,—тільки й почуєш. Нема що казати,— всякий народ є і в них, в Обухівці. Так це ж перші друззя Матюшині. За ніч відрами випивають. А вже як п'ють-гуляють, гаси мерщій світло. Залили самогоном революцію.

Ай! Трах! — кілком, мабуть, навкидь у ворота.

Кинулись усі в хаті. В хаті — як в усі. А на вулиці біганина, шум. З криком пробігла жінка через двір на город. Пролопотіли чобітьми важко за нею: "Лови!.. а!.. бий!.."

— Що таке? — Давид, поривний, схватив будьонівку з ключки і—до дверей. А на порозі мати на дверях розп’ялась.

— Давиде, бо' з тобою! Голову провалять.

І батько не пустив.

— То, мабуть, сину, парубки загризлися. У нас як ніч — затуляй мерщій вікна, з хати не виходь.

Блідни, дрібно тремтячи, Давид провів по чолі рукою: аж голова тріщить, як ото вчадієш.

Мати вечерю на столик поставила.

— Сідайте, сідай, сину.

А хіба ж полізе шматок у горлянку? Та сяде вже, і навіть ложку холодного борщу сьорбнув, вкусив хліба черствого — жував-жував, насилу ковтнув. Дивився — за столиком старенькі батьки, схудлі, зажурені, мовчки сьорбали з ложок. Блідий Петрик та Докійка — шматочок під ложку, щоб не ляпало,— сьорб, хліба вкусить обережно, щоб не кришити. Чомусь пригадалося давне: отак за вечерею, в оцій убогій хаті, тільки то він сидить — не Петрик, і ото Христя —шматочок під ложку, щоб не ляпало. І батько похмурий, і сумна мати: бідні, немає коняки, а в дворі — стіжок недобитий. На ключці — шинель і будьонівка.

...Після вечері зараз не полягали ще спати. Хоч і постелила мати на полу, а під коминком — Давидові. Знайшла йому потім сорочку білу в скрині. А сама за прядку ще сіла — переділку допрясти. Батько сів за верстат — гуп, гуп! — лядою. Давид літ спати — з дороги. А в головах посхилялися...

— І треба вам, діти? Він зморився, а ви — як ті реп'яхи...

— Хай, мамо.

...У головах Петрик та Докійка посхилялися до самого обличчя. Шепотіли, розповідали довго — так же давно не бачились! Про себе: у школу не ходять, бо ні в чому. Докійка клоччя пряде, а літом на хуторі служили обоє. Очі Давид склепив — така втома. І наче лежить у борозні край битого шляху, а над ним з облогу, з Дикого поля, над борозною, гойдається билля дике, стиха шелестить. Потім — стихати, стихати. А

плуг повзе повз борозну, чересло одбатувало скибку чорної пахучої землі й привалило його в борозні.

V

Ночі осінні телились сірими ранками. Ще в сіянку випали дощі, а це — що вже година стоїть — тихо, сонячно. Вітри вщухли — розп'ялися хрестами вітряки на вигоні. А в березі паровий млин чмихає рівно, без перебоїв. І за селом над ріллями десь гайвороння літає, кряче, а чутно так, мовби отут десь, близько, літає на городах.

Осінь. І така тиха, така ласкава. Але хіба не знати твою печаль? І кожної хвилі хіба не ждати, як несила вже буде тобі,— упадеш головою на руки заломлені, а коси сиві на землю впустиш дощами, туманами? Тому й дні сонячні як золото на вагу. Гупали ціпи по дворах найбідніших, гуркотіли віялки й терниці так весело по дворах — трр-ах... так-так... трр-ах... так-так...

...Сиплеться костриця на землю під ноги. Під терницями її вже цілі купи. А ще ж біля повітки ген цілі купи й плосконі, й льону — дбайлива Матюшиха. Та що ж— робити є кому: дві битки й терниця трахкотять од ранку до ночі, ні на хвильку не вгавають. І костриці, костриці тії!

— І-і, чортові буржуї!

Трр-ах... так-так... трр-ах... так-так... Витіпала жменю Ониська, потім гарненько повісмо нею зв'язала та аж головою похитала — із усміхом, і з досадою:

— То-то, прядива отакого! Ну, що вона в трясці з ним та й робитиме?

— О, пожурись,—баба Середиха від битки обізвалася,— попрядуть люди, погнити не дадуть. Та й викине на весну полотенця шматків чималенько. А Зінька ось, здорова хай буде, та вибілить його гарненько.

У Зіньки лиш брови ворухнулись. А по паузі одхилилась од тернищ й сказала:

— Про Зіньку — не білене буде. Мені тут хоч би цього строку як-небудь добути.

Трр-ах... так-так...

Від великодня служить у них, а так наче давно вже. Що вже намучилась, і цур їм. У роботі завжди, сама ж усе бо він десь або по ділах, або гуляє, а вона ж — пані, ні за холодну воду. А ще не так робота, як життя клопітне: немає ні неділі, ні щоб ніч поспала спокійно. Ото як п'ють удома, то самовар опівночі став їм, то десь за самогоном біжи. Дарма, що їй треба, як-от влітку, удосвіта на поле бігти. Та ще ж кумпанія,— аж чадно від них. Як повпиваються та як розбалакаються, страшно робиться. І це при начальстві ж: наш, Гнида, а це ще став із волості начальник міліції вчащати.

Трр-ах... так-так... І стихла терниця. А очі дівчина в кострицю впустила й мовила задумано:

— Вже й кидала через нього.

Мовчали ті жінки, лиш терниці трахкотіли та за повіткою, за городами, млин захекано чмихав. І звела раптом Ониська голову до дівчини:

— Дурна ти, Зінько: покинула була — ну й не йшла б уже. Чи ти не знаєш, який він є? Лук'янівська Одарка хіба не через нього повісилась? — І пошепки додала: — Він же заражений.

— А мені що?

— Та так... І Одарка — не з любові. А впала в око, то й став чіплятися. А якось зустрів у лузі, за селом, на безлюдді...

Зінька звела голову і брови низько над очима, сказала крізь зуби:

— Ну, то — дурне! Що він начальник та з наганом, бреше — стріляти не буде. А я не подивлюсь,— що тільки під руками буде, так йому в голову й дам. То вже звиняє нехай! Що б уже потім не було...

На обличчі вродливім очі в задумі, а губи міцно. Потім тіпати почала й ще сказала задумливо:

— Через оте ж була і покинула, втекла од напасті. Ну, коли ж і дома: мати плачуть, і батько журяться — мовляв, з економії прожене, як не добути строку. Три дні була дома. Ніяк уже не думала. А потім...— і по паузі задумано: — Як стало ж на хуторі сумно! Що не роблю, а вся думками сюди, на село, так і лину.

— Ото!

Зінька глянула скоса на Ониську й почервоніла. Нагнулась до терниці й тіпала старанно та лаяла себе:

"І дурна, дурна отака! І що воно за серце отаке дурне: яких подруг знайшла — Ониську та бабу Середиху". Аж усміхнулась, а ще обличчя — рожеве.

Притихла й тіпала, мовчазна.

Ониська завела пісні сумної тихим голосом. І Зінька їй вслід без слів, без голосу, а всім тілом співала молодим. Очі замарені — забула, що тіпає плоскінь у чужій повітці, не бачить кострици очима затуманеними. Чує — шелестить під ногами, так це ж—сухий бур'ян.

...Бреде ним, а ось і теля видно, пробігло — і, капосне! — зірвалась із прутом за ним, побігла в двір. А біля муру—ой, як не налетіла: стояв у шинелі, в будьонівці... І не пізнали одне одного.

Уже в хаті потім згодом хвалилась матері:

— Якийсь червоноармієць ходив у дворі.

А мати з тривогою:

— Може, що думають з економією зробити.

Пауза. А потім рушила-загуркотіла прядка одна. І згодом материна. В сутіні, на лаві, за гребенями, з мичок, які думи обидві тягли нитками довгими, безконечними й на шпульку навивали?

Прийшли з кузні батько з Серьожею. Мив руки старий біля помийниці, а мати прядку за колесо рукою спинила:

— Ти чув, старий? Он хтось приходив, якийсь червоноармієць у двір. Чи не Матюшине, бува, це діло?

— Та то ж Давид Мотузка йшов додому з станції. Зіньчина прядка — мов шнури на ній спали. Тихо в хаті й сутіні—хто бачив, що тремтіли руки в дівчини,—одна на гребені, одна на прядці?

...А потім — як же стало на хуторі сумно. Що не робить, а вся думками на село так і лине. День, два, а на третій рано збиратися стала. Мати:

— Куди ти, дитино?

— А піду ж до Матюхи строку добувати,— і зашарілася. А згодом сміялася матері: — Ви ж боїтесь, що вижене з хати, як не добуду.

Очі блищали у неї, а мати й рада, і зітхнула:

— Бережися ж там, дочко!

— Пхи,—така весела була,— прощайте! — хряп дверима. ...Сонце тільки-тільки зійшло, як вона вже була в Обухівці. По вулиці йшла швидко. Ще за кілька дворів почула — в Мотузки гупали ціпи в дворі — удвох молотять. Ішла повз двір схвильована, кинула очі на тік, а вслід їм "здрастуйте!" — та якось чудно, мов не своїм голосом.

— Здрастуй! — їй з току з-під ціпій два голоси. Ай не спинився: у два ціпи — гуп-гуп, гуп-гуп... Уже ззаду.

Де ділась і радість у дівчини. Так хотілося і ждала: може, "Зінько!" — гукне. І, дурна отака!.. А може, не впізнав?

Хряпнула хвіртка від вулиці за купками плосконі. Цеповий собака по дроту метався від хати до комори, загавкав до воріт. Кинулась Зінька. А Ониська з-за купи виглянула — хто воно, і до жінок у жарт, урочисто:

— Теща їдуть!

— Сама?

— Самі, з наймитом. Трр-ах... так-так...

— Це ж, либонь, завтра у вас гульби,— звернулась до Зіньки.

За Зіньку баба Середиха:

— Та вже не на що б же Хома три шаплики вигнав учора. Казав, предсідателевого наслідника будуть купати.

— Хіба тільки Хома? Он і Огирі на хуторі цілий тиждень гнали. Це ж не день, не ніч гулятимуть, а тиждень цілий, не одриваючись, питимуть.

Трр-ах... так-так...

— А їй-бо,— Ониська це,— повен кургон теща везе!

У двір уже в'їхали парою добрих коней і фургоном. На фургоні, в колисці, сиділа Огириха — маленька стара жінка. Ззаду, за колискою, щось писастим рядном накрито.

Ілько зачинив за собою ворота, а тоді взяв коні в повід і під'їхав до хати. Біля ганку спинив. Цеповий собака аж нестямиться — гаса по дротові. З хати хазяїн простоволосий вийшов у самій жилетці.

— Пішо’ вон!—на собаку гаркнув. Той не вгавав. Тоді схопив біля огради цеглину й шпурнув на собаку — трах! — аж об комору рублену. Підійшов до фургона потім, поміг на землю "мамі" встати. І вже з крильця Ількові кинув:

— Коні ж постав до ясел. А те в хату позносиш.

Пішли в хату. Ілько, не випрягаючи, поставив коні до ясел, що біля повітки на дворі стояли. Гукнув до жінок "здрастуйте" під повітку. А сам узяв якийсь клунок і поніс у хату. Потім іще приходив — барильце, бутель одніс.

— Та годі вже тобі носити!— гукнула Ониська весело.

Глянув і збив шапку на потилицю:

— Хай п'ють! — оглянувся й тихше додав: — Може ж таки, ригачка нападе!

— Та їм...

Він поправив наритники на сірій, тоді зайшов під повітку. Привітався зблизька, ще й "боже поможи" сказав з усміхом.

— Е, "боже"! Ти ось якби хоч жменю стіпав,— Зінька йому весело.

— А ось покурю.

Ілько сів на ступі близько біля Зіньчиної терниці, витяг з кишені куриво й почав цигарку крутити. Та не аби ж яку, а з книжечки "Прогресу", з лавочної махорки. Хотіла Зінька щось у жарт — та змовчала. Спитала замість того, чи в старих у її не був оце коли — оре ж там, а в хуторі воли напуває. Був у старих. Старі живуть: батько з Серьожкою в кузні, мати пряде. А її, Зіньки, дивись-дивись, аж мусив спитати, а батько: "Пішла строку добувати". Дядько Клим хмурні: жаліють, що дома саме не було їх — нізащо, каже, не пустив би був. Пробі: "хочете дівчину занапастити".

Змовк. Трахкотіли терниці, сипалась костриця на землю, і на Ілька летіли легенькі біленькі трісочки. Він ще затягся цигаркою, а потім рукою за руку дівчину, тихо:

— А це добре, що ти тут.

Зінька глянула, не розуміючи, на парубка. Тоді він знов пошепки:

— Завтра у вас тут, мабуть, цікаві збори будуть. Так ти того... може, почуєш що. Прислухайся. Вроді як за спостережний пункт будеш у мене.

Зінька аж головою йому до голови.

— А хіба що?

— Та... нічого. Тіпай собі, он бачиш — четверо вух.

— Не почують.

Трр-ах... так-так... трр-ах... так-так... І Ониська, і баба Середиха. Притихла баба. Витіпувала жменю, а до них:

— І що то — молоді: шу-шу, шу-шу.

— А що б же нам іще? — Ілько обізвався весело.— Наговорились, як чого доброго наїлись. Та хіба ж ви дасте? Тіпайте собі.

І як затрахкотіли знов обидві терниці, прихилились обоє, Зінька й він, до битки і заговорили пошепки, скоса дивлячись на тіпальниць.

— От що: з тюрми од Кушніренка письмо получено. Діло, брат, таке одкривається.

— А як ти...

— Тсс!..

...На оранці вчора став він закурювати. Одірвав на цигарку, скрутив, лежить, попихкує. А любить він — от що не є, що курить,—хоч газета стара, хоч слов'янське, все одно читає. Отак і це — взяв і чита. Коли ж — лист. "Любезний Данюшо,—— це Огиренкові, що то був у банді в Христового,— страдаю в допрі за решоткою, а ви на волі і ніяк за мене не стараєтесь. Та передай і Корнюші — адже він власть, хай старається, бо хіба не вкупі й фінагента, й коні... хіба ж не брав паю? А то як

пропадать мені одному, пришию всіх до діла, і Сахновського за учотні карточки..." Ще там було понаписувано, а кінець на цигарку саме одірвав, якраз де його прізвище було підписане.

І зараз Ілько жалів. А Зінька:

— Хіба не видно, кому пише й хто: Данюша, Корнюша.

— Та вже ж. І саме перед тим за день жінка Кушнірейкова приходила на хутір, як з міста приїхала. Щось там балакала з Данюшею й листа ж ото, видно, передала. А він — чи, може, з кишені як випало? Оце вже сьогодні, як їхати зібралися, кинувся він та таку паніку зчинив — усе догори дном перекинув, а листа нема. Питає в мене — чи не знаходив листочка отакого. Ні, кажу. "Ну, якщо знайдеш, не кури (ще й усміхнувся, мовби так — байдуже, а я бачу!),— папір товстий курити, мовляв, а потрібний". Добре, кажу, що мені, раз він товстий.

Засміявся Ілько:

— Дав на "Прогрес" семигривеника.

— Тим же ти й куриш куповане...

— А ти ж думала.

Він затягся востаннє цигаркою — аж зашкварчав недокурок у губах — і кинув. Потім із ступи підвівся й до дівчини пальцем, застерігаючи:

— Тільки ж ти гляди. Це не шуточне діло: узнають, що в мене той лист,— уб'ють, гади, і не писну. Щоб ні душа не знала.

— Ну от! Що ж я, маленька? — і задумалась Зінька. А потім тіпати почала. Ілька гукнули з ґанку. Він виткнувся з-під повітки й до Зіньки ще раз:

— Гляди ж мені!

Пішов він. З крильця Огириха щось йому наказувала довго, потім щось передала і звеліла їхати. А через хвильку сидів на фургоні вже й рушив із двору. Зінька побігла ворота відчиняти.

Як проїздив — "прощай?" — до дівчини і підморгнув хитрувато. Вона мовчки хитнула головою й тихо зачинила за ним ворота узорні — чирвою.

VI

Десь за селом, на гонах далеких, гасло сонце. Вилізли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток. Поповзли попідтинню вулицями, затьмарили село легенькою млою. Лише на димарях та на вершках дерев ще промінь останній. За річкою погасав ліс осінній жовтавий, догоряло верховіття червонясте. Догоріло і згасло. На дзвіниці бовконув дзвін до вечерні, ще... Мов хто випускав по одному жовтих птахів, і летіли вони один по одному понад хатами на ліс. І там десь, може, збивались у ключі. Понад хатами ж із степу летіло гайвороння в ліс на ночівлю. З шумом мостилось по дубах. А з гущавини вийшли тіні на узлісся, як табун чорних волів, і лягли вздовж берега понад річкою.

На цім боці, близько мосту, важко дихав паровий млин. Біля нього як ярмарок — возів, возів. А біля ярем воли ремиґають. Біля шарабанів — коні в хомутах. Сновигають люди, стоять купами, сидять під млином на мішках, гуторять. Це все черги ждуть. На піддашші біля комори — вага. І біля неї купа людей, мішки. Руденький, моторний дідок пише квитки й ваги доглядає. А темно — летять селянські фунти мірчука в артільську комору. Тільки потилицю сердега який почухає.

Вісім-п'ятнадцять, клац. Знімай мішки,— пише квиток Гнида старий: вісім-п'ятнадцять,— вираховує,— тридцять п'ять фунтів мірчука виходить,— став гирку — три, а сам на вагах підганяє — п'ять — треба. Ну, воно трохи більше, на фунт який там, що там той фунт? — Давай, хто там іще є!

Давид Мотузка поклав два мішки на вагу й дивиться. Ні, фунт у фунт, "як в аптеці",—знає Гнида, в кого можна: ще й за мішки сам нагадав і скинув шість фунтів, А до Давида лисицею:

— Значить, свіженького, Давиде, змелемо?

Зняв мішки той.

— Вже ж не торішнє. Скільки там з мене?

— Двадцять чотири фунти,— і ні слова більше не сказав Гнида, лише подумав: "Сурйозний чоловік, по розговору знати. Ну, та ти для нас, можна сказать, без последствія".

Давид одсипав мірчук. Поміг потім Тихонові зважити його мішки (це ж із ним і приїхав сюди). Повно в млині.

— Це хіба ген туди на ніч молоти випаде:

— Да.

Тихін пішов до воза — хай Петрик із конякою собі їде додому, Давид підійшов до ящика, подивився, як меле. А збоку з мішків дядько Охтиз покликав:

— Іди закуримо лишень, Давиде.

Давид підійшов і поздоровкався. Закурили дядькового кріпаку.

— Ну що ж? Як дома, Давиде?

— Та придивляюсь поки що.

— Обмолотився вже?

— Учора добили.

Знадвору тоді, з-за дверей, де на мішках ціла юрба дядьків, Гордіїв голос, що з Давидом по-сусідському живе, твердо сказав:

— Ні, різний народ і в комуністах.... (Давид прислухається). Є, звичайно, більш з отих, ще штани з торбинками носять, аліхве, чи як їх...

— Щоб кишені не оддимались! — хтось засміявся.

— Може, й на те, а може, просто, щоб із мужви сірої виділитись; то ж таки — я, мовляв. У такого в кишені білет, а під хренчем своя шкура — і весь!

— Усі вони такі, у кожного своя шкура. Ось понадивитеся: і цей, Мотузчин,— тиждень-два, а там піде жити — або в кооперацію, або в артіль. Що ото немає коня — враз буде!

Дядько Охтиз ліктем штовх Давида.

— Ну й народ у нас. А як же по-їхньому: даром страдав і на фронтах кров проливав? — затягся він цигаркою і знов до небожа, стиха й таємно: — Гнида якось казав,— либонь, і в артіль можна буде на жалування, а може, й у начальство яке. І нам таки б... Злидні ж і батька в три погибелі гнуть.

Давид пильно глянув на дядька Охтиза, затягся цигаркою — димок з неї до лівого ока тоненько поснувався,— аж примружив парубок, а потім сплюнув і глянув знов просто в очі дядькові й головою тихо хитнув. Та хоч і тихо, але Охтиз бачив.

— Чого ти так, Давиде? — затягся і чвиркнув крізь зуби.

— Киньмо, дядьку Охтизе, про це. Знадвору знов голос Гордіїв:

— Через тин живу ж од них, знаю ще хлопцем і партизаном. І тоді ще хоч молодий був, а убіждьонний, і от нема та й нема — в Червоній Армії, а чую ж — у листах пише, що партійний уже. Самі батьки не признавалися, мабуть, з півроку, ховалися. Та вже від дівчини довідався. Питаю старого тоді. Правда, каже, спортили сина. І я подумав: да, правда. А це якось виходю вранці з хати — на току в два ціпи молотять. Один у шинелі — Давид! Уночі прийшов, а чуть світ — за ціп та на тік мерщій. Оце я розумію. І хоч комуніст, а в старій шинелі, а гімнастьорку суконну продав та купив чоботи братові — в школу тепер ходить.

Тоді хтось із юрби:

— Як по твоїх, Гордію, розказах, так і зовсім він не партійний, виходе.

— Книжечка є. Написано в ній, що член Комуністичної партії. Іще всякі книги є партійні: "Земельний кодекс" і інші про радянську владу. Находили про переділ в "Земельному кодексі" — гарно сказано: треба організувати земельні громади й скласти приговор, тоді вишлють землеміра і зробить він нарізку, як там. кожна громада собі встановить.

— Коли ще та весна була, написали ж заяву, а вона як крізь землю пішла.

— Ні, не пішла: дід Явтух, що у волості, вчора ще,— всміхнувся, знати по голосу,— дає закурювати: мій тютюн, його бомажка, дивлюсь — аж воно наша заява.

— Бреши!

— Ну от, треба мені! І саме — де підписи. І мою, й твою, Гордію, хвамилію та скурив, як є,—на дим. А ти оце хоч сплюнь за мене й викинь із голови. Що ти хотів...

— Ну, а в людей же як? Хіба не однакова власть? От і Недригайлівка, що тільки іншого району.

— Та хоч і іншого. Е, що там...— кинув хтось.

Тоді по паузі — голос незнайомий чийсь, може, кого з недригайлівців:

— Чого? В нас без усякої тяганини нарізку вихлопотали. Уже й землеміри приїхали, плани складають. А це на весну нарізатимуть.

— А як воно у вас? Одруби?

— Ні, всяк є,— чути, прикурює саме. Давид підвівся з мішків і вийшов надвір, де в сутінях, на мішках, темні плями постатей і вогники цигарок поблискують. Той закурив, затягся — вуса, борода на мить зачервонілися.

— Одруби,— ясно, що кожному в печінки в'їлися смужечки та латочки, по всій обчеській землі розкидані. Є і в мене в першого — аж у семи шматках шість десятин. вів чвертку завбільшки за п'ять верст. Не стільки роботи на ній, як часу на дорогу згаєш. Та й в інших так. Ну, й за одруби, звісно, стояли, за чорний переділ. Ну, взяти ж і те — усіх же не вблаготвориш. Бо це ж не сувій ситцю з полиці дістав: — на скільки

душ? — Маєш собі! Земля — не ситець. А ще як у нас —чого тільки й немає: і солонці, і піски, і болота — десятин на двісті. Як ти її будеш? Кому яку? І знов же: та під селом, а та — за десять верст або й далі.

— Така ж історія і в нас із землею.

— На поля ми побили, на чотири поля. А де далі земля — на виселок вийде частина.

Заворушились постаті, огники частіш заблискали, заговорили всі одразу:

— Бач, у людей! Не одна власть хіба?

— Бо то люди, а ми — вівці,— Тихін Кожушини сказав і закашлявся. А чоловіки хором:

— Кажеш, землеміри вже наїхали?

— Да, плани вже складають.

— Диво! А в нас...— хтось лайнувся зло і сплюнув. З-за спини Давид тоді перехилився в коло і стиха, а мов череслом цілину відбатував:

— А в нас — учора був я в районі та у земвідділ заходив — нашого приговора й у вічі там не бачили. Ні у входящих, ні в ісходящих. Ви розумієте, що це?

Тиша. Чмих-чмих — паровий млин артільний як сміхом не присне з селян обдурених. А від комор біля ваги — уже й світло горіло. Гнида: "Ну, далі, хто там?" В юрбі хтось стиха нарешті озвався:

— Та як же це? Вже ж і фунти збирали, по десять із десятини.

— Ті фунти вже тепер — не фунти: "загрілися ж" у коморі, ну, що ж із ними робити? Пропаде хліб! Добре, що саме артілі вальців схотілося. А Гнида двох синів одстроїв, а третьому ж як? Хіба хати не треба? Може ж, ожениться коли. А в Книша дочка в Харкові вчиться,— фунтів же треба. Ну, про голову й мови нема.— Ззаду, в спину хтось — штовх. Оглянувся Давид— аж то Тихін... Ти легше, Давиде, мовляв.

— А хіба що? Кажу ж: і мови нема про Матюху. Бо бричка нова на ресорах, як він їде нею, сама на все село торохтить про фунти громадські, а грамофон романси про ті фунти щовечора виспівує. Що там іще говорити? До діда призвели хлопці. Стала справа лише за... землеустроєм.

І відхилився, сів на мішку, з Тихоном закурює. А натовп — мов загадку яку загадав їм: голови низько й ні слова, у думках. Гордій перший нарешті звів голову й аж тріпнув нею — віри не йме:

— Як-таки це могло б статися, що нема приговора. Підписували ж і уповноважених обирали, і фунти... Нема мови за них, правда, з ними щось за комерція вийшла. Але то ж у позику, либонь, віддано артілі, поки треба буде. Давид спитав:

— А скільки пудів за скільки?

Мовчання. І згодом хтось:

— Як це розуміти: "за скільки"?

— А так.

— Є ж бомага в уповноважених, скільки там позичено. Тихоне!— гукнув у темряву. З-за спини голос Кожушного Тихона:

— Мене тоді дома саме не було,— орав на фонді. А їду з поля, дивлюсь: з гамазею хліб таскають до млина. Побіг,—що таке? Артілі, кажуть, у позику... А сход? Нащо той сход, як хліб гниє, і до першої вимоги позичаємо ж. А хліб же як золото. Падлюки, хоч і за уповноважених обрано. Був сперечався, а тут ще й Ковтуна з поля нема. Що ти один зробиш? Акт якийсь складали, я не підписував — не давали, і об чім він — не признаються.

Давид тоді:

— Не признаються ж, бо знаємо, об чім. А хай, мовляв, тоді покажемо, як треба буде, може, це й рік мине. А до того часу забудеться, чи хліб як золото був, чи згорів наполовину.

— А таке! Шум.

— Та що ж це таке робиться? Грабують народ серед білого дня!

— Тсс!..—хтось іззаду. І стихло. Бо від комори у млин Матюха з Гнидою йшли. А в тиші голос Давидів, чи бачив Матюху, чи не бачив:

— Отож і треба нам— сход буде завтра — та й запитати, хай лишень нам скажуть, як там із приговором справа, і про хліб, та й акт хай прочитають. А то ми тільки по закутках шушукаємось, а толку з цього ніякого. Як Гниди та Матюхи хотять, так і крутять. Теж хоч і Гниду взяти — старателя знайшли: у всіх трьох у тини впирається земля, та ще ж і земля! Аж кричать усі три, сердешні: "Землеустрою!"

Затягся цигаркою, блиснули на мить з-під брів темні очі, а губи в усмішці невеселій.

— Все в нас не так, як у людей. Радянська влада — оце ж і вона, думаємо, на Матюху дивлячись. Але це— хто далі Щербанівки світу не

бачив, а хто бачив — то: не радянська влада це. Темне, глухе та каламутне село Обухівка, а в ній, як щуки, Гниди, Огирі та Матюхи...

Тиша. І нагло з-за спини басище:

— Ану, розступись!

Натовп колихнувся, дорогу дав Матюсі в коло. У шапці кудлатій, у руках ціпок сукуватий, у руку завтовшки. До Давида в темряву підступився.

— Це хто?

На мішках блиснув огник, обличчя Давидові освітив. Тихо, а твердо:

— Це я.

Мить Матюха стояв нерухомий. Очі гостро встромилися в Давида. А раптом приснули, і гаркнув у натовп:

— Роз-зійдись! Ви молоти чи на мітинг зібралися?— Ціпок звів.— Роз-зійдись мені січас!..

Одхлинув натовп — хто між вози, хто в млин. На мішках лише Давид сидів із Гордієм. Та стояв обіч Тихін Кожушний. Рукою груди здавив і закашлявся. Давид кинув цигарку, підвівся на ноги. А Матюха тоді ціпок у ліву руку взяв, а правою парубка об руку і крізь зуби:

— Ану, товаришу, ходім.

Одвів набік. У млі двома силуетами чорніли довго. Щось говорили гаряче — по рухах знати.

Потім далі у млу пішли,— аж на піску од річки тьмяно пляміли.

У млині якось змовкли всі. Лише ґорґотів камінь, сновигали люди в білому борошняному пилу. А з-за стіни паровик зморено чмихав.

Через хвилин десять, може, більше, зайшов і Давид у млин. Був трохи блідий. Слідом за ним Матюха всунувся в двері. Цей — пика з-під кудлатої шапки, мов здоровенний баклажан червоний. Він пройшовся поміж селян, зірко спідлоба роздивляючись. І на кого падав погляд його, той в'янув, очі впускав і заклопотано чи за кисетом ліз у кишеню, чи щось біля мішка — от зав’язка немов саме розв'язалася. Сказав мірошникові щось Матюха. Потім у дірку, що в стіні пробита до паровика, вийшов. Давида Тихін стрів питанням в очах... Ще й пожурив:

— Казав же — бережись. Бач, і наскочив. Тепер напасті не обберешся.

— Дарма! Все 'дно сьогодні чи коли, а нам треба було з ним балакати: знати ж повинен кожен із нас, з ким він діло матиме. Ну, от і побалакали "по душах". Що там, до нашого номера далеко ще?—перевів він навмисне на інше балачку.

— Ні, ще не скоро,— і Тихін закашлявся. А кашель такий поганий у нього — глибоко з грудей. Знати, боліло йому, бо руку до грудей тиснув, і обличчя з болем. Коли прокашляв, трохи помовчав, а потім сказав:

— З ним балачка звісно яка: що не є — зараз на контрреволюцію бере. Тільки ти, Давиде, надалі не будь таким гарячим, бережись. Я ж ось зостався без печінок. Їхня робота,— він знов закашлявся, руку на груди, і лице з болем.

Давид його за плече.

— Ти бережись: грудину ту виставив. А жовтий який. Тобі, Тихоне, погано?

Той лише головою похитав: ой як погано! Давид звелів йому додому йти, а він тут і сам із мливом управиться. Коняку згодом хай пришле з ким-небудь.

— Хіба Марію пришлю,— сказав Тихін. І так йому погано. Він одкотив комір і тихо пішов із млина.

З недригайлівців саме останній домелював, почали мішки на вози зносити, в дорогу лаштуватися. Засипав дядько Гордій за ними, а Давидові це аж через чотири номери,—хіба через годину впаде. Вийшов надвір і собі.

Морозно. Із-за левад виплив місяць. Стало видніш од нього — місячно. У темряві,— то лише гомін, ньокання чулося, а тепер стало видно кобилячі голови з дугами, селян — усе в дві фарби: місячно, мла. І на землі тіні різко покладені, немов залиті тушшю. Дужче запахло кінським гноєм. І голоси в морозному пругкому повітрі соковиті:

— Іване!

— Га?

— Та рушай! Що ти там огинаєшся?!

— Та шину ось ув'язую.

— І, макуха отака! Відколи стояли — ніколи було?! Ну, закурили поки що. Тим часом Іван отосою від чийогось воза (поночі ж!) ув'язував колесо.

— Готово, хлопці!

Розійшлись до возів, рушили і валкою довгою на дорогу пісками важкими виїхали. Загуркотіли гулко мостом. А за мостом у ліс — весело цокотіли по добрій дорозі залізні ходи.

Давид пішов услід за ними до річки. А як став на мосту, з лісу так запахло листом, дубовим, жовтавим. І збудились спогади давні-давні, як уві сні.

Осінній ліс, і їх багато було в ярах, простуджених і хворих, круг огнищ... Пахло листом жовтавим...

Ні. Сьогодні він не хоче спогадів. Трохи болить голова.

У лісі далеко десь цокотіли колеса.

Перехилившись через поручні над водою, Давид виплював цигарку з огнем — блись, і погасла внизу.

І згадався Матюха одразу, там, на піску, як стояли удвох: "Мені тебе, що оцю цигарку". Він кинув і ногою роздушив її. "Гляди мені, я контрреволюції не потерплю. Ти в мене й не писнеш!" Давид тоді йому: "Ну, ти, Матюхо, це кинь: я тобі не Тихін, що ось другий місяць печінки, тобою одбиті, кров'ю вихаркує. А щодо контрреволюції, то ми ще з тобою про це побалакаємо". І зразу ж пішов геть од нього.

Давид звів голову, а просто в обличчя червоний місяць сміється і око хитро так мружить, немов хоче сказати: "А, покинь ти Матюху. Ну, падло, ну, завтра на сході в роботу його візьмеш. А зараз — тсс..." І сам прислухався, а на червоній круглій пиці така блаженна усмішка розлилась: дівчата співали на селі. Та як же, вражі дочки, співають! Аж замовкли собаки на селі, аж на леваді тіні встали, брались за руки й ходили поміж деревами, в місячному сяйві замарені. А ген на кручі, наді

Пслом, де човен прив'язаний, прийшла, заломила руки й схилилась над водою, аж коси розплетені у воду впустила.

Давидові серце отак тільки — тук. Похмурився він. Знов — за Матюху. Та він якийсь вертлявий став, все виприсне з думки в Давида. Тільки оце притягне до себе, а він — шмиг, і знову на мосту сам стоїть Давид, а десь співають дівчата. Та такі ж молоді, рум'яні на морозі. Вервечкою йдуть по вулиці, груди глибоко дихають, і з грудей — пісня. Хіба з грудей? Все тіло співає молоде.

Ще хмурився. І згадалося — чого це? — рукою груди здавив і кашляв довго і з болем. І це — Тихін. Що він у лісі тоді, був за вола здоровіший. Та й хлопцями з ним, як ще в економії в строку були — босий на морозі, у дранті і — хоч би що... Грудину ту виставив, а в лікарню, каже, якби ж повіз кожного разу масла та яєць. Мабуть, це й дома...

...Зайшов у хату, мовчки повісив шапку, на ключці, скинув сірячину й сів мовчки на лаві. А до жінки згодом:

— Поїдеш до млина, Маріє,— і закашлявся довго, і тиснув груди.— Так щось мені погано! А там Давид змеле.

В Марії тільки ніздрі тонкі ворухнулись. З жердки хустку діставала, вигнулась Станом струнким і, запинаючись, до чоловіка:

—Ти б хоч кожух таки був надів,— а сама свитку накинула й не застебнулася,— Хомут у сінях?

— Та ось я піду.

— Я й сама! — і тільки фалдами метельнула по хаті.

У, чорт! — погано якось Давидові. І тоді, як був уперше в них по приїзді, якось увечері теж було отак.

Були так тепло стрілися з давнім товаришем. Були ще сусіди. Цілий той вечір довгий говорили. Марія і ще дядькова Гордієва невістка (прийшла на попряхи) пряли на лаві, а круг стола чоловіки — газету Давид читав. Потім заговорили про життя в Туркестані, про подорож і як де живуть, що бачив він. Говорили й про життя обухівське. Прядки гуркотіли, а жінки насторожені — теж слухають. І ось — щось саме про життя ген туди літ за двадцять забалакали: "Що-таки воно буде? Як-таки воно хоч діти наші житимуть? (Ми то вже видно, мовляв, як!)" Давид розійшовся: комуни, трактори, життя якесь казкове. Очі в дядьків мов дитячі, слухають, не одірвуться, так складно "бреше". І коли стих, над прядкою Марія сиділа, схилившись, потім голову звела й так, у жарт:

— Тихоне, оце Давид таке розказав за життя, за дітей, що... як ти собі не хоти, а щоб...— і не доказала, бо почервоніла, і над очима брови чорні стріпнулись. І очі на Давида — стрілися очима. Чоловіки сміялись, жартували, і Тихін теж.

— То ще треба розслідування зробити: хто винен із нас? Марія встала з-за прядки, напилась і до столу кухоль принесла — поставила. Потім через стіл станом гнучким до чоловіка перегнулась і чуб йому з жартом розтріпала рукою на очі. Тоді на Давида очима — блись, чорними.

Дрібниця це, а так якось погано і тоді було, і зараз Давидові.

Витяг кисет, став закурювати. Місяць дивився, а вже не сміявся. Наді Пслом, у місячнім сяйві, на кручі, де човен прив'язаний, ніхто вже не стояв із заломленими руками — сама верба розпатлана схилилась над водою. На селі не співали дівчата, чути, реготались: у морозному повітрі аж сюди лунко їх голоси. І лунко з вулиці цокотів віз, ближче, просто до млина парового. І знов Давидові груди отак тільки — тук!

Як до млина доходив, обіч возів поріділих забачив кобилу Тихонову сіру: в дузі стояла біля акації прив'язана. А з млина гомін голосний чути було і сміх. І як зайшов туди, що перше — сміх Маріїн. У білій хустинці маленькій, наперед крайками зап'ята, свитка розстебнута, і очі горять, а обличчя рум'яне од жартів. О, до них попадись тільки! Дарма що бороди, що, може, в котрогось дома шестеро дітей голопузих,— люблять жіночий сміх. А ще як весела, та бідова, та дотепна,— клочать тоді бороди бородачі, й очі в них звужені.

— Кажеш, мішка не наб'є. Той дід іще наб'є.

— Е, ні вже,— похитав головою сивий дід од коша,— люльку ще так-сяк, хоч пальцем натопчу.

— Го-го-го!..

— Маріє!

Крутнулась на каблуці молодиця та й не чула вже: глянула до дверей, і брови здригнули. Ступила крок, спинилась і сміється очима.

— Де це ти, мій мірошнику, та забарився?

Давид навмисне, аж надто поважно:

— Наша черга за дідом молоти.

— А! — і пильно глянула на парубка, і стала — не знати: чи смутна, чи задумана.

— Лови, Карпо! — дід кинув од коша порожній мішок, а Карпо саме зав'язку суче, то Марія схопила мішок, почепила на ящик і совиком

насипала борошно в нього, і вже знов весела (про людські очі), а про себе — ні-ні, та й гляне на Давида, задумана.

Той позносив мішки на поміст до коша ближче й сів на них, головою на руки схилившись.

Дідове Остапове випадало.

— Лагодь, Давиде.

Давид розв'язав мішка Тихонового — пшениця. Як випало, підвівся й засипав на кіш, тоді став до ящика з порожнім мішком — убирати. Марія пішла до коша. Гуркотів камінь. Селяни стиха гомоніли проміж себе, хто дрімав. Раптом знадвору вбіг Карпо.

— Хлопці, та що це за жарти такі дурні: хто це отосу відчепив? Сміх.

— То жарти, правда, плохі!

— А ти дивись, у кого дві,— хтось радив весело,— та й собі пожартуй!

А дід Остап:

— В'яжи хоч віжки, чоловіче, то доїдемо якось додому.

— Та ні, що за народ такий без понятія! Гуркотів камінь, і знову стиха гомоніли проміж себе селяни. А хто й дрімав.

Давид заклопотано вбирав борошно: покладе совик, наб'є тугенько мішок і знов за совик береться. На Марію силкувався не дивитись — і так знав: сторожка вона й за кожним рухом його стежить. І крізь повіки немов чує на очах своїх погляд її гарячий. "А, яка це дурниця!" Аж

хмурився. Думав про сход завтрашній. Це ж уперше після стількох років усіх обухівців у гурті побачить. Які вони на сході? Невже то правда: що б не голосував Матюха, завжди "одноголосне" проходить? Воно й те — темний народ, нажаханий. Ну, а коли побачать, що правда ж є таки десь, бідняцька правда... "Ні, чорта з два, Матюхо!" Згадав у степу економію й дядька Клима. Нижче саду буде виселок, колектив у дворі. Гр-гр-гр...— жатками жнуть. Тихін на передній, дядько Клим... А на стерні молодиці, дівчата над снопами, в червоних хустках, у біленьких... і крайками якась наперед зап'ята, чорнява, весела...

У, чорт! А вона стоїть біля коша, на нього дивиться, задумана. "Ні, це свинство треба к чорту! З Тихоном жити треба, робити. Хто вірніший за нього?"

Набиває мішка, міцно губи. На чолі високому між брів зморшка. І такий смуглявий та... хороший!

— Давиде! — щоб хоч глянув на неї. Звів голову.— Треба засипати?

— Та вже ж.

Насипала в коробку жита Марія й стояла з нею в руках, потім вигнулась пругко, в кіш заглянула, потім на парубка — в тій самій позі, і ждала. І забулася. Аж коли знизу Давид гукнув, кинулась і засипала жито.

Так і змололи. Давид набив останній мішок, зав'язав туго і звалив собі на плечі. А Марія ще раніше схопила мішок, ніхто й не піддавав їй, і до воза побігла. Як ніс Давид, саме поклала була на возі, й крутнулась, і — темно ж — просто на парубка налетіла, просто грудьми.

Той за плече її.

— Легше, молодице!

І хоч темно, ну, от же бачила, ну, та всміхнувся ж. Повеселішала відразу Марія. Мішки ті пиряла; свитка розстебнена, з-під хустки пасмо чорне вибилось. А вже як їхали, Давид сидів, ноги через полудрабок звісивши, і поганяв, а вона ззаду на мішках лежала горілиць, головою аж до ліктя Давидові й очима знизу, як той оглянувся, немов кликала: ось прихились!

— Давиде, чого ти сьогодні такий непривітний?

Той смикнув за віжки.

— Чого б же я? Я однаковий.

Марія задумано:

— Е, ні!

І мовчали потім усю дорогу обоє. І думав знов Давид про Тихона й про його кашель поганий. І думала Марія — хто знає? — може, теж про Тихона й про його кашель поганий?

Тихо у вулицях. Темно по хатах. Тільки в Матюхи всі вікна світилися, і хоч не виразно, а чути було, коли проїздили повз двір, співала за вікном співачка з грамофона якийсь романс.

— Ну, от і дома вже ми.

Давид оглянувся до Марії, а вона лежала горілиць на мішках, як і тоді. Місяць їй в очі, і темні, і блискучі, і нерухомі, мов скляні. Давид одірвав погляд од неї й сплигнув. Марія звелась тоді й сіла. Скинув мішок Давид, до тину поставив, другий взяв на плече. Марія взяла віжки.

— Тільки от що, Маріє,— затримав її Давид,— хай Тихін дурня не строїть, нехай лікується. Хліба жаліє — хліба наробимо.

Жінка журно й задумано:

— Та хліба не жаль, і полотно ж у мене є. Хіба я жалію!

Рушила. І от як од'їхала вже, а Давид саме на перелаз став, оглянулась до нього й щось сказала. Не тукнула, а тихо, Давид і не розчув навіть.

— Що таке кажеш?

Тихо. Смішок...

— Е, було б слухати!

Тихо. Співали півні на селі.

Давид повносив мішки в хижу й зайшов у хату, засвітив світло на столі. Мати встала вечеряти синові дати. "Мабуть, уже пізно?" — спитала. "Та за північ є". Але й повечерявши, не загасив ще лампи він. Дістав з полиці абажур з газетного паперу, щоб на піл не світило. Поставив лампу на край стола й роздягся. Спав він на лаві проти вікна, до покутя. Над віконечком маленьким — Ленін. На покуті в головах — жмут книжок.

Дістав одну. Ще очі дивились мрійно кудись за вікно в місячну морозну ніч. А потім одвернувся: "К бісу!" Розгорнув книжку і, знайшовши сторінку загорнену, вп'явся очима в дрібненький шрифт.

VII

Гикнув Матюха — ще очі заплющені, поплямкав губами, а в роті погано: "Фу!" Розплющив очі заспані — над головою кульки блискучі ліжка, від стіни килим і черевичок голубий із жовтим, гарусний,— Лізина робота. "Гик",— схилився з ліжка над чавунчик, сплюнув. На подушці білій руда пляма, й на простирадлі пляма. Було того... знать. Що й скільки там випили звечора! Чи, може, що був у розстройстві?

Буль-буль, буль-буль — надали секунди десь за стіною в їдальні, мов після дощу краплі з ринви в шаплик. І тихо. Лише через хату за дверима шипіло, шкварчало щось, і дух смаженого несло, аж на блювоту зводить.

— Зінько!

Голос хриплий з перепою,— тоненько дзенькнула скляна ваза на комоді, як ото муха крильцем об струну. Рипнули двері кухонні, відхилилась половинка в спальню, і на порозі — Зінька.

— Що таке?

Саме позіхнув Матюха й потягся, захрущав суглобами. Глянув на наймичку пильно й по паузі спитав:

— З церкви ще немає?

— Ще нема.

Спустився поглядом з обличчя по стрункій дівочій постаті аж до ніг. Од ніг—угору. Подумав: "І що той Льонька в ній найшов такого? Худеньке собі". Зінька перебила:

— Більш нічого?

— Пожди! Те... ніхто ще не приїхав?

— Безпальки приїхали. До церкви пішли всі. "Ага! Ну, а Огирі, мабуть, прямо до церкви виїхали. От чого це з Щербанівки нікого немає? Льонька ж небезпремінно повинен бути. Хіба, може, діла які невідкладні. Що міліція, що пожежна команда..." — махнув рукою і схилився ще над чавунком.

— Ти забери оце. Та що воно воняє у вас там смалятиною? Дихання просто забиває. Огірків дістань або ні — кислиць. Не яблук, а що ото в бочонку, і квасу націди. Та вмитись дай.

Зінька прихилила половинку дверей і вийшла в кухню. А тут — аж голова болить і наче чадно. Шкварчить, сичить у печі, як у пеклі. Баба Секлета Гнидиха куховарює сьогодні. Вибились пасма сиві з-під очіпка, розчервонілася біля печі, лоб їй блищить од поту.

— А ти куди? — побачила, що Зінька хустку на плечі накинула.

— Квасу на похмілля.

— А, лихо мені! Соломки ось треба, пиріжки ніяк не підпеклися, а з церкви — як не видно. Підожде квасу, біжи лиш соломки сухенької вхвати.

Зінька побігла, а баба Гнидиха охнула, розігнула спину старечу на хвилину та й знову до печі. Люди ж таки будуть чужі, як же можна, щоб сорому набратись? "Хто куховарював?" — "Баба Секлета". Аж головою похитала. Весілля та храми ще й з давніх-давен по хазяїнах — хто їх одбував, як не вона? В Огиря всіх поженила й заміж пооддавала... Як і до революції,— яка ж важність була: ті ж поміщики, можна сказати, а баба Секлета — своя в них. Бо по панах замолоду служила, обхожденіє їхнє знає... Одсунула горщик здоровенний (влітку, як парова молотила,

варили в ньому), помішала .ложкою страву, лизнула й смакувала довго; добрий борщ, як у гостиниці! Засунула горщик.

Зінька вбігла знадвору.

— Вже з церкви йдуть.

— Ой лишенько!— аж кинулась баба Секлета. Віхтик швиденько з соломи скрутила, у піч на жар віхтик і роздуває. Як-як сама в челюсті не вскоче. Зінька до льоху — грюкнула дверима. На печі щось зачмихало, а згодом заплакало.

— Ой горечко!

Вийшов із кімнати сам хазяїн. Уже взутий, в галіфе і в сорочці спідній із манишкою на всі груди — чорним виноградом вишито. А голова як копиця сіна, зі сну розпатлана. Став умиватися в мисці голубій. Затим Зінька квасу принесла повен глечик і кислиць миску. То він, ще й не втершися, ще мило на шиї та біля вух, схопив глечик і видудлив із нього, мабуть, із кварту. Сплюнув, потім став утиратися.

У дворі тоді ж хряпнула хвіртка, і цеповий собака загавкав і з цепу рвався — до воріт спершу, потім до ґанку вже. Чути голос Лізин: "Пішов вон, дурак!" Загупали ногами на ґанку. Нарешті хатні двері відчинилися навстіж, і увалилося гостей повна хата. Попереду Ліза.

— Ой яке ж тут повітря! Пожалуйте в кімнати! Тьотю Олю, Ніночко!

Огириха зразу ж скинула шубку з себе й на піч до онука — зняла його з печі. Матюха галантно розкланювався з дамами своєю копицею сіна. Шумно тиснув руку чоловікам — Безпалькові й тестеві.

— А Данюша ж?

— Коні випрягає.

— Ну от!.. — він звернувся хмурий до наймички, що біля помийниці свиням готувала, і гримнув на неї:

— Ти наче вчора привезена: приїхали — значить, випрягти треба!

Зінька взяла кухоль і, обхлюпуючи руки над цеберкою, сказала через плече:

— Бачите — не сиджу, не згорнула ж руки.

— Побазікай мені! — спідлоба глянув на наймичку і, вже як вийшла та, крізь двері наче бачив її постать і обличчя в профіль до нього, через плече: — "Не згорнула ж руки". Шваль отака! Ще розговори в неї!

— Пожалуйте,— до гостей звернувся.

Зайшли до їдальні.

Простора, з великими вікнами, серпанковими занавісками позавішуваними, хата була прибрана не по-мужичому. На покуті великий стіл, уже накритий скатертиною, з приборами чоловік на десять. Канапа килимом застелена. Під стіною від спальні — ліжко, не те, що спати, а декоративне, з подушками білими як сніг і — як не до стелі. Просто дверей — "шикарне" трюмо. Зараз перед ним Наталя, Данюшина жінка, зачіску поправляє і бачить у ньому — у двері з кухні зайшли чоловіки: Матюха пройшов в опочивальню, свекор важкий, з задишкою, сів на перший стілець. Безпалько по хаті пройшовся. Став перед грамофоном, що в кутку на столику.

— Да, оце річ! П'ять червінців! — покрутив головою. Сопів товстий Огир. Усі мовчали. Ніночка, що сиділа проти вікна на стільці із схрещеними на животі руками, з пахучою хусточкою в одній, повернула

байдуже голову до батька, потім знов одвернула й застигла — в кухонні двері поглядом, мов там фотограф із-за дверей: "Хвилиночку, знімаю!" Вийшла Ліза із спальні в голубім халатику і взяла від матері дитину, а в кухню гукнула бабі Секлеті, щоб подавала на стіл. Потім пауза. І мовила перша Безпальчиха, як і подобає після церкви і з хорошим апетитом перед смачним борщем:

— А старий уже у вас отець Євлампій. Старий та сивий.

— Да, дряхлий старик,— важко дихаючи, мовив і Огир,— що літа, а що й життя-таки: ті ж харцизяки не потягали хіба й його? І в ЧК вкупі зо мною страждав у підвалі.

— Боже, і що за врем'я було таке страшне! І не думалося вже...

— Наладилось,—знов сказав Огир, короткими пухкими пальцями перебираючи на колінах,— виходе хміль із голови. Ось і в церкві тепер; хто палив, грабував — у церкві тепер.

— А ще ж і піп у вас — порохня з нього сиплеться,— кинув Безпалько, переглядаючи грамофонні пластинки. Од трюмо Наталя:

— Ой Никаноре Івановичу, як же ви виражаєтесь гарно! — і манірно звела брови дугою.

— Да, да. Вам би нашого отця Симона хоч би на місяць, то вас би тоді від церкви й за вуха б не відтяг.

Безпальчиха аж розсердилась: носиться з своїм отцем Симоном, як дурень із ступою. А Огир зацікавився, що ж воно за отець Симон у них. Одказала Безпальчиха за чоловіка:

— Та катафалія ж у нас.

Огир аж повернувся до сестри, самої голови ніяк, то всім тулубом.

— І справжня катафалія?

— Та ну да, справжня. Аж у двох приходах захватили церкви. Попервах усього було — і голови попровалювали декому, і церкви замикали двома замками: і ті, і ті. Потім узяла гору катафалія. І наш приход успенський. Тепер аж за версту ходю до церкви.

— Бо дурна: ні разу ж не була, а гудиш,— сказав чоловік,— слово боже на всіх мовах, хоч би на китайській чи на негритянській,— однаково — слово боже,— роблено серйозно довів він, хоч було знати, що сам у слово боже ні на якій мові не вірив.— То було по-слов'янському: паки-перепаки, а от а рідній мові... та ще як хор гряне "боже великий, єдиний", просто в серце ллється тобі. Друга баба так сльозами і заливається. Благоліпіє храмові таке придав: вінки, рушники на всьому іконостасі. Общину сестер-мироносиць організував. А вже як править службу — ну, той же артист! Що ви хочете — басище силенне, сам представительний. Як кадить та пройде по церкві, так народ, особливо жінки, перед ним і хиляться:

А вже як проповідь скаже! І в політиці розбирається добре.

Саме поріг Данюша переступив — кремезний, з русявими вусиками вниз і низькобровий. Він був у захисного кольору військовому кітелі, що на плечах од погонів лише по дві дірочки біля коміра лишилися. На порозі від спальні, як у дзеркалі,— Матюха. Тільки цей червоний і в піджаці, а з бокової кишеньки — червоний крайок партквитка,— колись на партз'їзді бачив отак у дуже видатного партійця.

Привітались. Усі якось притихли в хаті. А Матюха з Данюшею сіли пліч-о-пліч на генеральшиній канапі. Огиренко, закинувши ногу на ногу, витяг пачку папірос і Матюсі: "Прошу" — і сам закурив. Никанор Іванович завів грамофон і поставив пластинку "Ой казала мені мати". Це було

добре: вільніше всім стало, не почувалося напруженості, бо хоч і свої, родичі ж, аз пам'яті як вирвати Огиреві ті спогади?

...Стояв простоволосий, переляканий, а він — Матюха — з наганом у нього перед пикою.

— Де миколаївські, веди!

В саду заступом копає Огир, блідий, а він ще наганом по підбіччю.

— Ворушись, товстопузий,— і матюкає...

І за Наталкою ж ганявся конем по хуторі. Звісно, коли те було — ще у 1918 році. Тепер свій чоловік. Але як вирвати ті спогади з пам'яті?

Сопе Огир, пальцями пухлими на колінах задумано перебирає. Глянув на зятя, а той спідлоба — розбіглись погляди. Знов пальцями перебирає, сопе старий. Н-да... А і йому хіба, Матюсі, те забулось? Десь якийсь черв'ячок точить. Недарма ж колись п'яний узяв руку тестеву, розмахнув, по пиці себе бив нею і кричав: "Я сволоч!"

Згадав це старий. А Матюха інше щось згадав, перехилився до Данюші й хмуро крізь зуби: /

— Що там Кушніренко в допрі дурака валяє?

— Та я ж писав тобі через маму.

— Та писав же... на поруки взяти, бо видасть. Що — я ж так і знав. Хіба не чувствував, який то елімент твій Кушніренко? От і зволь тепер. Звісно, хто йому повірить і які в нього речові докази є, ну, а пляма, клопіт?..— аж кусав цигарку Матюха.— Гад отакий! Сидів би вже, коли попався. Ну, два роки дали б йому... Піддержку давали б якусь і ми.

— Я й цього разу, як жінка до нього їхала, червінця дав.

— Ну, як же він там?

— Нібито в карти дується на всю. На побачення вийшов,— розповідає жінка,— в самих підштаниках та піджачок позичений на голе тіло. І рядно, й подушку програв. І голова провалена. Жалівся, що попервах уркагани жити не давали, ну, а тепер уже — свої.

— А розслідування ж як?

— Видно, закінчено. Він відмовляється від усього: мовляв, у циган купив, та й усе. Питала жінка слідчого, чи можна на поруки його взяти. Каже, що приговора від громади треба.

Данюша прихилився ближче до зятя й сказав:

— Оце ж сьогодні сход, треба б...

— Да! Треба буде! — мов із задуми кинувся Матюха по паузі.

Грамофон стих. Принесла пиріжки на блюді до столу Огириха, Секлета — борщ.

— Просю покорно за стіл! — запрохувала Огириха.— Лізочко, ти ж таки хазяйка... І де та Зінька ваша, хоч би дитину в молодиці взяла. Зінько! — погукала в кухню. Та вбігла і взяла дитину.

Заторготіли стільцями,— сідали до столу шумно. Матюха з буфета карафку дістав і другу, меншеньку, з наливкою для жінок.

Частували господар і господиня: до пиріжків, до борщу. Та ще ж чарки в Матюхи! То після локшини вже мов одмінилися всі. І сам

господар уже не спідлоба дивився, вже й балакучий став. Та й усі за столом стали шумніші. Кожен говорив вищим тоном од звичайного, і говорили багато. І приборами стукали шумніш, а вже що їли — на славу! На двох блюдах принесли Секлета й Зінька печеню й яблука мочені. Найперша в Матюхи думка, як глянув,— що качки без води ж ніяк не можуть.

— Аякже. І ситіші, і кормів менше йде, як вони на воді,— хтось зауважив з жіночого краю.

— Та ясно! — Отже, налив чарку повну, аж на скатертину полилось, і тестеві підніс. Той відхилив тихенько рукою — своєму ж, мовляв, здоров'ю.

— Гм! — пожадно глянув на чарку, прозору, як кришталь. А з кишеньки бокової — краєчок червоний. Усміхнувся Матюха, глянув на гостей із застиглою усмішкою. Потім нахмурив брови й сказав не своїм голосом — задерикувато перекривляючи когось: — "Раз ти партєйний, не должон ти пити!" — Аж голову в плечі втяг і брови звів — це вже він: — А хіба вищі партійці не п'ють? Конєшно, не цю гадость, а коньяки всякі, портвейни. П'ють, та ще й як п'ють! Потому — наша робота партєйна,— пий без ніяких розговорів!

Випив. Частуючи далі, заговорив:

— Це хоч гнати навчились, приятна якась, все одно, як і миколаївська колись була. А попервах бувало — руда, вонюча, ніс затикаєш рукою. А п'єш, бо не пив би — згорів би вже досі. Як і під партизанщину ото — коли спиш, бувало, тоді тільки й не п'яний. А діла, брат, які творили! Або як і військовим комісаром був у волості... Ну, ну, Никаноре Івановичу, всю. "Щоб наша доля нас не цуралась".

Данюші налив. Знов говорив далі:

— Бо як не п'єш, то й доля десь поза Уманню ходить, і сам ходиш як неприкаяний. Думаєте, легко партєйному з таким народом? Думаєте, не знаю, як на мене дивляться обухівці — як на чорта! "Живе здорово!" А що б же — кров свою в революцію проливав, жизні, можна сказать, не жалів та й ходив би обшарпаний, ячниками б давився та по-свинячому жив, як вони?! За що ми й боролись тоді?!

— Правильно!

Цокали прибори, говорили весело на тім краї столу жінки. Матюха все більше увіходив у роль.

— Звичайно,— хто жизнь поніма, той: "Правильно". А в нас же народ! От тільки й розговорів — не в вічі, звичайно, хіба б я дозволив? — по закутках: "З куркулями породичався..."

За столом — як струм по всіх пробіг.

— І доки вже ті "куркулі" будуть?

— І рівні всі, і куркулі ще!

— Троцько в чужій хаті живе (з хутора ж вигнали), як старець ходить, а куркуль!

— От же ж народ! Ясно ж сказано, що куркулів тепер нема. Є кріпкий хазяїн. Тільки хто йде проти власті або не піддержує її, то — куркуль, злосний елемент.

— Та чи ми ж продподатку того не платимо? — Огир аж плечима здвигнув.

— Отже ж. А що у вас пара волів та пара коней...

— Та й коні ж то Данюшині...

— А хоч би й ваші? Хлібороб, значить, добрий хазяїн. І державі од нього тільки користь. В газеті ж читала якось Ліза, в "Правді", наградні вже хорошим хліборобам дають. Влада розуміє. От і в оренду — бери скільки хочеш, аби лад їй дав. Наймай хоч десяток наймитів собі,— будь ласка!

Данюша поважно тоді:

— Інакше й бути не може. Наша Україна до війни була "житницею Європи". І знаєте, скільки хліба вивозили ми за кордон? А тепер давно хіба ось самі з голоду пухли? І ще пухнути будем, якщо влада не вживе заходів та правильно не розв'яже аграрного питання так, як то потрібно в інтересах держави. Бо що зараз ми бачимо в себе на свої власні очі? Та десятина, що в поміщика чи в хлібороба-власника — хай буде по-їхньому вже — у куркуля,— давала двісті пудів, тепер дає двадцять. Ну, в хазяїнів-то, правда, буває, що й до сотні дає, а що вже в кенесе, так іменно — двадцять пудів, і то ще — "слава богу". Бо при такій обробці, при такій культурі — дурна земля, що й насіння вертає.

— Це правильно! — поклав Огир на тарілку виделку й витер рушником вуса.— Душа болить, як гляну, як те кенесе з землі святої знущається, їв мене ж за клунею хуторяни взяли. Шість років уже, а не можу дивитись. Душа болить! Оце виїде,— сонце підіб'ється, розсіє на стерню, коровчатами пошкрябає ральцем, в одну борону заволоче — роди, боже, як хоч! Та вже аж косити прийде. Бувало, заблуде який — свою ниву шукає-шукає, сердега.

—У вас добре, що хоч сіють,—засміявся Никанор Іванович,—а в нас хитріший народ: на осінь зрале, хай падалиця сходе. І родить.

— Бодай їх родимець змалечку побив був, як отак хліборобити! — Огир аж одкинувся на спинку стільця, опустив голову, зламав бороду об груди й дивився задумано кудись через стіл у куток. Заговорив повагом:

— У мене ж було до революції сімдесят десятин. Та я її — збуди опівночі, з зав'язаними очима по всіх кусках обводю. Ніде й у борозні не спіткнуся... А ореш, бувало,— у дві ж пари завжди, вже не боїшся, що пристануть: "гей та гей". Батуєш ту борозну в коліно. І сієш же — не в землю, а в пух. Ну, то й родило ж... Треба любити її — землю, спиш, і в сні, було, бачиш...

— А тепер ото й не сниться,— засміявся Никанор Іванович.

— Ні, сниться й тепер.

Сидів задуманий, важкий і хмурий. На тім кінці столу весело говорили й сміялись молодиці. Матюха взяв знову карафку, мовляв, треба .ж і землю святу полити, щоб родила та щоб снилась гарно.

— Ні, що мені оцю ніч приверзлось,— аж на стіл схилився Огир і всміхнувся,— вдивленіе чисте, не сон. Своєму здоров'ю,— одхилив він чарку. Другу випив. Потім рушником витер вуса й став розповідати свій сон. І жінки затихли й повернули сюди обличчя.

...Вранці їдуть сіяти наче: він, Данюша й Ілько — наймит їхній. Сіялкою наче їдуть, за хутір — за садком зараз нива. Дивиться він — аж ріллю його та переорює хтось. Небо червоне, а на ньому, як ото малюнки в книжках є: чорний увесь і чоловік, і коняка, в соху запряжена,— не в плузі, а як ото в Росії,— у соху. І чоловік за сохою йде. "Що за причина?" Аж оторопів. На Данюшу: "А дивись, чи й ти бачиш?" — "Бачу, каже, сохою оре".—"Та то що сохою... А то ж на нашому!" Та так у грудях і похолонуло. Швидше до ниви їдуть, стали на обніжку. А він під'їздить саме — Тихін Кожушний, здоровий такий, червонопикий, а коняка — самі кістки та шкура. Припинив, сміється єхидно та: "Чого

оторопіли? Що орю? Он тепер твоє де" — й показує рукою на економіческьку землю, і саме-де солонці. "Як не моє, на яких це правах?" —— "А на таких правах, на совєцьких",— і сміється єхидно, коняку поганяє. Огир став у борозні перед конякою та — по морді, по морді її. А вона як заірже. А з-за лісу сонце тоді, і не сонце, а мов пожежа, червоне так і розлилося. І єроплани, як галич, летять із-за лісу. Дивиться Огир — аж Тихін як затруситься та — геп, на ріллю прямо, навзнак і руки розкидав, а з рота кров, і судороги його корчать.

Круг столу така тиша, аж чути дихання затамовані. І в тиші хтось: "Ага!" Огир перевів дух і аж зітхнув важко.

— Так я й похолонув увесь: Ілько ж біля. волів. Це ж розслідування буде, по судах, ще і в ГПУ потягнуть. Аж дивлюсь далі, а то вже й не кров, а зерно, як з елеватора — сиплеться, сиплеться і просто на ріллю, вже й Тихона засипало, тільки голову й видно. Купа вже там, і все сиплеться. Я на Данюшу — біжи за мішками, а він — як скам'янів — і не рухнеться. Хочу сам зрушити з місця — і не можу. Аж у піт кинуло. І прокинувся, сорочка на мені — хоч викрути.— Огир одкинувся на спинку канапи й дихав важко, мов справді, поки сон розповів, заморився, задихався. На жіночім краї заговорили тоді:

— І таке присниться. Наче проти війни, чи що?

— Тобі все війна! — махнув рукою Никанор Іванович.

— А єроплани ж і кров? — не вгавала його жінка.— Тепер же як розказують, яка війна буде, аж млієш. Нібито — у повітрі більше та газами душитимуть.

— Да, техніка — все,— озвався Матюха й повернув до тестя голову,— а вам, правда, сон теє... замічательний приснився.

— Умгу,— закурюючи, мгукнув Данюша і всміхнувся криво: — Якби Тихона та ще декого з землеустройщиків схватили судороги, кучугури пшениці насипалися б.— І — паф сизим димом.

— Та Тихін уже. Як похрестили його, тепер як віл ото, що на ньому істика поб'єш: з ярма дивиться та сопе тільки. Тут новий є.

— А хто такий?

—— Та є...

Прийшли саме Гнида й Губаренко з жінкою — крамар.

— А-а, дорогі гості,— п'яний, розіп'яв руки Матюха,— пожалуйте! А ти, чортова Гнидо, хитруєш усе. На ж, пий тепер підряд, коли так, скільки й ми випили.

Налив Гниді три підряд. Далі Губаренкові.

— А своєму ж здоров'ю?

— Е, я уже. Мені ще й на сход іти. Та й на вечір треба ще місце залишити,— відмагався Матюха. Губаренко зважив на це, тим часом Гнида, обгризаючи кісточку, заговорив:

— Уже сходяться. Чималенько вже було, коли я заходив. Там щось Давид розумує дуже, а з ним Тихін і Яким-гармоніст,— удосвіта з буряків повернувся. Каламутять народ: чув, щось про землю балакали і про хліб, що зібрали були,— і по паузі додав: — Сурйозний чоловік той Давид, буде нам з ним клопоту немало. А це ж і перевибори незабаром. Може таку свиню підкласти, що тільки вухами ляпнемо.

— Що? — подивився з презирством і грізно Матюха па Гниду.— Хто вухами ляпне? Я? — Брови низько впали на очі, очі кров'ю налились.— Та я, мать...— трах! — по столу кулаком, як довбешкою. Забрязкотів посуд. Скрикнули жінки, декотрі з-за столу схопилися. І чоловіки занепокоїлись.

— Корнюшо, ну, не треба! Ну, покинь!

— Як це покинь?! Якийсь сопляк, а я вухами ляпну?! Та я одним махом,— знов — трах! — по столу,— в баранячий ріг скрутю!

Підбігла Ліза, заспокоює чоловіка:

— Ну, скрутиш, Корнюшо. Не розстроюйся. Тобі ж не можна.

— А що ж він! — А таки сів на стілець Матюха. Дивився спідлоба й сопів важко. Ліза рукою гладила йому спину.

— Бач, настрій зіпсував і собі, і всім. Погуляти ж з'їхались, а мов на похоронах стало. Розкис Матюха:

— Заведи грамофон.

Заграв грамофон вальс "На сопках Маньчжурії". Здалеку десь, мов із глибини саду з естради оркестр духовий. Звуки залляли кімнату вщерть, заглушили голоси. Наталка зробила тур і перед трюмо стала, зачіску поправляє. Жінки прибирали з столу, а які сиділи на канапі і щось собі гомоніли. Перед чоловіками тільки ще стояли прибори, і в карафку Ліза ще налила з четвертини. Оркестр стих, співала Вяльцева. Потім дует, потім знову оркестр.

З кухні увійшла Зінька. В шумі, в тютюновому диму, як у тумані, пройшла наймичка сіра, як перепеличка, в незграбних чоботях, по

простілках мережаних, до хазяїна з-за спини. Мовляв, там чоловік прийшов, послала громада: чи що буде сьогодні? Рукою махнув Матюха:

— Хай підождуть.

Зінька вийшла й сказала чоловікові: п’яний, махнув рукою, сказав: "Хай підождуть". Чоловік мовчки надів шапку й мовчки вийшов із хати. А Зінька знов за посуд узялась; перетирала біля столу. Дивилась у вікно задумана: сідало сонце червоне за хатами, десь у степу, на далеких гонах.

VIII

На розі від майдану, де церква, біля школи людей уже зібралося чимало. Тупотіли на ґанку чобітьми, курили, гомоніли, сновигали в коридор, з коридора. Стояли біля воріт на вулиці юрбою.

— Чого вони не починають?

— Та голови нема,

— Гості ж у голови!

Чухав потилицю хтось: пішов сюди, а дома ні годовано, ні наповано, а хтось йому:

— Ти що ж, порядків наших не знаєш? На дві години призначено — у сім збирайся. Ніде, мабуть, такого немає!

Хтось підбивав розходитись, бо все одно, мовляв, нічого сьогодні не буде. І з-за воріт тоді з юрби гукнув хтось:

— Да, братці, розходься!

— А хіба що?

— А он — дивіться!

Біля воріт стихло одразу, і всі дивились на майдан. І на ґанку стихло. Добре звідси видно: од вітряків по дорозі пара баских вороних коней у бричці летіли просто сюди. Ближче. Аж землю рвуть копитами вороні, в милі. А на передку кучер у червонім картузі — міліціонер — одкинувся назад,— на віжках коні несуть. У бричці розвалився начміліції Сахновський із району. Юрба колихнулась і од-линула з вулиці до огради. Як вихор, пролетів повз школу. З шумом знялись галки на тополях круг церкви. А десь у вулиці вже баритон — "ге-еп!", і горобці з тинів, і малеча з дороги, як горобці, під тини розлітаються.

— Ну, тепер жди їх!

— Розходься, братці!

Натовп колихнувся і ще зашумів дужче. Сходили з ґанку сюди до воріт. Уже були розходитись почали, як нагло гурт, що з вулиці виткнувся,— махають руками на них і ходу прискорили. Що там таке? Вертались до школи, і той гурт підійшов.

— Куди ви розходитесь? Он ідуть!

— А начальник міліції хіба не до нього поїхав?

— До нього. На воротях стрілись, устав із брички, а й у двір не зайшов. Прямо сюди йдуть усі. Видно, щось важне.

— То неспроста, як і в двір не зайшов. Угадували: може, кого арештовувати? Бо якби самогонку трусити, не так би це нагально, де ж таки: і в двір не зайшов. Якось притихли всі і мовчки, хмурні й тривожні, валили в школу, гупали чобітьми на ґанку, до гурту: "Ідуть!"

В класі за столом секретар сільради сидів і щось відмічав у продподаткових списках. Оточили селяни його. І на партах сиділи. Од вікна ген на партах — юрба ціла. Проти вікна стояв Тихін Кожушний, сидів на лутці Яким, що оце з буряків повернувся. І говорив він, розповідав про роботу на буряках, про життя тамошніх селян, що живуть поблизу цукрового заводу, про заробітки їхні на плантаціях. Дядьки слухали уважно, захоплено. Аж не втерпів Гордій-незаможник, що в нього семеро дітей:

— І трапляється ж людям добро таке — завод! А тут, як обжався, хоч поламай руки, бо не потрібні ж ні на що. Або якби спалив млина, а бог щоб вітрів не посилав,— хоч би за крила вітряки крутили, робота б була. І як ми ген туди далі, років за десять, у світі й житимемо? Народу ж намножиться. І так тієї землі — ось і в нашій громаді — і по три чвертки на душу немає. Шкрябаєш, шкрябаєш її, сердешну, а того хліба з неї — всилу до весни дотягнеш. А тоді що буде? Біда, Давиде! —схилився він до Давида, що сидів з ним поруч на парті, і похитав головою.— От ти книжки всякі читаєш, скажи мені, сину,— що воно буде?

Парубок звів голову, задуманий, і спитав:

— А як ви, дядьку Гордію? На вашу думку? Гордій хвилинку в задумі дивився в чорнильницю

на парті, і весь він мов застиг. Раптом звів обличчя й сказав:

— Я так думаю, сину, що от як не виробить центр нічого нащот переселення — є ж гулящі землі і в Сибіру, і на Херсонщині, і на Кубані, — та як не настроять нових заводів, щоб нашу сільську голоту — як ось ї в мене росте семеро — вони в себе втягли,— плохе життя буде.

— Це вірно, дядьку Гордію. І за розселення, і за заводи. І центр уже виробив: є ж фонд переселенческий. Тільки що бідні ми, не може держава переселенцеві допомоги дати, а так, на свої ж сили, хто ж

зможе далеко куди переїхати? Чи ви, чи я? І заводи старі пускають і нові будують. А вже тоді на базі реконструйованої промисловості можна буде й саме хліборобство піднести, щоб було воно в нас культурним хліборобством, а не таким нещастям, як тепер є.

— А це іменно, що нещастя, а не хліборобство,— хитали селяни головами. А в Півненка син в агротехнікумі вчиться. Перехилив голову в коло Півненко й сказав:

— Треба до агрономів прислухатися.

А Яким:

— Та машини всякі заводити, як-от трактори. На цукровому заводі, там же на буряках більш тракторами роблять.

З-за спини голос:

— Трактори — да! А тоді казарми строїти, а ці хати порозвалювати та комуну заводити. Хороше життя буде: робота ж по наряду, по карточках у гамазеях усе получати,— ще на Якима зиркнув і криво всміхнувся,— а ось тебе, Якиме, за каптенармуса наставимо.

Яким тільки глянув, а й слова не сказав: з таким дурнем як балакати! Сплюнув тільки з презирством. З-за спини ще тоді хтось:

— Ні, щось не їздять уже оратори, не розказують уже про комуну.

— А проте скільки їх є — комун та колективів, скільки їх буде! — сказав Давид.— Тільки ми не про це будемо зараз, а ось про що: ідеш по селу та як глянеш по дворах, на вигін,— скільки тих плиток нароблено — кучугури, тисячі возів гною на них переліплено, та й подумаєш: а що, якби оті тисячі возів та на поле вивіз.

Дядько Гордій узяв його за плече.

— В тім-то й річ, Давиде, що не довезеш на поле, по дорозі розтрусиш: як і в нас, аж за хуторами, на Гановому земля.

— Десять верстов. За день чи й двічі справишся. Ще хтось за спиною — уже в класі сутінь,— не знати, хто саме:

— Як кому, так геть-то — уся під селом земля.

— Бо не боявся попервах революції, зайняв, та й усе. І що ж, тобі оддам тепер, може? — сказав Яків, Гниди старого син жонатий.

— Пересуньте ганівську землю собі під село, от і вам буде добре.

Давид пильно глянув у сутінь, звідки той голос чути, і одмовив із притиском:

— Землеміри — ті пересунуть.

Гнида знов:

— Авжеж! Який до землемірів. Не дуже лиш!

— А то хіба що?

— Он Тихона спитай що, той тобі розкаже,— і Гнида блиснув у сутінях зубами,— засміявся. Проти вікна на сірому тлі вечора темна незграбна Тихонова постать ледве помітно ворухнулась, і голос глухий, повний ненависті й презирства:

— Ти, Гнидо, зубів не вишкіряй. Бо я мовчу, мовчу, та як дам, то тільки визбираєш!

— Овва!

— Подивишся!

І Яким тоді до Гниди:

— Думаєте, не знаємо, чия то робота?

Від дверей нагло — тш! Стихло в класі, а в двері увалилися й підійшли до стола Матюха, начміліції, старий Гнида. До парт — Огиренко й Губаренко, сіли спереду. І ще в двері валили селяни, проходили в глиб класу, біля порога ставали,— повен уже клас. Щось біля стола, посхилявшись, гомоніли голова з секретарем та начміліції. І Гнида совав туди свою гостру пику. В класі як в усі — тиша. Підняв голову Матюха й очима п'яними важко поліз по обличчях селян — на передніх партах і в глиб класу. Біля вікна — на Тихонові та на Давидові затримався поглядом. До начміліції нахилився. Тоді й той глянув до вікна і довго не зводив очей з Давида. Потім клацнув срібним портсигаром і закурив.

Матюха хриплим голосом сп'яну оголосив загальні збори обухівської громади одкритими. Повістка дня така — взяв він папірець і читав: 1) заява громадянина хутора Огирі, Обухівської сільради, Кушніренка і 2) поточні справи.

— Більше нема ніяких питань?—хмуро глянув він на громаду.

Тихо. А в тиші голос од вікна Давидів:

— Ні, питання ще є.

Матюха з несподіванки так і застиг із повісткою денною в руці. Потім голову як-як помітно вбрав у плечі, і брови нависли. Ворухнулась громада, з передніх парт оглянулись чоловіки, в тиші хтось грюкнув кришкою парти.

Підвівся Давид:

— Мене цікавить, та й громаді, я думаю, цікаво буде знати, по-перше: в якому стані приговор земельних громад про землеустрій, що шість місяців тому в сільраду поступив? А друге: хай уповноважені скажуть, що з хлібом, зібраним на землеустрій, сталося і де він? І який вони акт з артіллю складали? Оце й усе поки що.

Матюха з-за стола склав губи в усмішку презирливу й говорив, недбало кидаючи слова:

— Тек!.. Запомни собі навсегда, товаришу Мотузко, що ці вопроси зараз до діла не стосуються. Як будуть вони поставлені на повістці, отоді й будемо їх обговорювати.

— Отже, я й пропоную їх поставити. А ви проголосуйте, як громада на це.

— Та в чому справа? — здвигнув плечима в кінці стола начміліції. І Матюха здвигнув плечима. Ще й на обличчі таке здивування в нього, мовляв: і може ж чоловік отаку дурницю молоти! Враз похмурнів.

— Прохаю, громадянине Мотузко, мені не вказувати і призиваю до порядку. Повістка є. Всі чули?

Шум і рух біля вікна. Рукою по столу — трах!

— Вишвирну, як кошеня, за двері, тільки ще слово мені. Я не гратись сюди прийшов.

Він узяв у секретаря клапоть паперу — заяву ж ту, (видно ще й чорнило на тій заяві не висохло) — і почав читати:

— До Обухівської сільради, Щербанівського району, громадянина хутора Огирі Павла Кушніренка

Заява

В ніч на 19 серпня ц. р. я поїхав у с. Яреськи, за 65 верстов од нас, на ярмарок, щоб купити там собі коня. Був і купив собі в якихось циган гніду кобилицю 9 літ, заплативши, за неї 180 крб. І вже збирався додому їхати, як підходять до мене селяни с. Обухівки — Гордій Чумак, Мотузка Пилип і др.— і заявляють, що коняка це в мене — начебто Чумакова, яку вкупі з іншими шістьма в цю ж ніч було в них заведено з пастьби. Я, опасаючись самосуду наді мною, невиновним, озвірілими селянами, кинувся тікати. Але мене було схвачено, дуже збито, і тільки міліція вже мене одбила в самосудчиків. Потім мене заарештували, і ось другий місяць я страдаю в допрі безневинно за когось. Ведеться слідство, і з нього видно, що я не винуватий, а проте сиджу, а дома хазяйство розвалюється і сім'я без усяких засобів на існування. А потому прохаю сльозно обухінську громаду видати жінці моїй приговора, щоб мене випустили з допра хоч до суду, який розбере й оправдає окончательно мене, невинного.

Павло Кушніренко

Матюха поклав заяву на стіл. Узяв другий аркуш у руки... На партах глухо зашуміла громада на задніх рядах. Знали ж усі добре Кушніренка — бандит, яких мало. І знали, як було на ярмарку тоді. А тепер, іч, сльозливим яким прикидається, приговора йому, харцизяці!

Шуміла глухо громада. Матюха поклав аркуш і, спершись обома руками на стіл, а голову втягши в плечі, грізно очима вп'явся в натовп. Цілу хвилину, може. Потім стихати стало. І тихо як в усі, аж ізнадвору виразно чути було, як десь на вулиці співали. Отоді він знову взяв аркуш зі стола. І, ще мовчки й грізно глянувши на громаду, сказав повагом:

— Ото так заява. Написано ясно, і можна просто голосувати. Але все ж скажу, що наш прямий обов'язок громади — захищати своїх членів. Бо це і з кожним з нас може трапитись: купив, а воно крадене. І що ж, безневинно пропадати? Вже б коли дійсно, як хто, може, підозріва, він сам украв коняку, то вже б розслідування виявило. А то ось і начальник міліції каже, що, либонь, якихось циган таки піймано. Ну, а поки-то діло розбереться, чоловік страдає в допрі ні за що. Та й хазяйство гине.

Трохи помовчав. У класі тихо.

— Тут приговор є вже написаний,— говорив далі Матюха,— його тільки підписати треба. Думаю, що голосувати тут нічого.

— Ні, голосувати тут є що,— обізвався з парти Давид,— а раніш як голосувати, треба ж знати громаді зміст приговора, за що голосувати.

— Підписувати будеш, то й прочитаєш. А не згоден — не підпишешся, силувати ніхто не буде. Та й потім...— Матюха посміхнувся. — Що ж ти? Без году тиждень, як на селі, що ти можеш знати по цьому ділу?

— Досить послухати, що народ за нього каже.

Тоді Яків Гнида з місця крикнув:

— Тільки ти, ей! Нам аблакатів не треба! За грамотних не розписуйся! — Він підвівся з-за парти й подався до стола та до голови тоді: —Товаришу голово, та голосуй. Може, тут найдуться такі, що за личні щоти,—так що ж, і потурати їм! Як у нього коняка вкрадена, так, значить, по його — хоч винуватий, хоч ні, а гний в тюрмі! — і став поперед парт: буде ж голоси підраховувати. Матюха тоді:

— Це правильно,— і постукотів обручкою по столу.— Увага, товариші! Дивися ж, Якове, хто там буде за що голосувати. Я голосую: хто проти того, щоб...

Давид з місця:

— Не "хто проти", а "хто за".

— ...щоб Кушніренкові приговор видати, підніміть руку,— і підняв лампу, щоб видніше. Яків рахує:

— Раз, два, три... хто то руку? Чи вище підніми, чи що. Ховаєшся за спину. А, то Хоменко!

— Та ні,— занепокоївся той,— то я обперся.

— Сім,—сказав Яків.

— Так і запишемо: сім проти по личних щотах. А тепер, значить, підходь підписуватись. От прямо скраю й підходь. А ми з секретарем тоді скріпимо.

Перший Гнида-син підписав, навіть не читаючи. Підійшли, огинаючись, із передньої парти чоловіки. Боязко взявся один за ручку, довго вмочав у чорнильницю, довго шкрябав — чи перо зіпсоване,— аж піт на лобі виступив. Другий підписався. У класі зарухались: хто до стола, хто до дверей. Підвівся й Давид із парти, із Тихоном та з Якимом підійшли до стола. Саме хтось ручку поклав. Давид узяв тоді аркуш і став читати про себе, а Яким та Тихін дивились в аркуш з-за Давидової спини. Прочитав, поклав аркуш і повернувся од стола.

— Ні,— похитав головою,— я такого приговора не підпишу: і "в бандах не участвував", і "підозрінь ніяких на нього не падає" — тут, хлопці, дуже пальці ваші знати. Матюха почув.

— Що таке?! — підійшов він до Давида впритул, червоний, і руки вже в кулаки стиснуті, як довбешки. Аж сатаніє. Та де ж — народ навкруги — бачить же, чує, це ж підрив власті. У! Ну — що партієць Давид. Хоч весь тремтів, а одхилився од Давида (од гріха). Погляд упав до дверей, де стояв гурт, а поза спинами Хоменко намагався з класу втекти. Згріб того за груднину й витяг на середину класу.

— Ти куди? Ти голосував проти? Ні? — і вдарив у пику, аж той зайшовся.— Так підписуйся ж, гад, якщо ні! Я тебе вивчу!

Давид зблід і весь тремтів як у пропасниці. Ступив крок до голови. А тут зараз Тихін за руку, і Яким підступився.

— Давиде, облиш!

Давид поривний.

— А, так ти ще й досі пики б'єш? На загальних зборах?! Ах ти ж, мерзотник!

— Геть мені з зборів!

Аж мліє парубок. На обличчі такий біль і зненависть. А об руку Тихін, Яким, і до дверей рушили. Він не огинався. Тільки на дверях уже повернув обличчя, бліде й строге, і кинув через плече:

— Ну, знай же, Матюхо, це тобі так не минеться!

— Зачини двері!

Зачинив хтось із гурту, що стояв біля дверей. Стало знов тихо в класі, аж чути було в тиші, як шкрябало по аркуші перо: виводить прізвище поволі важко хтось, мов борозну проорює. Ось витер заполою

обличчя заюшене Хоменко і теж підписався. Підходили ще до стола. За столом сидів Матюха, одкинувшись на спинку стільця, і, знати, поволі одходив. Нахилився до нього начміліції і щось сказав.

— Да, да!—хитнув голова головою. Він звівся й оголосив збори закритими, бо поточних справ ніяких же немає. А приговор хай люди підписують. Яків Гнида залишиться наглядати. І як підпишуться всі, щоб же на дім до нього заніс.

Пішли. З парти піднялись Огиренко та крамар і теж вийшли.

IX

В кухні на столі стояв потухлий уже самовар, а Зінька мила склянки, стоячи проти вікна. Кінці стола сидів міліціонер у шинелі, в нараменниках і з шаблею при боці. Пив чай. Широке вилицювате обличчя, немов наспіх сокирою тесане, блищало від поту, і маленькі струмочки текли з низького лоба до брів, а по бровах потім стікали на виски. Він поставив склянку на блюдце, дістав з-під шинелі з кишені в штанах хустку і старанно витирався. З їдальні чути було жіночі голоси та дзвінкий сміх жіночий.

— Ще налити? — спитала Зінька.

— А, ну його! От якби налила в оцей стакан градусів шістдесят! Ото б діло!

Він розстебнув комір і витер спітнілу шию хустиною і так, наче про себе, говорив: .

—Ще сказати б немає — не так би обидно було. А то ж знаю: цілу ніч дудлитимуть, ще й завтра похмелятимуться. А совісті чортма, хоч би чарку налили для звичайності.

— Ви б же були сказали хазяйці.

— Як це? "Пожалуйста, налий"? — Він одкинувся до стіни й з усмішкою презирливою глянув на дівчину.— Що ж я, по-твоєму? Та я схочу — четвертина переді мною стоятиме, відро. І гуляй, підходь, братва. Чи в нас грошей немає? Може, я червінці за ніч прогулюю! Ти знаєш те? Не в тім діло! Посадила біля помийниці чай пити, як наймита... Та я з начальником де по гостях не буваємо, вкупі завсігди ми.

Загавкав надворі собака. Зінька прихилилась до шибки — місячно надворі. На ґанку вже.

Зайшли в хату, дзенькнули шпори. Матюха до гостей — запрошує їх роздягатися, у світлицю заходити.

— І в три щота, друззя, бо вечір і так, вважай, пропав!— клопотався він.

— Та з твоєю демократією не диво й до дванадцятої ночі проваландатись,— сказав начміліції, розстібаючи шинель.— Ціла, брат, банда в тебе завелася. Що ти тільки собі думаєш?

— Та що думаю? Не розкасіруємо — біда буде.

— Опредільонно!

Сахновський повісив шинель на вішалці; надів поверх френча нараменники з шаблею, з наганом у кобурі. З-за стола підвівся міліціонер.

— Ну, я, товаришу начальник, піду.

— Далеко?

— Ні, тут, на селі.

— Бо, може, вночі нащось буде треба тебе.

— Та ось і ця дівчина знайде. Я тут недалеко, до тітки Векли.

— Оця дівчина?

Пауза. Міліціонер узяв у кутку карабін, закинув за плечі і вийшов з хати. Сахновський не зводив з дівчини очей. Боком до нього стояла, профілем тонким і строгим, як різьблення. Бачив — ніздря тільки тремтіла, а брова — тріп і зламалася. Спустився очима по голій шиї на груди їй, нижче — на стан стрункий. Дзінь, ступив крок. Дівчина здригнула й обернулася: губи зціплені, а очі суворі з-під строгих брів так і встромила в очі. Ось-ось погляд зломиться, дрібно в дівчини тремтіли коліна. І раптом — дзінь, ступив крок і взяв за лікоть — вирвала і суворо:

— Ось не чіпайте.

З порога Матюха:

— Льоню, та йди вже!

Той крутнувся на каблуці і пішов до їдальні. Через поріг — дзенькнув малиново шпорами, вклонився до гостей. Підійшов до господині,— сиділа вона на канапі за круглим столом серед молоді,— поцілував руку. Потис руки панночкам: крім Наталки та Ніни, сиділа ще дочка крамарева, пухка, білобриса, "миколаївська дівиця", і ще якась. У флірт грали. З мужчин Данюша тільки сидів з ними. Інші за тим столом і про щось розмовляли. Матюха біля буфета з карафками порався. Старі жінки на стіл накривали.

— "Фіалка",— подала Ліза Наталці картку флірту, а до Сахновського повернула лице і всміхнулася з жартом:

— О, який же ви нехороший, Леоніде Петровичу!

—Я?

— Да, ви. Тільки зачули баришні ще на кухні ваші шпори, так у них серденько в кожної забилося. А ви не йдете. Чи вас, бува, циганочка наша не причарувала? — і глянула бистро і з сміхом. А Наталки й собі:

— Ой, вона ж гарненька!

— Пхи, красу знайшли,— сказала крамарева дочка й закопилила губу.— Іменно, як циганка, та ще як надіне дрантя... "Хризантема",— подала вона картку Сахновському. Той прочитав: "Отчего вы так редко бываете у нас?" Поглянув на неї. "Ну, та й погана ж!" —подумав. Потім у картку очі ткнув і натрапив на щось, наче підхоже для відповіді: "Я очень тронут вашим участием",— передав він Паші, а тоді витяг портсигар срібний із золотими монограмами й закурив. Дивився крізь дим на жіночі обличчя, з одної на другу перелазив. От Ліза — чим не бабочка! Од шиї голої батистову кофтинку на ній тільки — дрр, і сорочку,— оголив її аж до пояса, далі з-за стола не видно. Перевів на Наталку погляд — цієї всю постать видно: закинула ногу на ногу, з-під спідниці трохи литка виглядає в ажурній панчішці,— припав до неї поглядом.

А Гнида прийшов пізніше, вдвох із сином. Уже під час вечері. У хаті шум, галас, як на весіллі. Говорили всі одразу, говорив кожен голосно, мов бесідників своїх уважав за глухих. Матюха вже в самій жилетці, і комір сорочки, що з манишкою виноградом чорним, розстебнений. На тім кінці столу жінки голосно ґелґотіли. Гнида підійшов до голови. П'яний у дризг голова. А таки підвів важку розкуйовджену голову й очима ворухнув важко, як двома пудовими гирями.

— Ну, що там?

— Є, підписали.— Гнида витяг із-за пазухи згорнений учетверо аркуш і поклав на столі. Матюха розгорнув той аркуш і кинув дві гирі свої на підписи.

— Не всі підписались,—сказав молодший Гнида.

Матюха грізно:

— Хто саме?

— Та от і Гордій Чумак, і Півненко... Душ на десять набереться з тими, що голосували проти.— Він сів до столу й додав: — А були й такі митці: "Дай зачеркну, передумав".

Матюха глянув важко.

— А ти не знаєш, що їм робити, гадам? У морду їх!

— Та я знаю. Якби ж і я — власть.

— Моєю рукою!— важко одкинувся Матюха на стільці. Враз подався всім тулубом наперед, рухом нерозміреним, аж грудьми на стіл навалився, руку до карафки простяг — звалив чарку.

Налив у склянку перваку, повну по вінця, мовчки хитнув Якову. Той мовчки випив усю до дна за одним духом, тоді тільки крякнув і витер невеличкі вуса широкою долонею та заїв чимсь.

Матюха ще поналивав чарки.

— А в Давида зараз якесь зборище,— як ковтнув шматок, раптом згадав Яків і пильно дивився на голову,— цього ще в нас не хватало.

— Оце зараз зборище?

— Ну да. Повна хата людей, і, видно, якісь питання обмірковують.

Матюха з-під хмурих брів глянув на Якова і, п'яний, підвівся з стільця.

— Де мій наган, Лізко?

Ліза схопилася, і жінки сполошились. А Огиренко сидів за столом поруч із зятем, взяв міцно того за руку й сказав:

— Корнюшо, покинь. Це не зараз!

Той тільки блиснув очима. І Сахновський з-за столу:

— Да в чом дєло?! Що це за анархія! Влади не визнають?! Данюша:

— Та чудаки ви, шановне товариство! Хай обмірковують собі на здоров'я! Хіба й нам не цікаво знати, про що там вони, з дозволу сказать, мізкують? Та які плани будують? От у чім річ,— до Гниди звернувся: — Чи не можна туди чоловіка якого підіслати?

— Та там є підходящий,—сказав Яків, трохи подумавши.

— Хто?— глянув важко Матюха.

— Охтиз.

— Ну, от і сядь, Корнюшо, все буде гаразд, а ми ось вип'ємо,— посадив-таки зятя, підсунув йому чарку і сам узяв, і інші. А як випили, схилився грудьми на стіл і додав стиха, щоб на той край столу, де

жінки, не чути було: — Тут гарячки, товариство, пороти нічого. Треба з усіх боків обміркувати, а тоді по-військовому — рраз! — і ваших нєт!

— Да в чом дєло! — п'яний хитнувся Сахновський на канапі. А Яків сказав:

— От Кушніренка б тільки нам вирвати.

Матюха глянув на нього:

— А без нього в нас нікому?

З-за спини повз нього простяглись руки з мискою киселю вишневого; одхилився Матюха:

— Підстеріг де вночі, от хоч би й ти, та й шльопнув, як собаку.

Данюша штовхнув зятя. Той глянув на нього й побачив, як погляд з нього Данюша звів трохи вбік, на оті руки з мискою. Повернув і собі голову,— а то Зінька миску ставила. Хмурий, штовхнув її.

— Іди к чорту! Лазиш тут!

— Не лазю, а страву подаю.

Матюха замахнувся на неї, але Зінька одхилилася,— не вдарив. Тільки як-як од розмаху сам не полетів разом зі стільцем.

— Сволоч!

З-за столу схопилася Ліза й підбігла до чоловіка. На наймичку накинулась:

— І вєчно ти, Зінько, розстроїш!

Зінька звела брови здивовано, здвигнула плечима. Потім мовчки пішла. Матюха звелів Лізі в спальні для них столика накрити: там вони будуть собі. Та хай Зінька кислиць витягне. А то тут незручно: може, і серйозні розговори зайдуть.

— І це щоб зараз же!— глянув він на Лізу хмуро. Потім подався тулубом п'яним до столу й довго не міг узяти ложку пальцями, лайнувся стиха,— піймав-таки врешті, набрав киселю в мисці, а тоді обвів посоловілими очима гостей, що вже заїдали киселем, і жестом розвезеним руки, що в ній була ложка,— "просю покорно!"

Після киселю перші встали з-за столу — заторготіли стільцями — жінки. Вилізли з-за столу чоловіки. Огир, Гнида й крамар старанно до богів хрестилися, а потім — дякували за руку господаря. Молодші закурили. Деякі з жінок вийшли на кухню й напинали хустки великі на плечі. А Никанор Іванович завів грамофон. До столу, тепер уже килимом застеленого, знов сіли старі, точили не закінчену за вечерею балачку. Про ярмарок гомоніли. Крамар ні одного не пропускає. А Огиря саме цікавили ціни теперішні на воли.

— А що, може, обміняти думаєте?

— Та ні, в мене й ці ще не старі,— сказав Огир і помовчав трохи,— другу пару треба б на весну. А то на одну важкувато.

Губаренко примружив око і, пильно глянувши на Огиря, штовхнув Гниду.

— Чув? Важкувато вже на одну пару! Не минеться тобі Юхима Федоровича і вдруге розкуркулювати.

Це в жарт. Та Гниді все ж ніяково стало. Він винувато якось звів брови й плечі і сказав:

— Як таке ж урем'я тоді було.

— Да, було...

Пауза. Бачив крамар, як в Огиря під бровами тінь лягла, отже, став поважний одразу і так, немов, власне, ні до кого не звертаючись, мовив задумано:

— Ні, як хазяїн-таки, як розумний чоловік,— хоч ти його не то що розкуркулюй, а не знаю що,—все одно хазяїном буде. А як дурак дураком, як лайдацюга,— хоч ти йому щороку по парі волів давай з розкуркулення, то так-таки пролетарією й лишиться: або проп'є, або не догляне та здохне в нього.

— А це вірно ви сказали,— хитнув головою Гнида,— бо хіба воно йому болить: він же його не наживав. Та й те ще думає інший: не стане, то знов дадуть.

— Е, ні, товариші, забудь! Тепер уже й влада зрозуміла, що скільки в шаплик не лий, а як у ньому дна нема, то не наллєш. А нашому кенесе скільки не давай і землі, і насіння, і худоби,— не хліборобив він зроду, наймитував,— ото його й доля. А хлібороби є натуральні, з діда-прадіда хлібороби. От на кого влада тепер повинна увагу свою звернути!..— одкинувся крамар на стільці. Огир прислухався до травлення в своєму шлунку й чи слухав, чи ні. Ще говорив крамар:

— Це поступово, звичайно. От на середняка зараз уся увага, а потім дальше — більше: уже ж і в оренду можна брати в самих незаможних, не тільки у фонді.

Огир одірвав себе од задуми й подався тулубом, грузний, до столу. Сказав зітхнувши:

— Землі держаться, як зубами. Хіба вже який без худоби, а земля далеко. А ще немов оцей бродяга підіб'є народ та клопотати стануть.

Губаренко витяг голову й кинув тихо, зиркнувши скоса на Гниду:

— А це вже хай вони,— хитнув головою на хату,— молодші хай.

У Гниди тільки брова ліва тріпонулась, а він мов не чув, заговорив знов про воли, про ціни на них на ярмарку.

Заспівала співачка "Чайку". Молодь сміялась на канапі. Данюша так смішно розповідав єврейські анекдоти. Аж і в Матюхи пика червона, як баклажан, розплилась, розмазалась у п'яну усмішку. Підійшла Ліза й сказала, що вже готово. Матюха нахмурився й пождав, поки Данюша скінчив розповідати. Тоді підвівся і тим усім хитнув головою. Як не прохали жінки — ще хоч хвилиночку, ще хоч один коротенький хай Данюша розповість,— Матюха хмурний:

— Ніззя! Хай потім.

X

У спальні до ліжка був приставлений столик кругленький, і на ньому стояла вже карафка з самогоном, склянки й закуска.

— Ну, от, друззя,— не сів, а зліг Матюха впоперек на ліжку, головою розпатланою обіпершися об стіну,— діло предстоїть нам дуже сурйозне, і потому зачини, Якове, двері й сідайте.

Начміліції вилаявся був, мовляв, не дадуть і з жінками пожартувати, діло знайшли. Данюша по плечу ляпнув його з п'яним усміхом:

— Кинь, Льоню, дурницями займатися: ото Паша... який чорт гидкий, а не бійсь — поки не женишся...

— Та ну її!

А Матюха зауважив:

— Це, брат, не тільки мене, а й тебе торкається, це чорт на нашу голову з'явився. Головне;— що партійний! От у чім заковика!

— Да, може ділов наробити, якщо як,— додав Гнида Яків,— це не Тихін, цей зна ходи і в партію, і в повіт. Що йому, чортові? І вже бачу по ньому: рознюхує, сволоч. От і сьогодні чув на сході — за Кушніренка балакали: як, мовляв, що в його облікова картка на крадену коняку сказалась? Де він узяв її, що все чисто, і масть, і прикмети правильні. А Давид і каже: "Та вже ж сам картки не видрукував, видно, друг є такий, що біля карток". І за Одарку, що повісилась, пробі, чи якийсь лист десь є, чи кому щось казала. Взагалі, чоловік небезпечний. Немов що — пропали, вважай!

На хвильку всі змовкли. Може, кожен хапливо переглядав шматки життя свого за останні роки: скільки отак селян плачуться, не знаючи на кого,— озлидніли, лишились без тягла. Власне, то сам Гнида з компанією, а Данюша хіба, бувало, шепне: "У того б слід, хай трохи осяде". І Матюха брав пай тільки за те, що мовчав. Сахновський за облікові картки, та вже як викриється, всім одна шана: конокради. За це не милують. Ще на тому шматті життя п'яного виступали плями одна за одною, брудні і з кров'ю. Льоньці так ясно стали в уяві клуня й юрба, на землі лежить Одарка,— тільки-но з вірьовки зняли. Робив розслідування в сільраді, а якийсь парубок, як були з ним наодинці в хаті, на запитання, що може показати: "Ти її, падлюко, зі світу звів". І хотів

ударити. Заарештували його, а потім — хто знає? — вели міліціонери в місто, а в шелюгах він кинувся тікати... Ну, його й пристрелили...

Дзенькнули шпори під столом. Сахновський поривно звівся із стільця і, схвильований, пройшовся по кімнаті. Враз зупинився біля столу і сказав з паузами й твердо:

— От що, товариші. По-моєму, без усяких балачок шльопнуть гада — і точка.

Тиша. Чути, як за дверима в світлиці сміялись хором жінки, а потім було чути — щось за дверима говорила Ліза, видно, смішне, бо знов — сміх. Матюха звівся з ліжка і, наливаючи склянки, процідив по слову:

— Да, я підтримую. Шльопнуть!

Данюша тільки здвигнув плечима — хто ж, мовляв, буде проти? Але не в тім питання, що з ним зробити, а як зробити? Щоб і комар носа не підточив, а не так, що й пальці знати. От над чим їм подумати треба. Бо їх же ціла компанія, так не залишать: мовляв, хто зна, хто вбив, чорт його, мовляв, бери. А будуть дошукуватись. От через те й треба план скласти, все точно вирахувати, утворити відповідну обстановку. Оце така Данюшина пропозиція.

— Поки ти обстановку утвориш, він таких ділов натворити встигне.

— Ну, "встигне"! Треба слідкувати за ним. Яків Гнида кашлянув і перехилився до товаришів. У нього, мовляв, теж план є. Не який мудрий. Ну, а коли б вийшло все так, як думається, дуже б добре було. Це так: учора в млині він допізна був, а Давид молов саме з Тихоном. Ну, Тихін ото пішов додому чогось, а Марію прислав за себе. Так, от же чортова баба,— сама до парубка в'язне, при людях прямо. А потім разом із млина і вони поїхали, а він, Гнида, пішов. Так біля воріт Мотузчиних бачив: закручують уже любов. Начміліції аж шпорами дзенькнув.

— І добра молодиця?

Яків зітхнув важко і, примруживши очі, покрутив головою.

— Писанка. Та ще дітей немає ж,— як дівка. Ну, а Тихін же хворіє, от і найшла собі молодця.

Трохи помовчав Яків. Марія перед ним як жива. Ворухнулись широкі брови в Якова.

— Да. Так ото я й подумав: чи не можна б на цьому роль зіграти? От як закрутять вони, щоб хоч поговір пішов. А тоді пусте вже: Давида й де-небудь підстерегти можна. А чи й просто в хаті — завжди читає кінець стола проти вікна,— і кінці у воду. Хто? А ясно хто: в кого жінку одбив — з ревнощів. А за це скільки дадуть?

— Вісім років,— сказав начальник міліції поважно.

— Та ну, брат?! — аж звів брови радісно здивований Яків.— От би!..— і знов підійшла й стала Марія перед ним як жива. Щось думав Яків, а сказав тільки:

— Да, це треба...

Усі погодились на тому, що дійсно план Гнидин добрий. Але чи він удасться — це ще питання, бо все залежить од того ж самого Давида та Марії, а збоку вплинути ніяк на розвиток отих подій. Добре як добре. А на всяк випадок у Данюші інший план зародився.

Трошки складніший, правда.

Всі глянули на Данюшу. А він, міцно, глибоко затягшися цигаркою, обвив себе сизим тютюновим серпанком і почав розгортати свій хитрий

план. Слухали його уважно всі й захоплено. На яких деталях, бувало, не втерпить хто і, тріпнувши головою, кине: "От здорово!" Знов притихав, пильно дивився в Данюшине обличчя. А як скінчив, Матюха вдарив кулаком по столу й сказав:

— Оце й я розумію! Главне — правильно Данюша каже: коли це в мене було, щоб проти голосував хто? А то аж сім! Підняли вуха.

— Можна так зробити, щоб самі селяни й розквиталися з ними начебто самосудом,— сказав Яків.

— Та там уже найдемо як! П'ємо за удачу! Пили. Між чарками ще говорили про те ж: то той, то інший вставляв якусь деталь. А начміліції, блідий од хмелю, раптом промовив:

— Треба ще жінку якусь у діло вплутати. Що ж я буду дізнання робити на суху! — він одкинувся на ліжку головою до стіни й, рукою обнявши за голову Матюху, притяг до себе. Щось говорив тому стиха. Матюха знизав плечима й випростався.

— І чорт тебе знає,— сказав уголос,— що в тебе за смак отакий дурацький. Ну, що ти в ній знайшов: мале, сухе.

— Про кого це? — поцікавився Данюша.— Не про Зіньку була?

— Та тут Льоньці в душу запала,— засміявся Матюха. Огиренко непевно здвигнув бровами. А начміліції раптом звівся на ліжку і, п'яно блискаючи очима, нетерпляче:

— Що, кінчили, значить?

Ще хвилинку — розподілили ролі; план, власне, який удасться: чи Гнидин, чи Данюшин. А до того часу треба пильно стежити всім за ним і, головне, треба його якимось замкненим колом обвести, щоб він із нього

не випорснув. Це вже Сахновського справа: в районі "очки всім повтирати" й пошту перевіряти.

Постукав хтось у двері. Ліза зайшла. Спитала: чай їм сюди чи, може, вийдуть у їдальню?

— Зараз,— сказав Матюха. Потім згадав щось і повернув голову до жінки:— Де там та Зінька з кислицями?

— Хіба не вносила? — здвигнула Ліза плечима й вийшла.

Сахновський сів на ліжку, очима до дверей. Не чув уже, що там говорили. Десь тільки далеко-далеко, там, за дверима, засміялися жінки, і тужив далеко десь жіночий один око голос. І раптом так і здвигнувся — одчинилися двері, зачинились — знов десь далеко-далеко... А Зінька підійшла до столу, поставила миску і швидко крутнулась. Матюха спинив її.

— От що. Набери вівса в цеберку в коморі. Та даси коням начальника міліції. Та ключ візьми, замкнеш клуню. Не давала ж іще?

— Ви ж не казали нічого.

— Ну от, іди!

Зінька вийшла. На кухні самовар збіг — господиня накинулася з лайкою на наймичку. А та вже така змучена за день, голова як не розвалиться,— і не сказала вже нічого, тільки плечима знизала. Потім накинула хустку велику на голову і, взявши під лавою відерце, вийшла з хати.

Пізно вже. Повний місяць стояв високо в небі, над самим подвір'ям. Тиша така навколо. Чути, як шерхнув — упав лист із каштана біля комори. А десь далеко-далеко, на тім краї села, тюкнув хтось, і

ґвалтували десь далеко собаки. Зіньці здалося: отак їм на хутір чути вночі здалеку. Навіть запахло немов отак: кленами з саду й бур'янами з пустиря. Навіть немов отак і заболіло...

А в коморі пахло зерном і мишами. Зінька набрала відерце повне вівса і, замкнувши комору, пішла через подвір'я та у ворота, що на город,— до клуні. Ішла тихо, з похиленою головою й думала щось. Пахли бур'яни на городі і з берега — листям падалішнім.

XI

Сивим туманом слався вонючий тютюновий дим самосадовий, легко хвилями гойдався над головами селян, що сиділи круг стола, на лаві й біля припічка з цигарками. Душно в хаті, а сиділи хоч простоволосі, та в кожухах, у свитах, тільки порозстібалися, а не скидали. Пропахлі потом, овчинами, чорноземом. Двері були відхилені трохи в сіни — не допомагало те: час од часу стара Мотузчиха захлиналась кашлем під комином, де сиділи ще жінки-сусідки. Христя стояла — нещодавно повернулась із гулянки. Бувало, що по тому ж, як відгук од стола, бухикав глухо й Тихін з болем, рукою тиснучи груди. Давид тоді відхилявся од газети й чекав, поки Тихін перекашляє, і підведе схудле своє обличчя й скаже "вже, читай", тоді читав далі.

В хаті тихо. Уважно слухали селяни, занімівши в різних позах: хто весь подався всією постаттю до стола й слухав, широко розплющивши очі, хто — низько головою похилившись, мов у задумі. І біля припічка, й на полу.

Дядько Гордій спинив Давида:

— А стій! Що воно, ота стабілізація?

Давид з'ясував, що це слово означає зміцнення — наче на ногах твердіше став. Але хіба ж це відповідь? То він клав газету,

прокашлювався і робив цілу доповідь: якими вийшли капіталістичні держави з світової війни, які протиріччя роз'їдають увесь капіталістичний світ. Говорив про СРСР, про відродження нашого .господарства. Він витягав книжку з покутя й читав цифри. Відчувши, що вже стомилися, перегорнув газету, одкрив сторінку "Селянське життя". Це були коротенькі дописи сількорівські.

Поруч Давида сидів дядько Гордій, теж заглянув у газету, потім прихилився ближче.

— О, що воно намальовано? Звідкись ноги стирчать. Хто сидів ближче, теж підсунувся, і від припічка встав хтось.

— А читай.

Давид прочитав: то десь у селі Демидівці, їхньої ж округи, голова сільради напився в когось на хрестинах, а повертаючися вночі додому, звалився в рів проти сільради та там і заснув. Аж коли-то селяни помітили пропащого голову та витягли з рову. На малюнку — ще тільки збирались витягати. Ще з рову стирчали ноги, хрюкала тут же свиня й лізла до голови цілуватись, а селяни оторопілі стояли, розвівши безпорадно руками. З дядьків хто всміхнувся усмішкою непевною. Один тільки Яким засміявся гучно. А дядько Гордій сказав, поважний і нахмурений:

— Це ж над нами сміються, над мужиками: бач, якими дураками намальовано — шапки поскидали, потилиці чухають. Голова — то тільки причіпка, де ж той голова? Самі чоботи стирчать. Ще й чоботи "бульдо", не як у тих он — пальці повилазили.

Давид засміявся.

— Як це тільки чоботи? А от же: "В селі Демидівці голова Кіндрат Нестеренко". Це ми не знаємо його, а не бійтесь — демидівці й по чоботях пізнають.

— Та то вигадане й село, і прізвище. Що б же — влада та допустила про себе отаке писати? — хтось недовірливий зауважив, а Давид тоді сказав:

— А чоловік, як у нього на тілі болячки чи короста, хіба він вилікується, як у кожусі й спати лягатиме? Ні! Треба скинути й сорочку, — хай болячки всі на виду. Якусь, може, треба йодом припекти, якусь, може, проколоти та видавити. Так і республіка наша. Не з піни морської вона народилася, а народилася в сирих окопах, в нетоплених ешелонах, недоїдаючи, не скидаючи по місяцях сорочки. Що ж нам тут соромитись, що ми коростяві та в болячках? Є й самогон у нас, є й біля влади бандити, а дехто з них і в партію проліз. Не ховатись, а скинути сорочку та пильно з квачиком та з йодом. Це зараз, і робить і влада, і партія. А не сміються з селян, як ви кажете, дядьку Гордію.

Дядько Гордій непевно ще хитнув головою. Подивився пильно на Давида, а потім схилився головою й щось думав довго. Давид читав другий уже допис про кооперацію в якомусь селі. Дядько Гордій мало що й чув у задумі. І як скінчив Давид, підвів голову і сказав стиха:

— Так може б... ми й про нашого написали в газету? Хтось хмуро:

— Не хватить газети, як нашого голови та всі діла списати.

Тихін сказав:

— Хватить! А оце, поки в зборі та гуртом, і написати. Доки ж його отак терпіти? Може ж таки, правда хоч у вищих органах є. А ні — тоді в самий центр бомагу будемо писати!

— А звісно! Може, хоч у вищих органах люди ж таки сидять? Чи доки ж це?

— У людей власть, а в нас жити не можна! Зашуміли всі в хаті. Підводили голови й біля припічка, хмурні, з глибокими зморшками. Ще з-під брів у декого забито дивилися очі. Але щодалі будились десь там під гнітом Матюшиного кулака: придушений гнів, роз'ятрені образи й бідняцькі надії, зім'яті одним хриплим Матюшиним"ніззя!"

Першим по паузі Хоменко підвівся з лави — старий, з розпухлим од Матюшиного кулака обличчям — і сказав розпачливо:

—Ну, от ви ж бачили, люди добрі! Як можна жити?! Бив Денікін, так то ж буржуйська власть була, а це ж наша, радянська власть! Де ж тут правда? Як запродався куркулям, так бідний люд за собак тепер вважає!

—. Іменне! Як що — зараз за наган!

— Пиши, Давиде!

—— А млин паровий наш же, незаможницький, компанією в оренду собі взяв підложно, а тепер і дере з бідного по три шкури за помол!

— Землеустрій навмисне затримує, щоб куркулям споловини землю здавали!

— Пиши, Давиде!

Дядько Гордій ще підвівся.

— А я й те скажу... От у нас стали коні водити. Хіба чужі, думаєте? Бач, за Кушніренка хлопочуть! Не іначе, як одної...—він обірвав і мовчки,

здивований, дивився на двері. І всі глянули. На порозі стояла простоволоса, в сорочці з розірваним коміром. Під німими поглядами чоловіків, немов од холоду, звела плечі й тихо сказала:

"Здрастуйте". Обвела очима хату. На полу Христю пізнала,— брови ворухнулись злегенька в дівчини, немов зраділа. І вона тихо пройшла через хату до полу.

Чоловіки мовчали. Щось не давало їм просто відвести очі й заговорити далі про своє. Дівчина стала поруч Христі, в тіні від верстата, з широко одкритими й нерухомими очима. Нарешті вже Мотузка старий спитав:

— Чи тебе, дитино, не били?

Зінька стомлено похитала головою — ні.

— А чого ж це в тебе кров?—спитала Христя аж злякано. Зінька мовчки витерла губи. Чоловіки підійшли ближче, і хтось біля стола підніс лампу: світло через верстат упало дівчині на бліде обличчя, на розірвану сорочку.

— Да, кров! —сказав ще хтось.

Тоді ж раптом Зінька закрила руками обличчя й німо забилась у риданні.

Всі в хаті сполошилися й не знали, що подумати. Тільки тішила Христя, обнявши за плечі подругу. З-за стола встав Давид і, підійшовши до дівчини, спершу мовчки дивився на неї. Потім злегенька взяв руками за руки їй від лиця й спитав похмуро, а сердечне:

— Чого ти плачеш, Зінько?

Мабуть, у голосі зазвучала якась струна давнім, напівзабутим звуком,— дівчина хлипнула й раптом затихла. Руки одвів їй од обличчя: з-під рук великі скорботні очі на нього глянули. І заніміла так. І занімів Давид. Потім вії в Зіньки тихенько тріпнулись і прикрили очі згори.

Ще хтось питав її: що ж сталося? Зінька розповіла: які всі п'яні там, у Матюхи, як у клуні начміліції схватив її. Не знає — як вона вирвалась од нього і як бігла,— не знає. Отямилась тільки на городі в дядька Гордія — видко, впала через тин, як бігла. Ще пам'ятає: гнався за нею й стріляв.

Закашляв біля стола Тихін і харкнув.

— Може, й зараз шукає ще? — хтось спитав у тиші. Занепокоїлись селяни. Одходили від полу. Хтось застебнув кожуха і м'яв уже шапку в руках. Чути було в тиші, як у повітці заспівав півень. Всі чули, всі так і кинулись: отак, мовляв, засиділись. Швиденько обстібались, надівали шапки й прощалися.

Кінець стола сиділи вже тільки Тихін, Гордій Чумак, та біля припічка Яким курив з Півненком. Давид стояв біля верстата задуманий. Довга пауза. Дядько Гордій перший підвівся й сказав:

— Нехай Зінька нікуди вже не йде, хай спить у вас. А ти, Давиде,— адже люди чули, бачили... Чи невже-таки скрізь отаке право? То тоді вже будемо самі якось — чи один одного душити, чи як?! Це ж — не можна жити!

— Завтра буду в районі,— сказав Давид,— не може бути, щоб і там... А ні,— знаю дорогу і в повіт. Тихін ще сидів кінець столу.

— Іди вже, Тихоне,— сказав Давид,— сюди вони не прийдуть.

Тихін мовчки підвівся тоді, і всі вчотирьох вийшли з хати.

Давид підійшов до стола й опустив голову на руки. Христя стелилася. Зінька стояла біля верстата задумана. Потім тихо підійшла до стола й стала, мовчазна. Давид не рухався — може, хвилину так. Аж ось поривно звів голову, очима просто дівчині в очі,— стрілися. І німо — довго, цілу хвилину — дивились мовчки одне на одного.

Стали задумані Давидові очі.

Перший він і сказав, іще задуманий, а в голосі чулася і радість, і тихий сум. Мов подумав, далі вголос:

— Коли це було?! Ти ще була тоді підлітком. Я тебе одразу й не пізнав, Зінько, отоді у дворі. А це вже дивлюсь — і очі, і як оце всміхнулась,— дивно: стільки років, а по одній усмішці пізнав би тебе. Тільки так давно це, мов у сні бачив!

Зінька в усмішці тихій замарилась.

— А я... коли бачила тебе востаннє! Ще як горіла економія, як партизани налетіли. По пожарищі гасав з наганом... Потім не бачила — отож як пішли на фронт. А думала часто, ще як і революція була, і вже як стала наймичкою. І так хотілось побачити...

Дівчина трохи помовчала. Між чорних брів лягла зморшка маленька — знати, думки налинули. І раптом зморшка зійшла, і всміхнулась дівчина. І чого воно згадалося?

У них жив тоді влітку, як білі стояли, за ковальчука в кузні. Як викрала вона йому одного разу цілу папку з паперами в штабі (ходила ж туди з сестрою підлоги мити)... От одчаяка була отака! Давид вибрав, що треба йому було, а тоді й назад однесла в пазусі.

А потім були ж Давида заарештували: хтось із хуторян виказав. Уже вели розстрілювати вночі до цегельні, та втік Давид. Як тоді було

страшно в економії!.. І як згадає це, не віриться якось: ще ж така й мала була, а бувало, як і за Катрею слідити вже стали, розкаже Зіньці, що передати, де піджидає, і гайне дівчина. Ніч... Озирається сторожко, чи не слідять. Та тоді межами поміж житами... Свистіти вміла всяко, як умовлялися. Де відгукнеться свистом із жита, туди, як перепеличка, і впаде дівчина...

Чи пам'ятає він?

Очі Зіньчині близько до Давидових із сутіні... Як в оті давні голубі літні ночі десь на межі...

Сидять близько, і розповідає пошепки дівчина, що там, у дворі. І від того, що в степу широкому, а пошепки, трошки хвильно обом, очі горять не як звичайно. Картуза Давид скине, на нього наган покладе. А потім наказ дасть, що Катрі передати. Потім замовкнуть, і вже й іти їм, а сидять... Брови в Зіньки вже не суворі й не напружені, а трошки крайками спустились, як стомлені крила. Дивиться в зоряне небо, задумана, а Давид — у її задумані очі.

Підлітком була ще,— хлопець не займав. Хоч і шумувала молода кров, хоч і вабили очі: "А!"—картуз надіне на голову, в руки наган.

— Бувай здорова, Зінько!..

...Степом бреде навпростець, просто житами. Шумує кров у юнака, б'є в голову завзяттям юнацьким, аж хлюпає. Він зупиняється обличчям до економії й тюкає з викликом. А тоді заводить пісні своєї, партизанської, аж степ, аж ніч зоряна притихне й слухає...

— Ех, Зінько! Було...

Замарені очі до нього, й усмішка тиха, замарена. А враз здригнулась, і обличчя стало на мить як із гіпсу виліплене — неживе. Потім тихо

зламалися брови в печаль, із очей глянув жах. Вона прихилилась близько до парубка і сказала пошепки й хвильне:

— Давиде, тебе хотять убити!

Той здригнувся і, одхилившись, глянув пильно на дівчину:

— Ти хіба чула що?

— Ні, я по них бачу. І чула-таки — когось підслідити, каже Матюха, а я саме зайшла й почула. Так хотів ударити.

Вона змовкла й думала щось. Потім схилилась головою й тихо хитала, немов нечутне, без голосу, без слів тужила над ким, а чи їй до безкраю боліла голова.

Підійшла Христя і щось була весело сказала. Та побачила задумані обличчя,— притихла й прихилилась до подруги головою.

Пізно вже. Спали всі в хаті. На полу тихо час од часу стогнав хтось та белькотів у гарячці. Давид кинув перо й одхилився од аркуша — дописав саме. А тоді простяг руки на столі й важко впав на них головою. Проспівали треті півні.

XII

На ранок зірвався вітер, і небо заволокло сірими розпатланими хмарами. Мов сива брудна вовна пливла вгорі по воді, низько над хатами. Ось-ось, здавалося, за високі тополі біля церкви зачепиться й розклочиться або ж повисне на них заплутаним пасмом. Запахло дужче осінню: листя пожовкле, як із кульбаби пух, вітер рвав і кружляв ним по голих городах. Кружляло гайвороння з криком. На вигоні швидко махали крилами вітряки. І біля купок плиток, на вигоні ж, спішно

порались молодиці,— на возиках увозили їх у двори й ховали в повітки. Дощ буде.

Давид зразу ж зранку зібрався був іти в Щербанівку, та, як глянув на годину, згадав, що в них іще ж не довіяно. Облишив іти. Треба довівати, бо як задощиться!

На току, біля хати, з повітчини викотили віялку на простелені кодрі. Зерно, раз уже провіяне з полови, в комірчині лежало ворохом. Звідти старий Мотузка набирав коробкою й носив. Давид крутив віялку. Гуркотіла, стара, розбита, на з'їдених трибках, аж їй току мало. Рвав вітер, осипав половою, порошив очі. Батько як висипле коробку на кіш, стає тоді навколішки на кодрі в зерно й рукою обережно одгортає з-під віялки. А думав-вираховував, скільки ж треба до тих, що Христя з радгоспу принесла, докласти, щоб на коняку. Може, про це ж думав і Давид.

Надвечір пустилася мряка.

...І мрячило вранці другого дня, коли Давид, підвівшися з ліжка, виглянув у вікно. Біля порога вистругане під тік подвір'я блищало, як масна сковорода. Через улищо Гнидина хата й далі — город і вітряки за городом були як у тумані. Знадвору ввійшла Христя з топливом. Солома мокра була од дощу. І сказала мати від печі, глянувши на сина біля вікна:

— Як же ти, сину, підеш в отаку годину. Це ж не близько.

— Треба йти.

Він одягся. Надів потім шинель зверху й туго, по-військовому, підперезався поясом, будьонівку — бо картуза не було. Мати казала підождати: ось же картопля звариться. То пусте. Як день там один на самому хлібі побуде, не захляне. А що нагадали, то добре: він одрізав

собі окраєць і упхнув у кишеню. Потім з книжок вийняв якісь папери, згорнув їх і обережно сховав за обшлаг рукава. Вийшов із хати.

Мряка. У березі важко чмихав паровий млин. За городом, на ріллях, чути — гайвороння кричало. Пахло степом, ріллею, кізяковим димом: саме по хатах топилося. По вулиці йшли школярі з сірими полотняними торбинками через плече. Як зустрічалися, зминали, і, спинившися, задирали голови у великих, аж на вуха, шапках, і мовчки ще довго вслід дивилися. Потім гукав якийсь десь далеко, вже за півгін іззаду: "Здрастуйте!"

Як вийшов за село Давид, гудів тільки дріт на телефонних стовпах. Ліворуч, за річкою, темною смугою плямів ліс крізь мряку. Просто — степ, затуманена даль, розкидані хутори. І над всім — мряка й тоскне одноманітне гудіння по стовпах. Думав Давид про широчезні неоглядні простори степові, про тисячі Обухівок, глухих і темних, на далеких глухих гонах.

Пронеслась над ними революція, як вихор, у плуг тисячолемішний упряжений, перевернула цілину. І от: із чорної, плодючої землі густо та зелено — сходи. А в глуші де-не-де, потім, як полоснули бур'яни...

Думав про Матюху з його компанією, про позавчорашній сход, про збори в себе в хаті, отоді, увечері. "Брешеш, Матюхо! Коли хазяїн приходить на ниву й бачить, що глушать бур'яни, він убродить у хліб тоді й вириває їх із корінням. А потім оберемками виносить на межу".

Ступав широко й думав ще за Обухівку.

До шелюгів дорога була добра, піщана. І шелюгами. А потім пішли чорнозем та солонці. Ноги хоч ще й не грузли глибоко, та налипало на чоботи, і волочив їх, як пудові. На його щастя, зразу ж за Михайлівськими хуторами нагнав якийсь чоловік рябою кобилою у возі.

Давид попросив підвезти його, той узяв — теж їхав у район. Так що через дві години яких уже під'їздили до Щербанівки.

Зразу ж од степу, звідки під'їздили Давид із михайлівським чоловіком, вигін — ярмарковище — широко розлігся. Цілий табун вітряків прилетів звідкілясь і спустився отут. Далі стояли гамазеї, крамниці й рундуки базарні. Базар уже розходився. За гамазеями, ліворуч,— маєток колишнього інженера Погорілова. Колись, як ще хлопчиною, бувало, Давид приїздив з батьком на ярмарок, за парканом високим він здавався якоюсь казкою: висока водокачка, будинки з терасами... У шпарочку паркана видно тоді було: в дворі машини всякі, сад, підстрижені дерева й іще якісь дивні — униз віттям росли. Тепер паркана зовсім не було. На великому, поросломy бур'яном подвір'ї стояла мовчазна водокачка, розбиті будівлі, купи цегли з бур'яну. Тільки під садом стояв одремонтований флігель та стайні. Біля купи гною з вилами порався в червоному кашкеті міліціонер.

Дядько, як проїздили, оглянувся до парубка й сказав:

— Оце міліція тут міститься. Ото під садом льох, сидів і я в тім підвалі. Не дай бог нікому! То арештантська є таки, а то й у льох саджають.

Давид поцікавився, за що ж його посадили були.

— Та от сказати так,— почав дядько,— живемо ж ми на хуторі. Ну, а життя наше звісно яке. Прийшли й до мене вночі під вікно: "Хазяїн, одчини". Потім стали у вікно лізти. А в мене ружжо було, я й вистрелив. Одігнав-таки. Як же прилетіла на ранок міліція шукати ружжа. Я вже й оддав їм; все одно заарештували. Троє суток держали, аж поки штраф не заплатив. Тпру!

Приїхали.

Біля ґанку стояли підводи, на ґанку багато селян. Було рівно одинадцять, коли Давид зайшов у канцелярію й глянув на годинник. У канцелярії за столами сиділи й шкрябали перами писарі, навіть на машинці стукотіла одна машиністка — білява тендітна панночка. Біля дверей товпились селяни, й пахло чорноземом і од сіряків — вівцями під дощ. Кричали плакати з стін: "Купуйте селянську позику!", "Підвищуй урожай!" Кликав наймит у спілку "Всеробземліс". Два кремезних чоловіки, робітник та селянин, тисли руки один одному й гукали: "Хай живе змичка міста з селом!" Якось одразу де й поділося в Давида чуття самотності й пригнічений настрій. Знов одчув у собі таку певність і радість, мов то живі люди, живі заводи, фабрики димлять, бринять не на плакаті, а в повітрі ескадрильї літаків. Життя буйне — відродження країни.

Скинув будьонівку, трошки патлатий і з веселими очима. Пройшов до кабінету голови. Сам секретар був, а голова виїхав десь на село і повернеться, може, надвечір, а може, аж завтра. От жаль!

— А що ви хотіли? — спитав секретар.

Та з землею в них ніяк не влаштуються в Обухівці. З весни ще подавали приговор про проведення землеустрою, і от не чути нічого, і приговор той десь загубився. То думають ізнов оце. Зараз у них провадиться організація земельних громад. І думають сход оце скликати, то хотів побалакати: треба, щоб хтось із району прибув, бо в них же, в Обухівці, "диктатура" Матюшина,— він може і пику побити, і сход розігнати.

Секретар нічого певного не сказав. Подивився пильно на парубка — мовляв, якби ж це був голова.

— Да, жаль, що голови немає.

Зайшов потім у партком. Там же це, з коридора просто двері. Але саме сидів з Мироновим (це секретар парткому) начальник міліції. І, як зайшов Давид, Миронов одмахнувся рукою — зараз занятий. Давид вийшов у коридор і сів на лутці, піджидаючи. Хвилин через кілька вийшов із кімнати начміліції з забинтованою шиєю. На Давида тільки зиркнув скоса гостро й пройшов, побрязкуючи шпорами. Давид тоді зайшов у партком.

— Ну, що скажете, товаришу? — коли той сів перед столом, спитав Миронов, закурюючи, пильно дивлячись примруженими очима на парубка.

Давид витяг із-за обшлага якісь папери, партквиток, поклав на столі перед секретарем. От спершу зареєструватися. Бо тоді якось приходив, а в парткомі нікого не було. А скаже от що: свавілля та безладдя страшенне в них на селі. Він сам з Обухівки. Миронов це знає. Розгорнув квитка Давидового, дивився туди, а скоса, спідлоба, поглядав на парубка. Згадав, що йому говорив Сахновський, як приходив оце, і подумав: "Да, пожалуй, ще б тільки жупан та шлик чорний..." Спитав, пильно припавши очима:

— В партії з якого року?

— З двадцять першого.

— Де вступили до партії?

— В Червоній Армії в Ташкенті.

Миронов мгукнув і довго не зводив очей з Давидового обличчя, потім спитав: що ж там у них, в Обухівці, за свавілля та безладдя? (І "свавілля", і "безладдя" — підкреслено в нього). Давидові одразу, від самої інтонації його голосу, стало якось не по собі, і він уже відчув, що не скаже, як думав: щиро, по-товариському. Він похмурився і став

розповідати про сход, про Матюшину політику й мордобій, про історію з наймичкою. Миронов, здавалось, уважно слухав його, а як скінчив Давид, затягся цигаркою й спитав ні з того ні з сього:

— Ви от що, товаришу, краще скажіть: у дев'ятнадцятому році, до Червоної Армії, де ви були?

— До приходу денікінців — дома, а потім — в лісі, у партизанському загоні.

Ще мгукнув Миронов і мовчав. Довга пауза. Чути було — в коридорі гомін та рипіли двері на блоці.

Миронов перший озвався:

— Це все, що ви мали до мене? — і, одклавши квиток, взяв олівець і схилився над паперами.

Давид спалахнув.

— Товаришу, я жду, що ви ще скажете! Невже й цього вам іще мало: на сході, перед цілою громадою, чоловікові за те, що голосував проти голови сільради, партієць б'є в кров обличчя — мало? Хватає й намагається зґвалтувати дівчину начальник міліції, добре, що вирвалась,— і це мало? Село затуркане, темне, в хаті-читальні досвітки. Ночами п'яний розгул із Матюхою на чолі. Я оці дні ходжу сам не свій. Іноді просто не віриться, що це дійсність, а так — немов заснув і душить кошмар.

Я пішов сюди, думав порадитись із товаришами. Щось треба робити! Жити ж не можна!

Миронов трохи пождав, поки Давид заспокоївся, і сказав тоді на диво байдуже:

— Це все буде в парткомі обговорюватись. Да, Обухівка — бандитське село, темне. Хто ж винен? Що Матюха п'є, про це ми знаємо, і знає партком. П'є, та розуму не пропиває: недарма ж два роки обирають на голову, і якось зовсім не можна припустити, щоб він... та ще на сході. Сахновський позапартійний — хай буде відомо йому. А потім — "намагання зґвалтувати" — це таке розтяжиме поняття.

І взагалі його, Миронова, дивує: на селі праці для партійця — непочатий край. На селі — кооперація, КВД, культосвітня робота. А він із такими дрібницями...

Давид оторопілий дивився на нього й довго мовчав. Хотів щось сказати, та втримавсь. Тільки закусив губу до болю, підвівся. Довго надівав будьонівку на голову. Ще стояв і думав: не вірилось, що от треба повернутись і вийти. Секретар уважно дивився в папери, немов не помічав, чи Давид тут, чи вже вийшов. А як простяг той руку за партквитком, раптом підвів обличчя й сказав:

— Ні, товаришу, квиток хай залишиться в мене.

— Чому?

— Він ніде не дінеться,— ухильно відповів Миронов.

Надворі, як зійшов з ґанку, став під мрякою й досі оторопілий. Думав: "Що таке? Чи дурень, чи в одній банді?" Але потім поволі одходив, тільки настрій такий же безпросвітний та важкий був. Сходив потім на пошту, вкинув листа в редакцію газети "Голос праці" й передплатив газету на три місяці для хати-читальні на ті гроші, що зібрали тоді ж у неділю. Трохи полегшало й надійніше стало.

Годинник на пошті показував пів на другу. Давид довго не барився вже, улаштував іще деякі свої справи й рушив додому.

Як і тоді, вранці, мрячило й тоскно гудів над головою телефонний дріт на одній ноті. А в грудях у парубка немов теж натягнено струну одиноку, і бриніла вона тоскне й боляче.

Так усю дорогу. У Михайлівських хуторах смеркати Давидові стало.

Вже де-не-де світилось по хатах. А як за хутір вийшов, зовсім чорно стало — ні дороги не видно, ні степу. Все небо крізь мряку й ріллі злилось, змішалося в чорну й липку квашу. Гудів дріт. І було, що дріт обривався, тихо тоді, тільки ноги в грязюці чвакали. Потім, чути ногами стало,— почалися піски... Це шелюги вже. З обох боків дороги в темряві тьмяно пляміли на сірому піску кущі, кучугури. І зовсім близько чорніла смуга соснової посадки.

Поминув хрест край дороги — колись при денікінцях тут розстріляно кількох селян, як гнали їх на Щербанівку. Згадав, як Зінька вчора... І раптом одчув у собі таку смертельну тугу, мов серце хто взяв і здавив у холодній слизькій руці, аж пальці в нього повгрузали.

— Уб'ють сукині сини. Десь підслідять і вб'ють. Ну й хай. Хіба й раніш не дивився він смерті сміливо в самі очі: до стінки становили... Що наше життя, кожного з нас, перед тією великою радістю трудящих, що ради неї кидали матерів, жінок, дітей і йшли з гвинтівками, обшарпані, упроголодь, щоб, може, ніколи не вернутися. Падали в крові тисячі без вагання, бо буде ж радість і тим, кого покинули, і тим, хто буде ще приходити в життя. А що їм оце тільки мить одну, що тільки крилом черкнула... А! хіба радість чи й саме життя вимірюється часом!

З-за шелюгів блиснула жовтенька крапка — це шелюгам край. І просто вниз, під гору, у долині — Обухівка, немов хтось жменею сійнув зерно золотаве в чорну ріллю.

XIII

Після Щербанівки Давид став мовчазний і задуманий. На другий день нікуди з дому не виходив. Порався по господарству, з батьком у клуні зерно точили на решето на продаж: у неділю ярмарок у Щербанівці, думають коняку купувати. Або, як у хаті,— сідав за верстат. Лядою гупав, кидав човник, а десь думками не тут, не біля ткання. І бувало — як цівку витче вже й нову закладе, а сидить задуманий, мов забув, що далі робити. Спитає мати з-за прядки:

— Що, цівок немає? Ану, Докійко, кинь свою кужелицю, насучи.

Докійка, дуже здивована, поводила худими плеченятками:

— Та цівок же там повна підрешітка.

І Давид кидався:

— Що таке? А, ні, цівки ще є,— і знов гуп-гуп лядою, машинально самими руками, ногами підніжки перебирав, а в голові не ткання.

Чорт його знає, чи не двинути йому просто самому в повіт? Хоч і завтра вранці на станцію? Але що ж,— ну, поїде він з голими руками, без ніякого матеріалу. Та ще й квиток зостався в Миронова. Ні, вже пожде, як там "Голос праці". Першу замітку вже досі мають, і другу ось через кілька днів одержать. Підожде ще, а тоді бачитиме.

Прийшов Тихін. Вніс знадвору з собою з-під мряки гострий пах овечої вовни в довгому сіряці з відлогою, нап'ятою на голову. Біля порога відлогу скинув і поздоровкався до всіх глухо, а тоді сів біля Давида на лаві. Мовчки, не питав нічого, тільки пильно дивився на товариша. Давид поклав човника.

— Нічого, брат Тихоне, не виходив. Хитнув Тихін головою. Так я, мовляв, і знав, і похнюпився. Давид бадьоренько:

— Та не хили ти голови так, Тихоне. Вийшло так якось по-дурному,— і він розповідав, що голова саме поїхав був кудись, не вдалось перебалакати, а в парткомі... Вже й дома Давид думав-думав про того Миронова. Головне, що наче на вигляд і нічого чоловік, не викликає жодних сумнівів, ну, а на балачку, біс його знає: таке верзе та все око мружить підозріло. Де був під революцію — питав, квитка забрав нащось. Вже думав Давид: саме перед тим начміліції сидів у нього, може, нашпигував. Тихін погодився: могло й це бути. Може, політику яку задумали. Ех, і трудно ж тягатися з ними! Як ото було колись з багатим позиватися. А ще ж і народ у них в Обухівці. Вже чув, балакають: "Знов пишуть на землеустрій, знов фунти збиратимуть. Одні піджились, а це ще Давидові на коня треба".

Давидові кров прилила до обличчя.

— І хай би це куркулі крякали. А то ж самі незаможники деякі. З несвідомих.

Він витяг з-за пазухи аркуш, згорнений учетверо, і подав Давидові. Це тих, що списували в земельні громади: на виселок уже двадцять три душі записалося, у колектив теж на виселок в економію сім душ, більше сибіряки. Приходив ще Клим-сибіряк, що в хуторі в коваля живе, хотів дуже Давида бачити, аж до вечора сидів. Якась, мовляв, справа є, і теж згоден у колектив, і коваль, Зінь-чин батько, мовляв, запишеться. Отже, можна рахувати вже дев'ять родин. А таких, що зостануться тут, а хотять землевпорядження, хіба яких дворів з півсотні, що напроти йдуть. Давид радий.

— Бач, а ми голови похнюпили. На цю неділю обов'язково треба буде... да, на цю неділю ж ярмарок — пороз'їздяться. На он ту неділю або й серед тижня — сход. З району покличемо, щоб наші воротії не зірвали. Та вже тоді приговора самі пропихатимемо, назирці йтимемо за ним, щоб знов не провалився крізь землю.

Тихін сидів, похнюпившись, потім підвів голову, а очі ще на долівці, немов такі важкі, що ніяк не підніме. Кашляв довго, далі зітхнув і глянув на товариша.

— Трудно, Давиде! — потім пошепки: — І бачу я так, що без крові не обійдеться. В кооперативі вчора дядьки були завелися. Гнидині сини обидва як хмара, а нічого — мовчать; тож хитрі. Хуторян за себе, мабуть, думають нацькувати. Цілий день учора з Тягнирядном по слободі тинялися. Напився в Гниди. А в кооперативі як завівся з нашими: "Я, каже, допру не боюсь. За банду дали п'ять, а одсидів тільки два — та й на волі. Ще два посидю. А землею своєю не один живіт наб'ю, як колись продко-місарам за розверстку зерном набивали".

Гуркотіли в тиші прядки. Христя тихенько, без слів, співала над гребенем. Давид поклав на плече Тихонові руку й сказав зворушено, а твердо:

— Да, трудно, Тихоне. Я думав і вчора, як ішов із Щербанівки отам, шелюгами... Може, й уб'ють, падлюки. Ну що ж, не стане мене, тебе, Тихоне, аби тільки недарма, аби зробили своє,— люди житимуть.

Тихін мовчав. Потім підвівся, худий і незграбний, як дихав у тиші, хрипіло в грудях, і сказав лише: "Воно то так..." Потім нагадав Давидові, що сьогодні ж у нього зберуться. Щоб і Давид же прийшов. Тепер увечері по хатах біля припічка на соломі цілі мітинги.

Із тим пішов Тихін.

Як зсутеніло, що ткати не видно вже, Давид виліз із-за верстата і, взявши на полиці зошит, сів до вікна близько й почав щось у ньому писати: якісь цифри, вираховував щось. Прядки обидві стихли, й мати вже сіяла борошно на лаві на галушки, а Христя поросяті готувала.

Прийшов із школи Петрик, і за ним Зінька зайшла в хату. Петрик повісив торбинку на ключці й тихенько, дух затаївши, щоб не заважати Давидові, глянув, що той у зшитку пише. Давид його хрупнув олівцем легенько з усміхом по лобі. Хлопцеві обличчя так і розпливлось в усмішці: як хрупнув — значить, можна до нього. Підійшла й Зінька і сіла на лаві поруч.

— Чи в тебе вже й так синець ось під оком,— помітив Давид підбите око в братухи.— Де це ти нагуляв собі?

Мати:

— Хіба вони вчитися в школу ходять? Ні уроків же їм тепер ніяких не задають. Гарцюють та синці один одному набивають.

— А, ви розумієте! Це урок малювання в нас був.

— Ах ти, шибенику,— мати роблено з серцем ударила об поли, дивилась на сина й не могла не всміхнутись,— так мати ото вже така дурна в тебе стала, що й не розуміє нічого! А ви молоді та розумні! Що ж тобі — хтось синьою фарбою око підмалював?

Докійка сміється. Петрик тільки глянув на неї зневажливо: що ще вона тут... Почав розповідати.

То, значить, так було: малює він, коли підходить Ганна Іванівна, у зошит дивиться. Підійшла до нього: "Що це ти малюєш?" А він їй: "Коліктив".— "Який коліктив?" І прискіпалась до нього: "Де бачив таке?" — "Ніде, кажу, не бачив, а ми організовуємо, ми — селяни. Тут і стовпилися школярі. А в мене двір, будівлі всякі намальовані, а за двором орють трактором".

Валька лавочників: "Не пройдьот номер, земля закріпльона". А далі палець устромив у чорнильницю та й мазнув по малюнку. Ох, я ж його я-

ак мазну в ухо, аж звалився з парти. А Ганна Іванівна: "Хіба так можна?"— "А що ж воно... собаче!"

— Так у тебе ж синці!—сміялися в хаті.

— Це вже потім із-за рогу. Це й кожному так можна. На перемінці набіг із своїми та й дав ото... Ну, та й ми із хлопцями їм надавали. Оце після уроків аж за млин гнали кілками. Книшенків Іван і чобота в грязюці загубив, а ми й знайшли та на млин закинули. Мати хитала головою й журила сина.

— Хіба ж можна отак робити? Що ж із вас буде, як повиростаєте, коли ось дітьми вже воюєте? Гай-гай, діти!

— А що ж він чорнилом замазав? "Земля закріпльона!"

Це твердження Петрикові, видимо, чомусь було — може, що з Вальчиних уст,— таке ж противне. Та ще їх не бити! Потім хлопець згадав раптом, що їсти ж йому хотілося. Взяв на столі під скатертиною хлібину житню й довго возився біля неї, а таки одломив добру шматуряку і ну її вминати.

Мати:

— Та хоч би ж олією помастив, он у миснику в риночці, ти, гайдамако!

Петрик слухняний — через мить уже біля мисника.

— Тут, мамо, пірце саме.

— Значить, нема, дитино. Підожди, ось галушок наваримо. Пшеничні сьогодні.

Мати совала сито по ночвах і хиталась постаттю, мов журилася. Дитині шматка хліба нема чим помастити. Три роки ось на корівку ніяк не зберуться. Тоді ж як збули під голод. Теличка є, думала корови з неї діждати. А тепер і на коня треба. І Христя ж який не принесла карбованець — усе туди. Дарма, що треба хоч би кофточку ситцеву дівчині. Мерзла, гибіла на тих буряках, боса-босісінька. А вже найгірша старій печаль, як на Давида гляне. Гострі материні очі, чуйні вуха: то десь уривок слова упав, то десь підмітила, як рухнулась риска на обличчі,— і вже в серці материнім тривога. На фронті ж був два роки, звістки не чути було — боліла й сохла. Прийшов додому, і тут неспокій, щось є, чує серце. Тільки ховають од матері. Од вікна щось спитав Давид Зіньку. Чуйно насторожила вухо мати.

— Ні, ще нічого не помічала,— стиха говорила Зінька,— я, як тільки що буде, зараз прибіжу.

О, вона тепер очей з них не зводить, хіба вже не знати як ховатимуться. А тоді що вже боялася після тієї ночі: думала, прожене Матюха. Коли ж ні. Тільки поїдом їсть, слова не скаже без образи. Та вже терпить. Хоч як, буває, пече,— мовчить, мов у рот води набере, бо ще візьме й відішле додому.

Зовсім стемніло в хаті. Тільки од печі, де Христя підпалила солому, падало світло червонясте й мінливе, грало на матері, на лаві проти печі. Розпустилося трохи й у млі: стала вона прозоріша, й чітко в ній виступав тепер силует Зіньчин із схиленою головою. Підвела голову й до Давида повернулася. Сказала тихо, мов марила.

До строку ж це їй два тижні. Знов піде на хутір аж до весни, поки не найме хто. А може, й не найметься вже. Приходив оце вчора дядько Клим, записався у Тихона й батька записав. А це сю ніч і в сні вона бачила: наче в дворі бур'яну вже немає, розчищено, і сохи вже наші закопують.

— Тебе, Давиде, погано бачила уві сні. Ну, це через те, що я боюсь та що думаю все.

— А ти не думай нічого.

— Як воно само думається.

Дівчина притихла, притих і Давид. Може, сутіні хатні нагадали давні сині сутіні зоряних ночей. Як жита буйні в степу шелестіли, а вони, бувало, сидять на межі; Зіньчині очі замарено в зоряне небо, а хлопець дивився в її замарені очі...

Раптом кинулася дівчина й схопилася з лави. Ой, що ж це їй дома буде! Біля печі Христя схватила за полу, хвилинку ще з нею пошушукались.

Давид задуманий у сутінях сидів біля вікна. І була, як колись, прокинувся юнацький запал і завзяття. "Брехня! Ми ще поборемось!" На далеких гонах в уяві виступала мрія улюблена неясними обрисами сонячно-барвистих плям. Потім перед нею стали очі — не заступили, бо прозорі. Тільки заграло крізь них веселкове оте, що вдалині...

XIV

Дні йшли за днями по довгих паузах ночей, осінніх, беззоряних. Осипалось листя вже геть-чисто з дерев. Понамокали од дощів і мов нижче понависали стріхи. Розгасли вулиці й дороги в степ. Осінь... Хто оборався і в кого ще смугами руділи облоги в степу на чорному тлі чужих ріль — однаково вияснювали полички плугів і ховали по повітках до весни. Вся робота тепер у дворі. Чоловіки порались коло худоби, "до ума призводили" хліб: по клунях віяли, точили на решетах, трієрах. Цілими днями з ранку до ночі на дворі. Ото тільки й у хаті, як їсти. А встане з-за столу, і цигарки не скурить, мерщій за шапку. Бо в хаті ж і дихали важко: ще не звикли легені після терпкого степового повітря до

пороху з мичок, до чадного з печі кізякового духу. Та й кутюрма ж у хаті — справжня текстильна фабрика. Як тільки витоплять жінки, мерщій за прядки сідають. Прядуть на прядках молодиці й дівчата, баби на веретенах. А коли є ще в хаті ткач — дід сивий,— то в нехитру мелодію прядок ще й верстат, немов барабан, гупає і човник по основі кларнетом: сюр, сюр... Тоді й онукам робота є: цівки сукати. Так з ранку до вечора, а ще й після вечері сиділи допізна. Але чоловіки тікали вечорами з дому.

— Хоч би ж он шпульку змотав,— скаже невдоволено жінка.

— Хай удосвіта,— піхне на порозі цигаркою і — або сюди через тин, або туди — до сусідів.

Тихін казав, то й правда: вечорами тепер по хатах справжні мітинги. Як було колись, в перші роки революції. Цілі вечори, довгі ж, осінні, гомоніли селяни про землю, про місцеву владу, про новини, найбільш про своє найближче, найболючіше — про землю. Говорили ще, правда, біля припічка, в колі однодумців під шум прядок, і то на двері поглядаючи. Бо так і шмигають Матюшині полигачі. Нюхають. Хіба ж не було Юхимові Колодці: отак у хаті зібралися ввечері, а вранці в сільраду Матюха викликав, і вже все знає, що й говорилося. Пику набив, ще хотів у Щербанівку в міліцію спровадити, та відпросився.

— Яке диво, що Колодці набив пику! — стріли цю звістку обухівці.— Схоче — і тобі, і мені наб'є! Бо він у владі й зна, що куди ти на нього скаржитимешся.

— Не скрізь таке! То ми дороги не знаємо. А він і користується нашою темнотою, мовляв, хоч і заюшиться мазкою, то тільки рукавом утреться. А от не бійсь, чого він Давида Мотузки не вдаре?! Що той же прямо в вічі йому правду ріже. Як отоді й на сході "мерзотник ти" каже. І їхні діла всякі темні викриває. Що це означає?

Обухівці просто не знали, що й думати. Говорили різно. Що партійний він, та через те Матюха й терпить йому, чого нікому іншому нізащо не стерпів би. Говорили, що то "політика свого роду", а що за політика — ніхто докладно не міг і сам собі з'ясувати. Головне, що сумнівів та підозрінь Давид з його щирою неприхованою ненавистю до Матюшиної компанії ні в кого не викликав. Спершу, правда, були думки всякі, як тільки він прибув. І хоч знали Давида ще змалку й усю родину Мотузки як чесну й порядну, але — хто ж його знав? За революцію ціла Росія одмінилася, а за людей що й говорити. Хіба не було, що до революції чоловік — так собі, п'яничка був, наймит, пропащий чоловік — от хоч би й того ж Колодку взяти, а тепер — хлібороб справжній: коняка, корова, сім десятин засіву щороку, і самогону в рот не бере. І знов же взяти Матюху — бив буржуїв, за бідняцьку владу ніби йшов, а тепер... То отак і Давид, може?

Але перші зустрічі та розмови з ним неабияк здивували обухівців. Він був звичайнісінький Давид Мотузка. Як і тоді, під час революції ще: гарячий і вдумливий. Розпитувався про життя, розповідав багацько. Голос у нього рівніший став і твердий. І весь змужнів. Ходив він у неперешитій шинелі солдатській, і хоч партійний, а без нагана за поясом. На другий же ранок уже з батьком жито домолочував. А вечорами з селянами гомонів: розумний, начитаний. На вулиці, на ґулях ніхто ні разу не бачив. "Сурйозний чоловік",— подумали селяни. Потім далі, отоді в млині й на сході якось аж вухо різали його сміливі слова, голосно названі імена: Матюха, Гнида,— що їх обухівці вимовляли пошепки, а то ж усе — "товариш предсідатель, Яків Гаврилович", не дай бо' — проти хоч слово. Кожушний Тихін он спробував: хто зна, чий до весни дотягне. І як тоді на сході Давид виступив, обухівці затаїли дихання й ждали з тривогою, що буде. Не зайняв. Це була така незвичайна подія, що цілі дні по тому балачок було по селу. Висловлювалися всякі здогади, пригадувались найменші деталі: як затрусився Матюха, а з передніх парт начебто чули, як аж зубами він заскреготів. А, бач, не вдарив! Що воно означа? Не інакше, як злякався. Навіть безнадійно переконані в безстрашності Матюшиній, а й ті лише знизували плечима. Але всі відчували: в повітрі носилась тривога, і

окремі слова, кинуті десь у кооперативі чи біля млина кимсь із "тих", віщували, що тиша та перед бурею.

Тягнирядно, ось уже кілька днів не вихмеляючись, гуляє в них в Обухівці, з Гнидою водиться по селу.

А вчора Давид зібрався до Тихона. Ніч була вже, і чорна та вітряна. Блимали вогники по селу. З-за повітки чоловічі голоси п'яно горлали. А тільки Давид за ворота вийшов, назустріч дві постаті, обнявшись, плели кренделі по грязюці ногами, а голосами п'яними у вітряну ніч:

С своей верной ватагой поеду

И разрушу хоч сто городов...

— Хто йде? — одхилився раптом один до тину. Голос незнайомий.

Давид мовчки пройшов біля них.

— Хто? Я питаю! — грізно й голосно, і наголос на "я". Давид уже поминув їх. А ззаду лайка, немов грязюки в обидві жмені брав і жбурляв у спину. Потім тріснув кілок із тину. Давид зупинився й оглянувся. Видно, кілок трухлявий попався: під тином у грязюці вже борсалось оте грізне "я". І батькувалося. Другий сопів — мабуть, рятував того. Довго там возилися. Аж біля Тихонового двору Давид уже був, то чув — почвалали через вулицю просто в Гнидин двір.

А потім пізно, уже вночі, в хаті в Тихона було повно людей. Як нагло: трах-дзеньк! — і посипались склянки, й цеглини шмат як-як не вгруз дядькові Гордієві в голову: трохи рикошетом пішов об раму й гепнув просто в коло на долівку. Всі кинулись, сполохані. Вибігли надвір. По селу ґвалтували собаки. Нікого ні в дворі не знайшли, ні в городі, ні близько на вулиці. Ішла тільки молодь із піснями та гуками по вулиці. Але всі знали, що не чиє ж, як їхнє діло.

Сьогодні Давид у сільраду заходив. Питав у Матюхи: що це за тип по слободі в них тиняється п'яний. На нього, на Давида, вчора нащось кілок йому знадобився — з тину ламав. А вчора вночі хтось висадив шибку в Кожушного. І вже ж кому більше, саме отаких це хлюстів робота.

Матюха був не п'яний, а тільки сердитий дуже. Очима глянув червоними на Мотузку й бровами ворухнув. Сказав, пильно дивлячись на парубка:

— Значить, заробив кілка, якщо ламають із тину! А вікон не стережу я. Може, ви й самі ось скоро один одному шибки гамселитимете та кілками голови провалювати будете! А я при чому тут?

Потім по паузі — в кімнаті нікого не було більш — перехилився через стіл і сказав із притиском і пошепки. В голосі чулась погроза й застереження:

— Мотузко, ти мені оті свої штуки покинь! Поки не пізно. А то не прогнівайся! Я знаю все, що ти надумав. Ну, знай: надумав уже і я тобі! Плакати будеш, та пізно. Іди не розстроюй мене!..— і вже потім услід Давидові кинув так, щоб у розчинені двері й народ чув, що був у сільраді: — Та збори оті мені прекрати! Бо як наскочу колись... Може, ви там самогон гоните, а може, й гірше щось? Знов крадіжки по селу стали проявлятись.

Давид зупинився, оглянувся на Матюху й спитав з іронією, теж голосно, щоб усі чули:

— Ти, мабуть, товаришу Матюхо, забуваєш,— він показав на стіну,— то не Микола II, то Ленін. А щодо крадіжок, то... ти ж голова. Чого ж ти заходів ніяких не вживаєш, щоб виявити злодіїв?

— А виявимо! — також роздільно і з притиском сказав Матюха, не зводячи з Давида очей.

...З цього дня ні в Мотузки, ні в Кожушного уже не збиралися. Не злякались Матюхи, звичайно, але щодня ж вікна склити не будеш. Та й потім, на Давидову думку, час уже покинути біля припічка гнутися, час вийти на широку дорогу. А тому треба із "підпілля" свого в хату-читальню вилазити. Товариші погодились.

— Тільки ж у нас і хата-читальня!..— Яким похитав головою і нічого більш не сказав.

XV

В центрі села од майдану, де церква, і через вулицю од школи стояла велика обшарпана хата з ґанком на вулицю. Колись це була монополька. Дощі осінні, завірюхи оббивали її, і ніхто не мазав ран. Як болячки розкидало по ній — навколо вікон, біля ґанку, а внизу, над фундаментом, навіть знати було плетінь. Залізо на даху фарбувалось колись: старожили, може, і пам'ятають іще, і, може, в кого в пам'яті збереглося, якою саме фарбою, але тепер ніяким дослідженням цього не встановити. Ґанок прогнив, і вистрьопало вітрами різьблення на дашку.

Тепер це — хата-читальня.

Вдень вона тупо дивиться на вулицю каламутними вікнами з побитими шибками. І ні одна думка за цілий день у ній не ворухнеться. Бо з ранку до ночі на дверях висить замок. На двох вікнах од краю — занавіски біленькі, і миршаво зеленіють у цвіточках на лутках калачики й зірочки. То бібліотекар колишній живе на тій половині. Ще за часів "Просвіти" бібліотекарем був, а тепер не те щоб завідувач хати-читальні, служить за прикажчика в кооперативі. Але й ключ од хати-читальні в нього ж, і після вечора, як замикали хлопці хату, клали ключа, де умовлялися, а ранком, як випускала курей із горища Ганна Іванівна, жінка бібліотекарева — вчителька, то й брала в кишеню. Це й усе.

На ґанку, де хата-читальня, бібліотекареві кури понахохлювались і застигли в дрімоті. Отут вони й живуть.

Вечоріло вже. Півень злетів на конов'язь і прокричав через вигін своїм приятелям "на добраніч", а тоді запрохав дам на сідало.

А вже чути далі крізь дрімоту — з ночі залунали голоси, жарти й дзвінкий дівочий сміх. З обох країв села й через вигін валила молодь. Загупали на піддашші чобітьми і з шумом увалились у хату. Коли Давид з Якимом підходили до ґанку, з усіх чотирьох вікон бліді смуги світла на вулиці малеча місила в грязюці — їх не пускали в хату. А за вікнами ж клекотів шум, співали, сновигали, маячили проти вікон рухливі постаті.

— Федоре, підсади! А тоді я тебе.

І припадали до шибок цікавими зіркими очима.

— Їй-бо, ваш Іван, Федоре, Ганку обняв, цілує!

— Та бре?

— О, їй же бо! Диви, ще цілує! — аж захлинався якийсь, іще ближче обличчям, аж ніс розплющував об шибку, припадав до неї.

Перше, що Давидові впало в очі, коди одхилили двері,— густий сизий туман тютюновий, що так і колихався над головами хвилями. Крізь його сивий серпанок виступали два дівочі рядки попід стіною на ослонах — співали щось про милого в далекій дорозі. Під другою стіною юрба хлопців, а на столі, саме під портретом Шевченка, рушником брудним обвішеним і в павутинні, сидів якийсь довгов'язий парубійко, і на коліна до нього пикою в поли схилився хтось, а руку назад на спину поклав собі. Над головами в тумані блиснула рука з усього розмаху, аж той угнувся, впала йому на долоню. Підвів обличчя — знати, не вперше

схилявся й підводився, бо аж скривлене з болю, хоч і весело наче, очима пробіг по юрбі, обернувся.

— Ти!

— Лягай! — хором юрба аж ревнула весело. Нагнув хтось голову і придавив. Той довгов'язий знов йому полами обкутав голову. А ззаду вже аж товпляться в юрбі:— Я, я...— Лусь, трах!

Давид похитав головою. А Яким сказав:

— Оце як бачиш.

— Да, роботи буде чимало. Ну, а зате і знай же, Якиме,— і раптом захоплено глянув на товариша й додав: — Дивись, як ото блищать очі! Бісові діти! І це ж у поляпаса грають. А як втягти їх у життя, а як одкрити їм світ— хоч би газету ось швидше висилали. Не так блищатимуть очі! Треба тільки зуміти.

Спитав, чи є бібліотека. Є. Яким повів у темний коридорчик, а потім у розчинені двері, в темну кімнату. Ще з порога чиркнув сірника Яким.

— Оце шафи наші.

Давид підійшов до шафи і крізь розбите скло дивився на полиці, завалені пошарпаними книжками. Взяв одну — в ніс ударив пах старого залежалого паперу, змішаний із пилом. У куточках, понад полицями, навіть знати було мереживо павутинне. Поклав Давид книжку — Лєскова якийсь том. Яким стукнув щиколотком по дверях другої шафи.

— І тут книжок повно. Це генеральшині. Бібліотека добра, одним словом, тільки що більше все романічеські та вірші, а щоб мужицької книжки, трудно вибрати. Так їх і беруть — не на заголовок дивиться, а

пальцями лапа: який папір, чи не дуже товстий. А тепер і зовсім не видають книжок, бо не вертають, скурюють.

За стіною, за шафою, бренькнула гітара, й тихе сопрано:

Нічка розсипала зорі сріблястії,

Ось вони в річці на дні...

Яким ще чиркнув сірника.

— А стіни! — похитав Давид головою.

Пляміли вони болячками. В кутках із стелі звисало павутиння, а один куток аж чорний був од вогкості ізнизу навіть поцвів. Під луткою обвалено було.

— Ремонту треба, та й доброго.

— О, це ми зробимо, це пусте,— сказав Яким, кинувши порожню пачку з-під сірників у куток і повертаючи до дверей,— от із молоддю нам справу владнати. Бо досі хто з мужиків хоч раз сюди заходив та оцю картину бачив, уже ти його й на налигачі не затягнеш сюди.

— Та з молоддю якось ми уладнаємо,— сказав Давид. У великій хаті, як вернулися, і досі хлопці в поляпаса грали. І стояли біля вікна гуртом поважніші, курили і, нудьгуючи, спльовували. Туман іще густіший став. А десь у ньому бродили, як місячної ночі, дівчата з співами,— шукали когось. І наче десь далеко-далеко, а не під стіною, стиха співали. Біля самих дверей Гордіїв Костя замахнувся рукою, гепнув по долоні і одвернувся до Якима. Обличчя стомлене і вже без запалу, а в голосі чулась нудьга.

— Хоч би ти, Якиме, був прийшов із гармонією.

— Не до гармонії мені тепер,— одмахнувся Яким. Спитав потім, чи вони ще довго будуть в оцю дурницю грати. Костя здвигнув плечима — а хто ж його знає? А за плечі тоді рукою хтось схватив його і тягнуть, і регочуть — угадано Костю. Але він тільки вилаявся з нудьгою:

— Іще вам не остобісіло!

Хтось сперечався. Довгов'язий хлопчина сплигнув із стола і теж не схотів уже більш. Коло розірвалося. Хто одійшов до дівчат. Од вікна підступились хлопці до Давида, і сказав Остап Ївги-удови, усміхнувшись, а невесело:

— Оце в нас, Давиде, така хата-читальня.

— Бачу, погана!

Яким уже посеред хати стоїть і руку підняв.

— Товариші, увага! Дівчата, киньте, доспіваєте потім! Усі повернулися до нього. Шум затих. Дівчата ще співали, а потім обірвали не разом, не рівно спів. В одному кутку ще захлиналась якась сміхом, немов од лоскоту. Костя подався наперед на крок і кинув через голови:

— Ану там,— не налоскоталися ще? Замовкни!

— А то що? — підвівся Книшенко і глянув спідлоба.

— Побачиш що!

— Овва!

Од стіни одхилився тоді кремезний чорнявий парубок, Колодчин Гарасько, суворий на вигляд.

— Ну й замовкни! А то посадимо! Кажи, Якиме.

— Не дуже лиш сажай! — озвався з-під стіни Гниденко Филька білобрисий. Яким мовчки зміряв поглядом із ніг до голови його і, одірвавшись потім, гукнув:

— От що, товариші! Завтра всі дівчата, що співають у хорі, і так взагалі, котрі свідоміші, зранку хай сюди збираються, діло є! А саме ж мученици якоїсь завтра, прясти все 'дно не будете. Та захватіть із дому щітки, а може, в кого маслянка є, то й маслянки по грудці. Чи невже ж ми отак цілу осінь та зиму в оцьому бараці тифозному й будемо пропадати?!

Та й взагалі — це вже до всіх — і хлопцям, і дівчатам — що з нього тільки промовець кепський: не висловить так, як то думає ясно, ну та, як уміє,— час уже їм, молоді, в нове життя входити. То колись батькам їхнім замолоду, як життя було не їхнє, а чуже, як була тільки праця в три поти влітку, а взимку безділля, куди ж було нести їм силу, за зиму нагуляну, молоду? На досвітки! В поляпасах репались долоні (били не так, як ми!). Од реготу та співів шибки бряжчали!.. Де ж було силу дівати, як ніде? — аж до нових наймів повесні. А їм, оцим Костям, Остапам, Галькам та Марусям, аби була сила: нове життя їхнє перед ними. Що його треба ж їм самим, своїми руками та своєю головою будувати. На це треба уважно дивитись, треба газети, книжки читати, лекції всякі. Не без того, щоб коли й погуляти, погарювати — на те молодість. Але ж не так, як оце. Бо хіба хоч раз, нехай признаються по правді, верталися звідціля додому, і щоб на душі було гарно? Він же, Яким, по собі знає: було, йде сюди, бо тягне і хочеться чогось, сам гаразд не знаєш чого. А тільки прийдеш, не те! Аж сум тебе візьме!

— Так от ми й хочемо,— закінчив Яким,— хоч помацки, а щоб "те" нам було. Про це вже Давид подбає. Газету ж виписали, а завтра... та й із хлопців приходьте хто,— там чи кобилицю перенести, ґанок полагодити.

Костя захоплено:

— О, за нами затримки не буде!

І ще хтось:

— Ми будемо!

І гамір, галас знявся в хаті. Дзвінкими голосами дівчата в приступ пішли на Якима: ще раз — що ж їм брати з дому кожній? Що маслянки — знають, а й на шпарування ж глини десь треба. А кобилиць не менш двох. Щоб хлопці ж десь добули.

— Та хай сосни в посадці наламають! — гукнула котрась. Півнівська Галька пальцем колупала вже стіну біля вікна, так цілий шмат глини й одпав. Кричала до дівчат:

— Ой матінко ж моя! Та ви подивіться!

Як гуси на вигоні — клекіт голосів.

Христя стрибнула на стіл і з Шевченка зняла рушник та як трусне ним — пил із нього хмарою. Згорнула його — завтра випере.

— Да,— знову Яким,— у кого портрети є революційних діячів, то приносьте. А в тебе,— до Давида звернувся,— ми портрет Леніна поки що позичимо.

Давид хитнув мовчки головою. А очі захоплено й радісно дивилися на молодь.

XVI

На другий день, ще бовкало на дзвініці, баби обухівські бачили, йдучи до церкви, як біля хати-читальні метушилася молодь. І нащось стояли дві кобилиці біля ґанку. Стукав молоток і дзвякала сокира на самому ґанку — то хлопці піддашшя та сходи лагодили. На вулиці стояла юрбою дітвора з торбинками через плече — у школу йшли, та по дорозі заґавилися. З хати на ґанок вибігла дівка в самій сорочці, в підтиканій аж до колін спідниці.

— Косте, принеси он кобилицю!

Костя на землі щось біля сходів возжався. Підняв на Христю голову.

— А сама ти не зводила б зійти? — і сміється, бо східці ж прийнято.

— А ти ж бачиш — ніяк.

— Я зсадю!

— А, бісе! Тобі аби!..

Костя знову сміється, а очі несамохіть так і припали до Христі. Потім одірвався, кинув сокиру й подав дівчині кобилицю на ґанок. Вибігла ще Галька з хати. Взяла з Христею й понесли в двері.

Дехто з хлопців пішли за сосною, аж за шелюги в посадку. Дівчата ще надходили, хлопці їх зсаджували на ґанок, а як котрої — то не хотіли навмисне: це з тих бідових дуже. "Хай лиш спробує, куди воно жінка

сама без мужика годиться". Тоді дівчата — подавали руки їй і хлопцям "утирали носа".

— А що? Куди годяться?

— А ось і тітка Марія до нас! — Христя весело.

У чорній свиті, розстебнена, в квітчастій невеличкій хустці на голові підійшла Марія, розчервоніла з ходи й весела. Руки дівчата їй простягли, вона схопила одну своєю, а другою колону ґанкову обхватила, ногу високо на піддашшя та тільки — гоп! — уже на помості каблуками стукнула.

У хаті — гармидер, як це завжди буває під час мазання: стіни голі. Посеред хати, на столі,— купа юпок, теплих хусток навалена. Дівчата обстругували стіни,— які з долу, які з кобилиць угорі. Одна місила посеред хати, просто на підлозі, глину з кізяком на шпарування. Біля одного вікна Яким замазку замішував.

Марія весело, як зайшла:

— Добридень вам, дівчатка!— а тоді крутнулась на каблуці, як дівка, і очима по хаті. Свитка їй на однім плечі вже, а не скидала. Мов аж задумалась на хвильку. Потім витягла з кишені щітку, поклала на лутці й до Якима з жартом, а все немов замислена:

— А ти сам один, сердешний, тут із дівчатами. Як візьмуть тебе в роботу!

— Гукатиму товариша, нехай рятує,— в тон відповів Яким і справді погукав:— Давиде! Чи ти там ще живий?

Озвався Давид десь аж із тієї кімнати глухо. В Марії якось свитка сама з плеча впала. Кинула на стіл її, на купу дівчачої одежі. Спідницю

підтикала, рукава по лікті засукала й хустку квітчасту — по зеленому полю червоні квіти — назад крайками зав'язала. Ще обкрутнулась по хаті, на стіни роздивляючись.

— Отам, отам, Христе, гарненько стружи. Отак! Гупнув цілий шмат сухої глини.

— Мазати — так мазати! Це ж ми не найнялися, а собі мажемо.

Марія все ще не бралась до роботи; це ж, мабуть, скрізь мазати, і в тих кімнатах?

— Там Давид саме з книжками заходився,— сказала котрась із дівчат.

— Так хіба ж не можна, щоб і стругати заразом? Вона крутнулась і вийшла в коридорчик, а на порозі в ту кімнату, де шафи, стала й мовчала хвилинку, дивлячись на Давида, що на підлозі нагнувся над розкиданими книжками. Аж поки той голову звів. Тоді очима обдала і, поздоровкавшись привітно, підійшла й присіла біля нього.

— Усе ти з книжками, Давиде! — і мов задумалась. А потім діловито: от що — вона думає отут мазати, чи не заважатиме? Власне, не мазати зараз, а тільки поструже. Давид сказав, що аби глиною не обляпала книжок. Тим паче, що тут ще така морока з книжками, хоч би до вечора впорався.

Це як казав, саме звів голову й глянув на молодицю. Стрілись очима й мов сплутались поглядами. Давид перший свій одвів. А Марія зітхнула і, спершись об його плече рукою, важко підвелася. Давид ще вслід їй:

— Тихін пішов на Огирівку?

— Пішов,— сказала, не зводячи з парубка очей, з порога вже. І все стояла. Потім на очі, як очерет од вітру, схилились чорні вії. Ще глянула примружено. І враз в обличчя (вже не сховає молодиця) вдарила кров рум'янцем. Ну й хай! Ще навіть крок ступила до Давида з порога.

— То що, Давиде?

— Та... нічого.

Марія ворухнула коромислами брів і повернулась, потім вийшла, пругко вигнувшись у стані,— знала, що дивиться.

Давид знову схилився над книжками. Одбирав, які годящі, які оправляти, які на горище, а думав: і як він що забув сказати Тихонові (пішов на Огирівку, у сестри покрівля на повітчині впала, а вдова — сини ще малі — ну й пішов ладу дати!). Це можна б було до Огиря хоч хлопцям котромусь збігати: в Ілька, в наймита, начебто щось за лист цікавий є,— казала Зінька. Ще думав: ну, а то знає Тихін і сам, що з хуторянами-незаможниками балакати, вже ж прийдуть, розпитуватимуться. Мабуть, Огиренко з Тягнирядном таку там агітацію ведуть. А вже ж на сході, як доведеться, то й хуторян треба, бо одної ж громади.

Внесла Марія з Галькою кобилицю в кімнату. Поставили під стіною од вікна, і Марія, скинувши чоботи, полізла на неї. Галька пішла собі — сама тут уже без неї впрається. Заскребла ножем по стіні, заспівала тихо, без слів, якусь веселеньку мелодію. А Давид зразу ж став думати чомусь про неї. Власне, хіба він не бачить її наскрізь! І оту хустку квітчасту, і сорочку з веселими дівоцькими уставками хіба не задля нього наділа? Не мазати йшла!

По спині грудочка глини, з горошинку завбільшки — хруп! Звів голову — не дивиться, струже. То так, видно, з-під ножа одскочило. Але раптом нагнула голову й з-під руки — зирк, лукаво й з усміхом. І,

чортова молодиця! Підтикалась — аж одне коліно видно. І чоботи навмисне ото скинула. Давид похмурився і пильно став роздивлятися на заголовок книжки. І дивно — не прочитає заголовка: літери якось переплутались, і кров залила обличчя. От встав би він, тільки глянув би на неї та покликав: "Маріє!" — як простягла б руки з кобилиці і з одкритими очима, затуманеними, впала б йому на груди. А, чортовиння! А очі знизу вже широко одкриті, як колись в оту ніч проти місяця.

Згадав Давид щось із тої ночі, тоді біля двору, хотів спитати, та стримавсь. Марія спитала. Сперш обірвала спів, а потім мовчала хвилинку і врешті вся повернулась до парубка із журою:

— Чого ти, Давиде, як тільки ми вдвох зостанемось, не знайдеш і слова для мене? Чи думаєш: "А, що там із жінкою говорити?" І мовби сердишся на мене?

Обличчя в неї було розгублено-сумне, як у дітей буває. Давид глянув на неї і знизав плечима. Чого б він мав на неї сердитись? Ну, так-таки подумала б, чого?

— А я не знаю! — сказала жінка задумано.

Дурниця. Що дивує вона його деколи своєю поведінкою, то це є, цього він не сховає. І що аж боляче йому стане іноді за неї, це теж є. От хоча б перше взяти, як із млина ото колись їхали з нею та біля воріт уже стояли. Щось балакали про Тихона, що лікуватись йому треба. Вона ще журилась, мовляв, хліба жаліє лікарям. "Ну, та полотно ж є в мене",— казала. А потім од'їхала й сказала щось.

Пауза.

Марія пильно дивилась на парубка й немов дихання затаїла. За стіною співали стиха дівчата.

Давид задумався на хвилину — нащо він це? А потім звів раптом голову й доказав:

— ...Я не розчув тоді та й гукнув: "Що ти кажеш?" — а ти, Маріє... засміялась і кинула: "Було б слухати!" Це й усе. Дрібниця наче. Але й того вечора, і потім іноді, коли згадував, думав багацько, що то мені було б слухати? І, знаєш, Маріє, іноді погано про тебе думав. Бо якось диким здавалося і не вірилось просто, що так могло бути: журилась, а через хвилину — сміх. Два роки з Тихоном ви жили душа в душу...

Пауза.

— Що ж ти погане думав, Давиде?

— Думав, що од наших воріт, де ми журилися за Тихона, що кров'ю харкає, десять сажнів ти од'їхала та й сміялася. А потім, як і до вас заходив. Думаєш, чого ото Тихін такий смутний став?

У голосі Давидовім жінці вчулася немов зневага до неї. Аж почервоніла, і груди хвильніше задихали. Чи не вважає він, бува, її за якусь... так це каже: "І до вас як заходив". Мовби і не знати що. Чи думає, що так і до всіх вона, як до нього, хто б не зайшов,— весела, місця собі не знайде в хаті.

— Ех, Давиде! — зітхнула тільки й замовкла. Уже напружено скребла стіну. Потім злізла з кобилиці сама, хоч і хиталась кобилиця. Перетягла її на друге місце й знову сама злізла. Не сказала Давидові, щоб подержав. І спідниці нижче цей край обсмикнула.

Зайшов Яким і з дівчат якась. Якимові лінійки треба, шибку обрізати. Веселий був. Кинув жартома:

— Ой, глядіть, коли б ви не намазали вдвох! А дівчина ота спитала:

— Тітко Маріє, чи сюди кізяка в глину не треба більш? — і показала в жмені кавалок, що принесла на взір. Марія подивилась, пом'яла в пучці.

— Ні, гарна ж глина,— сказала.— Уже шпаруєте?

— Оце починаємо.

Потім услід уже їй гукнула Марія:

— Нехай би сюди яка прийшла,— і почала старанно стругати стіну ножем. Але весь час була насторожена й ловила чуйно вухом шелестіння сторінок і жадібно ждала чогось.

По довгому напруженому мовчанні Давид озвався перший. Може, він Марію образив, хай не сердиться: він зовсім цього не хотів, як говорив те. Може, і казати не треба було. Бо людині всяка дурниця може здатися. Та ще як отак, два тижні тільки знаючи хоч і її, Марію. І нехай не думає, що весь час він отак про неї тільки й думав. Ні, не тільки так.

Він підвівся, дістав із шафи іще оберемок книжок і поклав на підлогу. Перебрані поклав у шафу. Тоді знов сів до книжок і, витягши кисет, зібрався закурити. Не було папірця. Рука простяглась до книжки, що розшарпана лежала в купі, заготовленій на горище. Але не вирвав. Сходив до Якима і через хвильку вернувся, уже крутячи на ходу цигарку. Потім, як сів, Марія не втерпіла вже:

— Як же ти ще думав про мене?

Парубок чиркнув сірника, прикурив цигарку і, смачно затягшися, пихнув синім димом. Крізь дим дивився на молодицю; приємно вразило його: коліна вже не видно було з-під спідниці, сама уважна, тільки брови злегенька — в печаль.

— Це було вперше по приїзді зараз. Був ото ввечері у вас,— почав Давид і дивився кудись у куток задуманий,— було багато дядьків, і жінки були. Сиділи на полу молодиці. Ми говорили про життя обухівське, радились, що нам робити з Матюшиною компанією. І ти щось сказала була, либонь, "папушами" чоловіків обухівських узвала. А тобі хтось із мужиків грубо: "Не твоє, бабське, діло це". Ти спалахнула вся та як узяла його в роботу. Що говорила саме, не пригадую. Але так говорила, що аж дядьки оторопіли й слухали та тільки очима лупали. А молодиці всі круг тебе аж на полу не всидять, аж очі їм блищать... З дівчатами ти як дівка: чи пісні завести, чи пожартувати. І з молодицями коли ти заговориш, то всі мовчать.

І змовк Давид, затягшися цигаркою. Марія й не рухнеться на кобилиці. Очей не зводить з парубка.

— От я й думаю собі,— знов Давид, а очі захоплено в нього на молодицю,— яка б з тебе, Маріє, та делегатка вийшла б! Замилуватися тобою.

Дивився, поривний, на неї. І таки ж гарна! Знов заговорив:

— У нас і досі чоловіки про жінок так гадають собі: "Волосся довге, а розум короткий". Дурниця! Скільки їх є і в партії, і на громадській роботі взагалі. Селянці ще трудно, то правда,— хазяйство, біля горшків, над прядкою з ранку до ночі, діти обліпили, як реп'яхи. А в тебе ж, Маріє, ні дітей нема...— і раптом занепокоєно:— Маріє, чого ти?

Жінка повернулась до нього, і на обличчі в неї біль. Сказала по паузі:

— Хоч не нагадуй, Давиде,— і видавила з мукою,— мені про дітей. От ти кажеш: іншу жінку реп'яхами обліпили, куди вони? Дурні вони! Та я б, Давиде, хай би їх було в мене не знаю скільки, не реп'яхи, а квітоньки були б вони в мене! Чи я їх не нагодувала б, чи не обпряла б? І ще б знайшла час на щось інше: чи на сход, чи ще куди. Це ж усе для них; от і

школа в нас на зиму необмазана, чи ось ти колектив задумав, для них же це все, для дітей. А як нема... Ми он те літо мазали хату з Тихоном — як радісно було! Тільки що побралися. Та й піч, я пічникам кажу, щоб же тепленька була, і вікна, щоб же — їм ясно! А тепер... Приходю додому — в хаті як на розпутті, як билина. Та й билина росте — насіння з неї впаде, а на другу весну хоч і суха, та навколо ж так і пруть із землі зелененькі... А ти, Давиде, як яку радість: "Дітей у тебе нема"...— В голосі тихий докір і жура.

Дивилась на Давида. Така не бачена, не знана ще ним і наче зів'яла. Було хвильно й жаль було жінки. Тож іще хвилину тому — з очей аж сипалась веселість і сміх — бриніла вся молодістю й сміхом дівоцьким. А це немов одразу зів'яла. Давид аж невеселий. А вона — чи що згадала, чи здумала — раптом мов вилиняла з журби та задуми, очима обдала ясно парубка. Палко й наче з викликом:

— Давиде, ну скажи мені: та чи ж я, трясця його знає, не молодиця?!

Бриніла знов уся, всім тілом пругким, молодим. А до Давида очі аж палять.

— Слухай, Давиде, подерж кобилицю,— раптом згадала Марія, що мазати ж треба.

Давид підвівся й подержав. Вона, не зводячи з парубка очей, спустила ноги на перекладину, руку гарячу поклала на плече йому. Як спускалась, грудьми аж об нього черкнулась. Очима — в його темні. Й затихла, призивна. Мить, потім одірвалась і сплигнула на землю. Дихала важко, а до Давида з мукою:

— Ех, Давиде!

Тоді ж із коридорчика влетіла Галька — буде мазати з тіткою Марією. Почали мазати.

XVII

Закінчили мазання тільки другого дня надвечір. Обидві кімнати були вже побілені чепурненько. Вгорі на стінах висіли зелені гірлянди з сосни і через хату попід стелею, навхрест з кутка в куток, теж висіли двома пишними разками, і на них ще червоні папірці були почеплені. (Так бачили на цукровому заводі в клубі). На одній стіні в зеленому з сосни вінку висів портрет Шевченка, біленьким рушником обвішений, а на другій стіні, що біля неї стіл, великий портрет Леніна, і теж у вінку зеленому. Був і на ньому червоний квітчастий рушник,— котрась із дівчат принесла.

Мили підлогу вже, та як повна хата молоді, то ніяк і повернутися. Не налюбуються дівчата на білу, затишну, в зелені, хату. У вікна з причілка сонце червоне з заходу кинуло золотаво-червоні снопи проміння, просто через кімнату аж на протилежну стіну, мов золотавим колоссям розсипались. І впало колосся червоно-золоте кому й на голову, у волоссі остюками заплуталось.

Дівчата, що мили підлогу, прогонили вже:

— Та йдіть, бо з вами ніяк і нагнутися!

Навшпиньках через помиту смужку з тії кімнати вийшов Яким.

— Да-да, товариство, хай уже дівчата домивають. Ідіть собі! От у неділю на відкритті до півночі сидітимемо.

Юрба помалу танула. Червоне на стінах гаснути стало. Дівчата помили. Потім ще ганчірки повиполіскували (ще ж пригодяться) й розвішали їх на конов'язі. Повдягались у сінях і розходились.

Яким вийшов із Давидом і ще з одним парубчаком — Савкою, "видатним малярем" обухівським. Замкнув хату-читальню, а ключ собі в кишеню поклав.

— Хватить уже анархії! — сказав із приємністю, спускаючись полатаними сходами.

Так і пішли втрьох до нього. До неділі лишився один день, а стінгазета ще й не почата набіло.

В хаті світилося вже в Карпенків. Біля печі молодиці з вечерею порались. За столом сиділа Якимова сестра Тетяна — школярка — і старанно виводила на великім аркуші бузиновим чорнилом — Давидову передовицю переписувала. Хлопці ж зараз і засіли за стіл. Дістав Яким із-за сволока чернетки дописів і маленьку Тетянину палітру двадцятикопійчану з аквареллю. Славка ж зразу став випробовувати пензельком фарби. Треба це їм намалювати заголовок газети, малюнки та заставки. Давид почав читати дописи. Добра з них половина були його власні, але були й ще чиїсь. Писані чорнилом і олівцем, усі карячкуватими, незграбними літерами. І про що тут не було тільки — про землеустрій і про ліси, про хату-читальню, про Матюху. Були й вірші, — свої Сосюри та Тичини теж були в Обухівці. Навіть фейлетон свого доморослого Остапа Вишні був. Розповідалося в ньому про якісь дуже темні махінації в кооперативі, внаслідок чого перенеслась ціла діжка вонючих оселедців із Губаренкової крамниці в кооператив. Давид фейлетон похвалив.

— Треба й малюнок сюди дати,— сказав Савці. Той і собі уважно прочитав фейлетон і захоплено відповів:

— Небезпремінно намалюю! І кооперацію, і Гниду. А як ото намалювати, що воняють оселедці? — аж задумався.

— Хай люди носи позатикають. От і розумій — значить, воняє з діжки,— сказав Яким.

— Ай правда! — зрадів Савка. Знадвору ввійшов старий Карпенко, батько Якимів. Роздягся, а тоді підсів до хлопців, до стола.

— Що це ви, хлопці, записарювали всі?

— А це ж, тату, стінну газету пишемо,— Тетяна діловито відмовила, не підводячи голови, над аркушем схиленої. І писала далі, слідом за ручкою виводячи й губами слова.

Похитав головою:

— Ой хлопці, глядіть, щоб ви не написали чого на свою голову!

— Чого це "на свою голову", дядьку Левонтію?

— Та чув я: Тетяна читала щось про голову там і про кооперацію. Хтось здорово пробирає. Цього ж вони не подарують. І так вовками дивляться.

— Пусте! — сказав Давид.— Вовків бояться — в ліс не ходити. Скрізь газети стінні є, в яку казарму не зайди, в який робітничий клуб не заглянь, а на селі — в сельбуд. Це в нас тільки щось за республіка така особлива.

— Та хто ж зна, як воно де? А в нас же, бач! Може, ще й нам, старим, у хаті місця не буде за це? — сказав батько.

— Буде, не журіться, тату!

Батько по тому витяг витушку з-під полу й почав мовчки мотати півмітка. Хлопці робили своє. Було, що Давид раптом спитав у дядька Левонтія: скільки воно десятин у Рокитному всієї землі — і Книшевої, і Губаренкової, і інших — огулом. Старий перестав мотати.

— Хіба ви там і про землю пишете?

— Аякже! Земельна справа — це в нас зараз найголовніше. Проведемо землеустрій — на ноги станемо, а ні — так і не виліземо із злиднів. Це мені в статтю треба — скільки землі. Про нарізку тут мова йде на поля, так от по скільки воно в якому куску?

Дядько Левонтій пильно думав, вираховуючи в голові. Сказав потім:

— Так десятин триста, а може, триста з гаком. Отак щось.

Давид записав триста. І ще потім питав дядька Левонтія про те, про інше. Карпенко завжди спиняв витушку й відповідав поважно. А потім і мотав, а думка не спала. Час од часу вставляв і своє слово в розмову до молодих.

Пішов Давид пізно від Якима.

Дома пряла сама мати на лаві, бо Христя до Гальки північської на попряхи пішла. Батько чобіт Петрикові латав біля лави. Діти вже спали обоє.

Подаючи вечерю синові, мати згадала:

— Була Марія Тихонова. Казала, щоб небезпремінно до них прийшов. Аж двічі прибігала: зараз звечора й оце тільки-но.

— Не казала чого?

— Ні, не казала. А тільки небезпремінно щоб прийшов, наказувала. І якась аж наче стривожена.

"Мабуть, Тихін вернувся з хуторів. Може, новина яка є, а може, листа приніс",— догадався Давид. Швиденько повечеряв і вийшов із хати.

XVIII

Біля Книшевих воріт, через вулицю од Кожушного двору, стояв гурт чоловіків. Чути було голос Гниди Якова. Наче йшли це звідкіля та й стали. Було поночі, але пізнав Давида Яків, бо змовк і ждав, поки той перелізе через перелаз у Тихонів двір, а тоді знов забалакав. Чув Давид тільки уривки: "...ласий на чужі ковбаси... хай, сволоч".

У хаті світилося. Хоч вікна були позатуляні матками, та не щільно пристали до вікон, і видно було згори вузенькі смужечки світла. Двері сінешні були не засунені. А в хату як зайшов Давид, од стола ступила крок Марія до дверей йому назустріч і спинилася серед хати схвильована й наче розгублена. Рожева нова ситцева кофточка, зшита за останньою обухівською модою, туго обтягла її повні груди.і в дві коси волосся заплетене обвивало голову красуні двома гадюками. Очі чорні німо дивились на Давида і винувато, і радісно. Враз ворухнувся в них острах.

Давид ступив з порога і, оглянувши хату, спинився на молодиці довгим поглядом. Мовчали обоє. Тільки очі чорні кликали до себе. Парубок мовчки надів скинуту шапку. А погляду ніяк не одірве. Марія кинулась крок ще до нього. Очі вже близько, і чує Давид з розтулених уст гаряче дихання. І одне лише слово палко й з благанням:

— Давиде!

Той напружився і вирвав погляд свій з її очей. Був одхилився. І раптом ступив крок і сів важко на лаву, одкинувшись головою до стіни.

Ще довго мовчали. Давид перший провів долонею по чолу, знизу до шапки, жбурнув шапку на лаву й спитав, хмуро дивлячись на неї:

— Чого тобі, Маріє, треба від мене? Марія підійшла, тиха й сторожка, до нього й сіла поруч на лаві.

— Тільки не сердься, Давиде! — глянула з благанням.

— Ну, що таке?

Марія мовчала хвилину. Зітхнула з хлипом, глибоко втягаючи повітря в себе, як діти, буває, після плачу, і говорила тихо, сумно дивлячись у куток і не бачачи нічого.

Хотіла побалакати з ним, порадитись. Нікого ж у неї з рідні, крім сестри, немає. Хай тільки не сердиться, хоч часинку. Вона знає, що він подумав, як узнав, що прибігла за ним,— думав, що Тихін прийшов. Ні, Тихін, може, ще прийде. Ще ж не як пізно...

— А, що я мелю? Тихін тільки завтра прийде.

Голос у неї чужий якийсь Давидові — бриніли в ньому такі сумні ноти, так незвичайно було чути його від жінки — завжди ж як втілений сміх. Вона збивалась — то говорила не те, що хотіла, то пропускала таке ж важливе, що неодмінно треба було сказати, то обривалась і довго мовчала.

— Я слухаю,— казав тоді Давид. Молодиця кидалась, пригадувала вголос, про що ж вона саме,— і говорила ще:

— Ти, Давиде, мене тільки зрозумій. Не подумай погано за мене,— хвилювалась,— я думала...— Вона замислилась, а потім з болем видавила: — Я покину Тихона.

Пауза. Очима припала пильно, щоб не пропустити, як і рисочка здвигнеться. Давидові брови зійшлися — зморшка глибша стала між ними. Він вії підняв і спитав пильно:

— Чого це?

Марія мовчала поникло. І враз рухнулась до парубка, обличчя зайнялось, і заговорила палко, поривне. В словах бринів іще жаль. Хіба це життя їй із ним? У хаті цій — як у труні вона. Це не завжди так було, але давно, хто зна й відколи. І тоді, як Давид уперше в них був. Нехай не дума (знов похилилась) погано про неї: що й заміж вийшла без любові за Тихона. Що як весела та сміється, то вже й легковажна. То в неї вдача така.

Іще як дівкою була — бідні, без батьків змалечку зосталися. А глянути на неї — немов і не знати, в якому щасті живе: весела, а на вулиці без неї й не співи. Але щоб хто сказав погане за неї — ніхто! До заміжжя й не знала нікого. Хлопці юрбою за нею бігали, а вона однаково сміється на ґулях до всіх. Було й біля перелазу. Але щоб повела в комору з перелазу якого, ніхто не похвастає. До світу блукали місячними ночами поза хатою, викликали гуками, а вона на полу в хаті — хоч і не спиться їй, ну й не виходила ж...

І було — в он ту весну в сусідів у них на хуторах теслювали з Обухівки, і Тихін з ними — хату будували. Так і побачились. У неділю й він на гулі виходив. І до нього Марія привітна й сміється. А він — мов то не до нього. Потім не сміялась уже. До всіх іще — хоч і не так, як раніше, а до нього вже — ні. І стріне — слова не знайде й не насміє якось. А він тихий, поважний, і балачки в нього не про пусте, як в інших хлопців. І з нею гарно. Ночами стала думати за нього... Якось уже перед літом, як хату вже кінчали, він уранці зайшов до них — на городі полола саме — та й каже:

— Запала ти, Маріє, в душу мені. Як підеш за мене, буду сватати.

Так і побралися. Жив він ще в хаті старій, мати старенька була в нього. Любо жили. Оцю нову хату в те літо мазали. І що тоді думалось...

А тепер — як у труні...

Вона похилилась головою й хитала тихо нею. Немов біля ніг у неї позривані, пов'ялі надії лежали, а вона то над ними в задумі та в журі схилилася. Давид теж дивився в землю і мовчав. Перша Марія звела голову і мов з жалем та з болем:

— Що ж ти мені скажеш, Давиде? — спитала й не зводила очей.

— Да,— не скоро, по паузі, сказав Давид,— трудно мені що-небудь казати: чужа душа — темний ліс. Коли це з жиру, не хочу й говорити. А коли ні, то теж тобі видніше, Маріє. А те скажу тільки, хіба лиш у дітях, у наших власних,— радість наша? А в кого нема? А в кого вмерли? А хто ніколи не одружиться? Да, коли б от немов сталося — всі діти вимерли за одну ніч на всій землі, і за одну ніч усі жінки обезплодніли б, я б, мабуть, на ранок пустив би собі кулю в голову. І, може, це не тільки б я. Бо життя б загубило тоді для нас своє майбуття. Ми б спинилися над прірвою, що в ню обірвалися всі дороги. Але ж — повен світ дітей.

Давид хоч казав це, а чув, що цим її не втішити. В неї обличчя мов висічене із каменя — ні рисочка й не рухнулася. Тоді казав іще:

— Та хіба й не було, Маріє, так: немає, немає дітей і рік, і два, і більш, а потім підуть діти.

Навіть хотів усмішкою трохи їй сум розвіяти: у приклад навів пристарілих Акима та Ганну біблейських. Але й пожалів зараз за свій жарт: ще нижче схилилась вона головою. У думці їй і досі ще немов звучала Давидова мова — "немовби всі жінки обезплодніли". На "всі" аж притиснув він.

Чи не думає часом, що то вона.

І сказала Марія:

— Вже й до бабів ходила, і в лікарки була,— всі кажуть: усім здорова, а то — чоловік.

Давид помовчав. Потім про Тихона говорити став. Саме це ж хворий він, а вона б покинула його. Як же він сам бурлакою зостався б? Ні зварити, ні випрати нікому. Про серце вже й не говорить Давид. Хіба легко? Два роки жили, любились.

— А! та хіба ж я винна?! — аж у розпачі тихо сплеснула руками.— І Тихін хіба не зрозуміє, що серцю хоч і скажеш,— не послухає. Я ж знаю Тихона: ну, він пожуриться, трохи похмурий буде... Він же сам знає. А хіба ми ворогами б розійшлись? Та я прибіжу до нього вранці та й витоплю, і обперу, поки одужає... Жениться — удову з дітьми візьме.

Давид пильно глянув на неї. Він розгадав якось одразу всю її. Ще як сказала: "Вранці прибіжу та й витоплю йому". Звідки прибіжить? Десь близько думає бути. Звівся. А за руку Марія схватила й благала — хвилиночку ще. Не будуть уже про це. І Тихона, коли так хоче Давид, не покине вона, тільки посидить хай.

Очі такі в неї благальні й гарячі. Аж Давидові обличчя зайнялося червоно.

— Ну, що тобі? — аж кинув злий, не так на неї, як на себе: відчув, що слабне.

— Тебе, Давиде! — палко пошепки Марія.— Я не буду кидати Тихона, житиму з ним. Він і не знатиме нічого. І дитина буде — не знатиме, думатиме, що його. Давиде, любий, нічого мені — тільки тебе! — і линула до нього— саме втілене в жінку благання й хотіння його.

— Пусти, Маріє! — Давид звільнився і хвильний пройшовся по хаті до полу, назад. Марія за ним тиха до полу пройшла. Стрілись, розминулись. Потім спинився раптом, обернувся до молодиці й сказав:

— От що. Якби ми, Маріє, з тобою в табуні бродили, тоді б і не балакали. А то ми живемо в громаді людській. А це — куди складніша штука. Отже, давай оцю балачку залишимо.

Хіба він сховає від неї? Іноді чортзна-що в нього отак шарпонеться до неї. Це не є розпуста. Але... багато тих "але"; і чуття в людини складніші, аніж у табуні. От сказати — що б тоді Тихін? Чи хоче вона, щоб і в вічі один одному не дивилися? І так їх жменя, а й ті щоб перегризлись, як собаки. Та й потім — хіба тільки в цьому життя? Казав же він учора...

— Давиде, ти повіриш мені,— подалась до нього жінка,— от завтра б я почула під серцем у себе, уже завтра ти мене не пізнав би. Ну, коли ж я гляну на оцю хату-пустку, душа в мене пусткою стає.

Тиха Марія й зажурена. Простягла руки, на плечі поклала парубкові. І він не прийняв їх. Вже як сковзнули з плечей та за голову міцно схватили, а тілом усім — колінами, грудьми — хвильна до нього притулилась, і з уст розкритих гаряче дихання вдарило в лице,— тоді рвонув руки її, стиснув до нестями в своїх руках і з болем одірвав її від себе й незручно пхнув. Марія похитнулась і боком ударилась об піл. Аж застогнала — та не від цього болю.

Давид широкими кроками підійшов до лави, згріб шапку і, не надіваючи її, не оглядаючись, вийшов із хати.

Як двері грюкнули, Марія ще кинулась очима. Об зачинені двері очі вдарились і впали додолу. Зів'яла вся одразу якось. Груди її важко здіймались і тисла тісна кофточка. Вона стягла її з себе, розірвавши під рукавом, і кинула недбало на лаву; впала додолу кофточка рожева.

Жінка спустила немічно руки низько межи колін і головою аж до колін похилилась.

Кинулась, як удруге рипнули двері. Глянула вже втомна, і враз на обличчі вже несподівана радість виступила червоно. З полу не встала, а так і ждала, сидячи на постелі, притихла, з затамованим диханням. Давид кинув на лаву шапку і, не підходячи близько, сказав спокійний, але хмурний:

— Нас хтось, Маріє, защепнув.

Нічого не сказала. Обличчя — як висічене — ні рисочка на ньому не рухнулась. А тільки відразу вся зблідла. Опустила голову на коліна. Давид мовчав. Потім міркував уголос:

— Ну що ж? Вікна ж не виривати. Доведеться до ранку пробути. От такий жаль: хоч би було роботу з дому взяти.— В кишені полапав — не було нічого, викинув дома все з кишені. Чи спати моститися?

Він скинув шинель і помостив її на лаві до покутя. Тоді встала з полу Марія. Підійшла мовчки до нього, шинель прийняла й повісила на стовпі під сволоком. Взяла потім з полу Тихонів кожух і помостила в боки на лаві і подушку перебила пухкенько — поклала в голову, застелила рядном. І так же мовчки пройшла до полу й сіла знов на постелі.

На сволоці Давид тим часом якусь книжку побачив. Дістав — аж воно його ж, Давидів, "Земельний кодекс", що Тихін узяв почитати. Читаний уже, перечитаний Давидом, але він узяв-таки. Тоді ліг. Ні, підвівся ще й скинув чоботи, присунув лампу собі на край стола й тоді вже ліг, не роздягаючись. Ще підвівся на лікоть.

— Лягай уже й ти, Маріє,— сказав, як тільки міг, ласкаво,— пізно вже.

Голос його Марію зогрів — тільки зітхнула. Потім устала, під комином у макітрі помішала опару і, сівши знову на піл, опустила руки на скриню, що біля полу стояла, а на руки поклала голову.

Так довго сиділа. І думала вона в цю одиноку ніч про щастя своє, таке ж просте й нехитре, що здавалось таким близьким, що ждала його з часинки на часинку. І думала про Тихона ще. Схудлий, хмурий стояв він перед нею, нелюбий. Здавив рукою груди й довго кашляв, потім харкав із кров'ю і дивився на неї змученим поглядом. Уперш сьогодні в Марії не було жалю. І вперше думка прийшла, стала за спиною й щось сказала над ухо стиха,— жінка аж кинулась і одхилилась од неї.

Тихо в хаті. Не шарудів сторінками Давид.

Марія підійшла до нього — спить він. Прийняла з грудей книжку, поклала на стіл. Дивилась довго на його мужнє, вродливе й сумне вві сні обличчя. Потім прикрутила лампу й підійшла до полу, до незім'ятої постелі, такою біленькою на сьогодні рядниною застеленої, і лягла тиха на неї ниць.

...Прокинувся вранці Давид од голосів у хаті. Вже розвиднялось. Біля ночов на лаві сіяла борошно Марія. А жіночий голос — із-за столу не видно Давидові чий — схвильовано говорив:

— Та хоч буди його вже! Поки раніш, менш людей хоч бачитиме, менш язиками плескатимуть.

— Хай плещуть люди,— сказала Марія,— мені байдуже. Може, і ти, Килино, думаєш, що в нас що було з ним. Аж нічогісінько!

Видно Давидові тепер — жінка та одійшла трохи од столу й за спиною Марії неймовірно хитнула головою, а усмішка така в неї, мовляв, "найди дурнішу!". А сказала:

— І таке! Чого б я думала! —і зразу ж заспішила: — Ой ніколи ж! Давай сито та побіжу вже.

Марія дістала на гвіздочку під полицею сито й дала їй. Та крутнулась і вибігла з хати.

Давид підвівся.

— Значить, радіо включено?— сказав з усміхом. І Марія з тихим усміхом подивилась на нього довгим утомленим поглядом. І вся була бліда й змарніла за ніч: не знати, чи хоч на часинку очі за цю ніч змежила.

XIX

Того ж дня й облетіла, як радіохвилями, всю Обухівку сенсація: "Давида сю ніч із Марією застали на місці". Говорили жінки про це, біля колодязів зібравшися, вибігши з хати горщик з тину зняти та через тин сусідку побачивши...

Факт, переходячи із уст у вухо, обростав, набирав соку із жіночих буйних уявлень, грав, переливався барвами. Говорили й чоловіки. Ці не смакували подробиць, як жінки, а розглядали факт у самій його істотності. Немало мудрих мужичих сентенцій з приводу цього вилилось і з-під вусів, і з голих ротів, що на них іще й "молоко материне не обсохло".

...Надвечір біля кооперативу стояли гуртом дядьки. Спершу говорили про поважні справи, поки не вгледів хтось Тихона: виткнувся із-за школи і йшов по вулиці з сокирою на руці. (З хуторів, знати, з роботи).

Як порівнявся з чоловіками, поздоровкався. Хтось відповів йому, хтось — ні. А Гнида вищирився з глумливим сміхом і кинув у спину йому:

— Ей ти, швидше хоч чапай! На гаряче саме попадеш! Сміх. Молодий Книшенко додав іще:

— Мабуть, і досі в хаті смалятиною смердить.

Сміх.

Тихін оглянувся — так, на нього всі дивляться й регочуть. Подуріли чи п'яні? Тільки щелепами ворухнув із ненавистю Тихін і пішов. Тоді хтось у юрбі зацікавився раптом:

— А як воно Тихін на це подивиться? Гнида немов цього тільки й ждав.

— Не знаєте Тихона хіба? —сказав повагом і певно.— Він тільки збоку дивитись — тихий собі та сумирний, ану ж лишень розпали його. В тихому болоті, недурно ж сказано, чорти водяться. Попам'ятаєте мене, скажете,— брехав Яків,— якщо між ними не прозойде яка драма! Ото он пішов із сокирою, що, думаєте, не підстереже колись та не провалить голови суперникові?! Ревнощі — це, брат, така штука, що з чоловіка може звіра зробити! І ще хтось:

— А дуже просто! Хіба ж у Щербанівці не зарубав один сокирою обох — застав на місці!

— Отже ж! Побачите тоді!

...Як проходив біля Півненка, той ворота справляв, гукнув на Тихона:

— Це з хуторів?

— З хуторів.

— Ну, що ж там хуторяни?

Півненко поклав пилку і, дивлячись на Тихона, витяг кисет і став закурювати. Тихін підійшов до нього. Встромив сокиру в дривітню й закурив із його кисета. Тоді розповідав. Що ж хуторяни? Не всі й хуторяни однієї думки: куркулі — то вже звісно, за них і мови немає. В Огиря все зборища збираються. А незаможники — у кого як земля. Є й з незаможників ті, що земля близько,— і не нагадуй їм краще. А є згодні. Він оце аж два вечори з ними гомонів. Заспокоїв їх — вони думали, що обухівці аж під самі хутори гадають землі собі. Є такі, що й на виселок згодні вийти.

— Е, буде тяганина! Це — нічого й казати! — мовив Півненко понуро. —Що ти хотів, Тихоне, як сила отака проти!

— Сила їх, якщо як, то ось де!— ляпнув Кожушний по кишені завзято й дивився на товариша хитрувато примруженими очима.— Думаєш, як вдасть, так на них і управи немає? Ні, брат! Радянська влада — це влада наша, правильна!— Спитав, чи Давида не бачив він, тож то дома.

Півненко мукнув якось, потім сказав, що дома, бачив. А Тихонові дивно відразу стало — на нього той глянув і немов зніяковів, потім одвів погляд.

— Чого ти?

— Та... нехай сам узнаєш.

Тихін пильно глянув на нього й занепокоївся.

— Та що там-бо, Андрію?!

Тому ніяково було. Він м'явся і то дивився на Тихона, то одводив очі вбік. Врешті наважився, одвів очі з товаришевого обличчя і, впершись ними в руду стіну повіт-чини, оббиту дощами, видавив із себе:

—Та по селу балакають: нібито сю ніч застали його в тебе з Марією.

Тихін аж кинувся. Обличчя важко звів з нерухомими на ньому очима, глибоко запалими, брови впали на очі. І остовпів. Потім — у руках ще куріла цигарка — підніс до вусів, затягся жадібно нею раз, удруге, аж осмалило вуса. Тоді кинув — зашкварчала вона на мерзлій землі. А враз схватився за груди рукою, закашляв довго із хрипом. Потім вихаркався з кров'ю і мовчки пішов.

Гукнув Півненко вже вслід йому:

— Сокиру забув!

Виніс за ворота й віддав йому сокиру. А Тихін не взяв її під пахву й на плече не скинув. Ніс у руці за топорище. Повз Мотузчин двір як проходив — і не глянув.

А на його подвір'ї було пусто, як через перелаз переступив. У вечірніх сутінях дивилась невелика хата темними вікнами — ще не світилося. В хліві кувікало порося, а в розчинені двері конюшні чути було Маріїн гнівно-ласкавий голос до коня. Видно, мішку мішала, а він ліз.

— Тпру! Ой який ти! Дам ось!.. Який нетерплячий! — чути було, як поляскала по шиї.

Тихін похмурився. Так голос той її, такий любий та знайомий, шарпонув йому в грудях. Наче живе глянуло в мислі обличчя з подушки дружинине, й очі з тихим соромом і з коханням до нього. "Ой який ти!.." — а сама горнеться і обличчя ховає йому в груди. Щось обірвалось усередині в Тихона й наче в безодню впало, і обличчя з очима

ласкавими, і немов за ними й він обірвався і посунув униз, у ту безодню. А це хто пройшов через подвір'я, хто зайшов у хату й став, як стовп, немов і не він це.

Потім кинув сокиру під лаву і ще стояв у кожушку і в шапці посеред хати. Пройшовся важкими кроками, мов розміряючи долівку ними, до полу. Упав на подушки погляд,— одвернувся. Пройшовся до стола і довго стояв біля нього пониклий. Потім сів на лаві й голову важку, що як не розвалиться од думок та од болю, обхватив руками, як обручами.

Як довго так сидить — чи він знає? Пролетіло в уяві за оцей час життя. Як парубком іще теслював на хуторах і вперше зустрів. Як мазали хату, свою вже. Як зустрівся з Давидом радісно! І давні-давні спогади вставали про ще юнацькі дні: у економії за погоничів, у лісі в партизанах... Марили про який світ хороший! У Тихона нова хата, а кидати думав і з Давидом та з іншими обухівцями в Ганівську економію, в колгосп. Згадалося, тоді хтось з обухівців крякав: "їв колгоспі — хто буде потом обливатися, а другий за начальника, жир нагуляє та тільки молодиць псуватиме". Чи думалось отоді... Згадав про лист у кишені й про газету. З якою радістю ніс додому й дорогою все мацав: чи не випало. А тепер — мов то шмат цигаркового паперу. Згадав, що Марія благала колись його, щоб курити покинув: у грудях у нього болить же. Тепер не скаже. Ех ти, життя! Ніяк не задушить! І він закашлявся довго і з болем. Тоді підвів голову.

У хаті зовсім уже поночі стало. Під вікном протупали швидко ноги чиїсь по мерзлій землі. Грюкнули двері сінешні, потім хатні рипнули. Увійшла Марія. Зараз біля помийниці на лаві взяла кухоль і обхлюпнула руки, а тоді крутнулась, біля кочерг на гвіздочку ганчірку зняла й терла мовчки руки. Тихона не бачила, видно. І, як ганчірку вішала, зітхнула вголос чогось важко. Потім обернулась.

— Ой! Хто-бо це? — аж злякалась і хвильне ступила крок, вдивилась у сутіні на постать.— Чи це ти, Тихоне?

І чув Тихін, як важко вона задихала. Стояла все. Раптом крутнулась, згадала, що світло засвітити треба. Шарила сірників на карнизі, а ніяк не знайде,— де вона заділа їх? Так і не знайшла. Хоч і чув Тихін, як шерхнула була пачка під її руками на карнизі. Ну хай, ще видно, вона ось поросяті тільки винесе, тоді засвітить.

Поночі біля помийниці наготувала поросяті в цеберку й понесла. У Тихона у вухах лунав іще її голос стримано-хвильний. Угадував, яке в неї було зараз обличчя: мабуть, розгублене й зчервоніле, бо побоялася й світло засвітити. Знову схилився головою. І чи довго, чи скоро вдруге рипнули двері, і на цеберці дужка брязнула біля помийниці.

Тепер Марія зараз підійшла до печі й узяла сірники з карниза. Потім узяла лампу на переднічному вікні й підійшла з нею до стола. Тихін спитав, пильно на неї дивлячись:

— Тобі сірники? Чи ти вже знайшла пачку? Де вона була?

— У зарічку. Мабуть, ще як топила, то вкинула. І саме сірника чиркнула — обличчя як вирізьблене. Тихін тоді з болем скривив губи з огидою в презирливу усмішку й підвівся з лави. Скинув кожушок, кинув на лаві й шапку. Сів біля лави на стільці. І вже потім ні питав у неї ні про що, ні озивався.

Марія помітила це й насторожилась. Може, сказав уже хто йому? Почувала, що й їй якось треба сказати про те, але не знала як. Уже скільки часу він у хаті, а вона не говорила ще. Хіба отак — мов тільки оце здумала! Ні, чує, що обірветься, що скаже не так, як хоче. І не знала — чи з жартом це сказати, чи з серцем. А! і чого вона отоді зараз, як поросяті мішала, та не наважилась, і поночі ж у хаті було. А може, то так він,— наморився? Чи в хуторах що недобре почув?

Мовчання гнітило, і вона так, аби що сказати:

— Кінчили повітку Химці?

Тихін хмуро такнув по паузі. А перше ніж сказав це, подумав із злістю: "Понаравилось! Ще б рада з дому чоловіка геть здихатися". Закурив і затягся жадібно скаженим самосадом. Кашляв глухо й довго, з хрипом, і харкав, з болем і злістю, на долівку. Вечеряти він не хоче. І мити голову теж. Марія подивилась на нього довгим поглядом. Що це з ним сьогодні? Штучно-здивовано знизала плечима.

— Ще ніколи такий не був!

— Да, не був,— кинув цигарку й знов замовк. Згодом сказав: — Постели мені, ляжу я!

Марія метнулася від печі, постелила, як завжди, для двох. Аж наче зраділа: мо, й справді не знає нічого? Може, так, занедужав? Тихін, не роздягаючись, ліг на постіль у чоботях на полу скраю. Одну руку під голову заклав, а другою долонею закрив очі й затих.

Ще довго Марія по хаті вешталась. Підбивала тісто в макітрі, поралась біля печі. Але й вона ні вечеряти не сіла, ні чавуна з окропом з печі не витягала,— не мила в той вечір і вона голови.

Була тривожна ще, а десь на самім дні в грудях уже пружилась радість. Весь день сьогодні, як тільки Давид пішов, був він у мислі в неї, з мислі не йшов. Як живий стояв перед нею, любий до нестями. І в очах у нього — хіба ж не бачила Марія, що в нього в очах? Як отоді, біля полу, обхватила за голову, так стиснув руки їй, і весь тремтів, і весь линув до неї. А! вона знає, чого він стримався тоді. Лунають у вухах і досі його речі в ту ніч:

"Коли б ми з тобою в табуні ходили, ми б і не балакали про це". Думала, ждала — здушить в обіймах. "А ми в громаді!.. Чи хочеш, щоб, як собаки, перегризлися..." О, вона знає: усе то Тихін! Все через нього. І

вперше в ту ніч думала без жалю про нього — хворого. Навіть хотілось, щоб швидше... А потім і вдень знов думала про Тихона. З тривогою ждала, коли повернеться, бо ще сама не знала, як його стріне. Може, як стане перед очима, тихий і змарнілий, з позападалими очима, з хрипом у грудях, може, буде його жаль. Удень вона сама себе не знала: і жаль було, але якось по-дивному — і жаль, і ні. Як смикала солому, на розвернений прикидок подивилась і думала з сумом про Тихона. В конюшні, як коня ляскала ласкаво по шиї: "Хто тобою оратиме, коли Тихін..." І не додумала, зітхнула з сумом. А з-за коневої голови в темряві конюшні мов учулося — "стій!" — голос любий, і з-за коневої голови його любе обличчя: держить за повіддя в руці коня — новий хазяїн. Але все ж була схвильована й ждала чоловіка з тривогою. І тоді, в хату як зайшла... А зараз — ні вже. Оце дивиться — лежить він на полу нерухомо, і нічого в неї до нього немає. Хоч би отак і вмер. Десь тільки глибоко — тихий-тихий жаль.

Не скоро вже чув Тихін, як вийшла вона в сіни й засунула двері. Ждав принишклий, з заплющеними очима, і було хвильно. Але ось чує — підійшла до полу, кинула якусь одежину в ногах у нього на піл, тоді дмухнула на лампу й тихо лягла впоперек полу головою до стіни, у нього в ногах. У Тихона ще обірвалося щось, і він востаннє подумав: "Так, все правда". Довго лежав нерухомий у тій самій позі і в думках невеселих.

Марія, може, вже спала. Може, вже й північ, чи вже й до світу близько. Тихін закурив помацки в темряві й ще думав. А як кинув докурену цигарку додолу: "Отак і я, як оця цигарка докурена: тлію з одбитими печінками! Нікому не потрібний тепер! Ба — рідний товариш... рідна жінка... Ну і нехай!" А він — недокурок. І стало відразу якось дивно байдуже. І втома, мов теплим важким ліжником, укрила.

"...А Марія в ногах і, мабуть, розкрита ж?"

Він звівся в темряві, вдивляючись у білу постать Маріїну в ногах. Гніву вже не було. Була така надзвичайна тиша в душі. Мовчав хвилинку, потім стиха:

— Маріє, чого ти там лягла?

Жінка не обізвалася, хоч і знав же він, що вона не спить. А може, спить? Він підліз на колінах до неї і тихо в темряві провів їй по обличчі долонею. Чув — об долоню черкнули, тріпнулись вії. Вона звелась і кинулась неспокійно, з неприхованою огидою:

— Не здумай ще лізти до мене! Геть-бо!

Тихонові кров ударила в лице й розлилась по ньому. Чути, захрипіло дужче в грудях,— нагадало йому... Звідкілясь ізнизу в груди з болем ударило. Він ще помовчав. Враз прихилився до неї близько зі скривленим обличчям і процідив крізь зуби:

— У, ти! Думаєш — лізу?!

Марію одкинуло назад не чутою ще нею від нього такою страшною лайкою. Швидко й важко дихала, нестямно дивлячись на нього в темряву. І з темряви їй до очей наближалися великі чорні западини Тихонових.

— Ти думаєш, що я не знаю нічого? Я знаю все! Одхилилася ще Марія, і голос, зриваючись: .

— Що ж ти знаєш?

— Усе! Пауза.

— Ну, і знай! — сказала, наче з викликом. А відхилилася ще — боялась, що вдарить. Аж зовсім лягла горілиць, спираючись на одкинуті назад руки. Тихін близько над нею. Хоч ніч, а бачить кожну риску на її напруженому обличчі. І все воно таке чуже й таке знайоме. В груди хлипнуло, мов прорвало загату, не знане ще ніколи до неї почуття: до своєї жінки в першу ніч по її зраді, в першу ніч, як одіпхнула. Самому гидко, .а не може. Уже схватив за плечі:

— Лягай сюди! Раз ти така...

Марія шарпнулась і вдарила його в лице. Кинулась із полу, та рука — хап її за руку, а друга, розтопірчена, в груди Марію вдарила, аж їй дихання забило, по голові... і як упала з полу — ще й долі...

Хіба він зна, що було долі? От сидить на лаві розхристаний, важко дихаючи, з пониклою головою. За вікном уночі — з піснею молодь повз двір. За повітку зайшли, видно, бо тихше пісня. І стихла. Чути стало, як на долівці біля полу в темряві щось билося біле, розпатлане й тихо стогнало.

XX

Тільки стало на світ благословлятися, ще інші хати сонно пляміли темними вікнами (бо неділя ж і вдосвіта не вставали), а в Мотузок у хаті вже всі були на ногах. Батько, взутий уже, щось за пакуночок, в папір загорнений, бережно поклав у спідню кишеню бокову в піджаці. Христя сказала:

— Та ховайте як слід. Бо тепер на ярмарки такі митці з міста наїздять, що незчуєтесь, як і витягнуть.

— У мене не витягнуть! —сказав батько певно, але ще й поверх піджака помацав рукою гроші. Одяг зверху свиту й підперезався туго паском. На шию башлик старенький. Мати скибку хліба в чистеньку

ганчірку загорнула й поклала йому у відлогу башликову. Ще щось хотіла сказати, та чи не насміє? А врешті наважилась:

— Може, гроші зостануться, набери ти Христі хоч абищо на кофтину. Дівка ж таки! А Христя, зчервонівши:

— Та, мамо, хоч би на коняку вистачило! — Хоч і знати було по очах, як же хотілося їй на кофточку ситцю веселенького! Такого, як ото Галька північська набрала собі в кооперативі. Батько сказав:

— Нехай уже колись. Як трохи на ноги станемо. Він узяв затим у кочергах батіжок і пішов із хати.

І всі пішли проводити його. Навіть діти побігли, босі й розхристані.

— А, лишенько! Ну, куди ви, голісінькі? — завернула їх мати була строгенько, та згадала щось і подумала:

"Хай, і дітям треба" — і вже ласкаво їм: — Хоч у черевики повступайте, встигнете!

Докійка вернулась, а Петрик тільки матері "такнув" і підскоком босий по білому морозу вже аж біля загону.

У загоні батько налигав телицю і вивів. Біля колодязя зарипів звід, витяг у корито Давид свіженької. Напилась трохи. А мати підійшла до неї й тихо гладила рукою. Два роки жила в них. Два роки доглядала, раділа — корівка, думала, буде...

— Хоч не продавай же, старий, різникам. Продай у двір якому дядькові. Скажеш: з-під корови якономічеської, з-під німки.

Батько:

—Продамо—хто купить. Ну, помагай бо’,— цьвохнув батіжком і повів із двору. Ще й за ворота вийшла мати. На дорогу, мерзлу, грудкувату, ще не накочену, похитала головою:

— Як вона й дійде до тої Щербанівки. Ніде ж не була ще в далекій дорозі...

Як зайшла в хату, Христя вже розпалювала в печі. Почала й стара на борщ лагодити. Давид сидів кінець стола, рився в книжках і виписував якісь цифри, помітки на клаптику паперу (мав же сьогодні в хаті-читальні робити доповідь про міжнародне становище, то й вибирав цифри і складав конспект). До виступу свого він ставився як-найуважніше. Бо — зуміє зацікавити з першого разу, тоді вже — півділа. Тому так рився старанно в книжках, забувши все навколо. І як розвиднілося вже зовсім та погасили лампу, тільки повернувся й підсів до вікна і знов за своє.

Вже аж коли витопили, мати сказала:

— Ось годі вже тобі, Давиде. Усе з тими книжками. І як воно голова не заболить стільки читати. Може, вже обідати будемо?

— Хоч і обідати.

Всі були дома, бо в церкву від них ніхто не ходив— безбожники. Ще мати хоч у піст таки говіє раз і Докійку зводить. А вже старий та молоді, навіть нащо Петрик, а й той: "Народ затемнюють тільки церквами тими". Мати похитає головою, пожурить нежурно сина, а сама: "Бог його святий знає!" В кутку, як ще тридцять літ тому, висить "спас" і "матір божа" — благословення. Од часу полиняли, зчорніли вони, і тьмяно виступають їхні сумні обличчя. Скільки — без числа хвилин, як усі злити в одну,— цілий рік із свого піввіку, ні на мить не одхиляючись, промолила їх, згорнувши в покорі натруджені руки. І що ж дали вони? Поки вже діти, махнувши рукою на них, та не пішли самі... тепер хоч

молилась стара, та не до них, не до богів, а до тих згаслих у минулому болів, і мук, і надій, що десятками літ пізніми вечорами, ранніми ранками з очей своїх украпляла в зчорнілі дошки. Може, тому й обличчя на них такі рідні й сумні?..

Обідали — саме люди з церкви рушили. Знати, це ще не скоро зберуться в хату-читальню. Поки пообідають.

Але Давид зараз же, вставши з-за стола, почав збиратися. Треба йому затим ще до Тихона зайти. Ну, а Христя до дівчат забіжить — запнулась. І разом вийшли.

XXI

У Кожушного в дворі перше, що кинулось Давидові, це — в хліві кувікало на весь голос порося, а з загороди через хвіртку дивилась тоскними очима корова, потім витягла шию й ревла, аж сумно. Чи голодна, чи ненапоєна. Двері сінешні стояли відчинені й хатні тільки прихилені, а не на засуві.

А як зайшов,— посеред хати Тихін у кожушку, розстебнений і без шапки. На Давидове "здрастуй" відповів глухо, мов то в пустій хаті луна від Давидового ж голосу. Потім узяв шапку з лави й рушив до дверей повз парубка, на нього й не глянув. Давид здивований схопив Тихона за руку і спинив. Той не вирвав руки.

— Що з тобою, Тихоне?

Тихін глянув хмуро на товариша й одвів погляд — упав десь у куток біля помийниці. Давид пильно, з неспокоєм дивився на нього: зблідлий і ще мов дужче запали очі. В хаті більш нікого не було. Блиснула догадка. А як тільки Давид оглянув хату, побачив постіль розкидану на полу, збиту солому біля полу, то вже не мав сумніву, з тривогою казав Тихонові:

— Ти здурів, Тихоне! Бив Марію, мабуть? Тихін важко глянув на Давида хмурими очима, і в них блиснула й до нього зненависть.

— Ну?!

Давид журно хитнув головою. Тоді Тихін вирвав руку й пішов до дверей. А вслід йому Давид палко:

— Та, Тихоне! Брехні ти повірив ото!

Тихін спинився біля порога й пильно глянув спідлоба. Давид подався до нього й заговорив, сумовито й гаряче дивлячись на нього. І не думав, і не гадав ніколи він, що Тихін отакий легковірний: хтось белькнув дурним язиком, а він уже й глузд втратив. Ну, защепнуло якесь падло їх позавчора ввечері. Але чи має він його, Давида, за товариша, чи слово для нього його, Давидове, не полова? То хай чує: вона отам на полу всю ніч спала, а він отут на лаві. І в думці в нього не було.

На його обличчя довго й пильно дивився Тихін. Чи чув що, бо весь був в очах, жадібно ловив, як ворушились Давидові уста, рвучи слова, як погляд, одвертий, і ясний, і трохи з докором, лився теплим промінням крізь його очі аж у груди. Чув, як одтавало серце. І перше, чим стукнуло, ламаючи рівний ритм, це радістю, що глянула з очей запалих. Мовби загубленого безвісти товариша раптом зустрів і про загублену (літа тому, дарма що одну ніч) безвісти любу дружину звістку приніс він: що жива, що любить. Раптом здригнулись риси й застигли в невимовній муці, а з грудей глухо і з стогоном вирвалось:

— Що ж я наробив?

Чом він, Давид, учора ввечері — де він був? Як тут у хаті їх було двоє та третій, сатана, підійшов із-за спини й над ухом прихилився. А до неї підбіг, мабуть, та цитьнув.

— Ну, вже ж Марія казала, невже ти їй не повірив? — Давид це.

Тихін замислився, згадав Марію вчора. Ще підозріло глянув на товариша. Ні, Давид не бреше. Так, як брешуть або ховають щось, не дивляться ясно. І він розповів Давидові про все, як було вчора.

Найперше — це така б, здавалося, дурниця, сірники шукала на карнизі, щоб засвітити, не знайшла. А чув же, як шерхнула пачкою. Це щоб не світити їй. Нащо це було їй треба? Ще Тихін задумався. Давид його заспокоював. Казав, що, може, й хвилювалась молодиця. Це просто у вдачі людини.

— А ти її, бачу. Тихоне, бив? Де це вона зараз? Тихін поник головою. Не знає Тихін,. де вона зараз. Уночі, вчора, знає ще, бив на полу, і як же бив її!.. Скотини не бив отак зроду. Потім упала додолу вона, далі — не знає вже. Так наче сниться йому, що сидів він уночі, а вона билась на соломі й стогнала. А коли встала? Де поділась? — не знає. Може, саме тоді, як, на стіл упавши головою, лежав... і до самого світу отак. А глянув — не було вже. А це ще й з хати не виходив. Та почув уже — корова реве: ні давано ж у нього ще нікому, ні наповано.

— Та це пусте, Тихоне! А от що з нею сталося?

— Піду, може, простить! Ну як же розум втратив! — сказав Тихін.—А вона, мабуть, у сестри Лукії, на тім краї села живе. Якщо в сестри, то добре. Треба зразу ж сходити та розповісти їй усе. Це сьогодні ж треба буде зробити.

— Ну, а на хуторах же, що там? — по невеличкій паузі спитав Давид.

— Та в хуторах добре, Давиде! І гостинець тобі є. Він розстебнув кожушок і витяг із бокової кишені піджака клейончасті палітурочки від записної книжки, дістав звідти "облікову картку" на коня і з неї вже клаптик паперу, згорнений учетверо. Подав Давидові мовчки, тільки

очима пильно дивився трохи примружено. То був лист Кушніренків з допру.

Давид жадібно вп'явся в нього від слова до слова. Хмурний, потім аж блиснули очі.

— Тихоне! Ти знаєш, що це ти приніс?

Тихін — примружено з усміхом, і мовчить навмисне.

— Оце, брат, їм — капут! Оце та ниточка, що до клубка доведе: тут і фінагента, що вбито, згадує, і коні... Прізвище одірване саме Кушніренкове — скурив Ілько, видно. Ну, то, брат, на те й наукова експертиза є. Ті взнають, хто писав.

— Казав, щоб нікому,— таємно й хмуро сказав Тихін.

— Ну, ясно!

Давид мовчки й обережно сховав листа аж під шинель, аж у спідню кишеню піджака й весело тоді Тихона по плечу вдарив.

— Тепер живемо, Тихоне!

Ну, а зараз скотину нагодують та й у читальню. Ні, ще Кожушний з кишені витяг газету. На хуторах дістав.

— Оце до речі, за яке ж число? — найперше кинувся Давид, але Тихін сказав:

— Не туди, Давиде, дивишся. Дивись он там, де "Селянське життя".

Давид перегорнув газету й глянув на ту сторінку, що Тихін вказав. І враз аж загорівся від радості, від несподіваної: в газеті був надрукований його перший допис, що вкинув на пошті ще зараз по приїзді. Говорилось стисло в ньому про життя в глухій Обухівці, за паровий млин, що в КНС Матюха з компанією відвоював. Про п'янство голови й про п'яний розгул. Все було надруковане, від слова до слова. Давид, хапаючись, ковтаючи слова, перечитав усе, потім одірвав очі й на товариша радий і зчервонілий глянув.

— Сьогодні й прочитаємо! — казав весело.— Хай знають, що не в нетрях десь живемо, а в радянській республіці!

Тихін закашлявся тоді і, може, через те не сказав нічого.

Потім удвох вони подавали худобі. Ще порося кувікало, як уже були до воріт підійшли. Тихін вернувся в хату й через хвилину виніс йому у цеберці. Схлюпнув потім на руки з корита біля колодязя й догнав Давида вже на вулиці. Той піджидав і, ще ждучи, посміхався вже чогось. А як підійшов ближче Тихін, сказав веселенько:

— А в тебе вже, Тихоне, й пика в дерті! Це ж іще тільки поросяті виніс!

— Та невже й на пиці є? — Тихін витер лице заполою кожушка, а тоді зітхнув, уронив невесело:

— Ех, як-як, то не тільки пика в дерті буде, а й голова в тісті!

Ішли потім і мовчали.

XXII

І просто на вулиці біля хати-читальні, й на ґанку вже людей було чимало. Більше мододь. На вистрочені узорні груди святкових свиток

повиставляли дукачі дівчата, а з-під квітчастих хусток маковіють обличчя на сонячному морозі. Хлопці з-під шапок повипускали кучері. Гамір, сміх, голоси... А над усім — насінням, як коники в траві, тріскотять. І на землю лушпиння цвітом білим сиплеться.

Біля ґанку стояв гурт чоловіків, бороданів. Саме дядько Гордій щось у колі їх промовляв. А скоро вгледів Давида з Тихоном, як ті підійшли, спершу пильно був глянув на обох і чомусь зрадів. Сказав весело:

— Ну, Давиде, хоч стіни розпихай! Уже і в хаті повно! Хтось із гурту застеріг дядька Гордія в жарт:

— Хоч не лякай, Гордію. А то вчора ремонт зробили, а ти вже й стіни розпихати? Ще одкинуться!

— І вони тут, прийти зволили,—стиха й навмисне важко, мов не сказав, а викорчував із себе молодший Півненко й хитнув головою на ґанок, де на лавці сиділи: Гнида Яків, Книш, крамар і інші з їхньої компанії. Стояв на ґанку й Тягнирядно із здоровенним костурякою в руці. Матюхи тільки те було.

— Що ж, прийшли — хай послухають,— сказав Давид,— тим паче, що й послухати буде що!

— Може, є що?

За Давида Тихін відповів, стояв ближче до Чумака:

— Є, в газеті, в "Голосі праці", пропечатали за них. Селяни зацікавились. Але Давид сказав, що заразом хай уже прочитає в хаті. Тоді запихкали дужче цигарками, докурювали й потім повалили за Давидом та за Чумаком, потовпились через запруджений ґанок у хату.

Яків Гнида вслід їм, струснувши лушпиння з полушубка на поміст, кинув з насмішкою:

— О, культпросвіт пошвендяв!

Але це було зовні. А глибше десь — спершу дивування, далі аж неспокій ворухнувся: бачив, що вдвох прийшли з Тихоном — разом! Що за чортовиння отаке! Невже й жінка не помагає? А план же його як тепер буде? Він так у задумі й підвівся і з Книшем, Тягнирядном та з іншими пішов за ними в двері. Чув він, що газету стінну якусь будуть зачитувати, ну, треба й йому: "Може, доведеться й закрити цю лавочку".

В хаті не як було й повно ще. То дядько Гордій просто недооцінив її місткості. І тут, як і надворі, лузали насіння, курили, аж дим уже коромислом, і балакали шумно. І що приємно вразило Давида — це те, що були в хаті й бородані, й жінки літні. Хоч небагато, хоч з найбідовіших, але ж — це вперше.

Он скраю, на ослоні, з Христею та з Зінькою сидить і північська невістка, жінка Андрієва, і Івга-вдова.

Як зайшли чоловіки, всміхнулась північська їм назустріч:

— Чи ви не виганяти нас лізете?

— О, таких молодиць тільки подавай нам! — хтось із чоловіків теж весело. А дядько Гордій поважно до жінок стиха:

— Тільки ж ви глядіть тут, не вухами ляпати прийшли. Голосуватимемо, чи що, глядіть же й ви!

— Та вже ж!

На Зіньку впав Давидів погляд. Він усміхнувся їй з вітанням, а вона ясно обдала очима парубка, потім усміхнулась тихо, немов із журою. Потім очі задумані стали. Давид іще пробіг очима по товпі. І ген на ослоні купка жінок: стара Карпенчиха, ще якісь. А між них, як між колоссям стиглим квітки, дівчата. В барвистих хустках, які в стрічках червоних. Шум у хаті, присне сміх дівочий, і над усім, як і там, надворі, мов коники в траві, насіння тріскотить і лушпиння на поміст білим цвітом сиплеться.

Під стіною на ослоні, поруч із Нюркою, прибраною й нафарбованою — "на повному фасоні", сиділа... Давид аж очима кліпнув. Ні, вона-таки, Марія. У великій хустці картатій, видно, в сестриній, бо Давид ні разу її в такій не бачив, трохи бліда і з глибоко запалими очима. Вона удавано весело й жваво говорила з сестрою Лукією та з Нюркою, а очима все на двері. І знати — аж од дверей ніс на собі Давид її погляд, а це тільки вловив. І щось було в ньому, від чого парубок швидко відвів очі.

На вільному ослоні скраю сів, а далі залізли: дядько Гордій, Півненко, ще чоловіки. Тихін біля Давида сів. У проході попід стіною до крайнього вікна, що близько стола, підійшов Гнида й сів на лутці. Закотив полу полушубка і з штанів дістав насіння, став лузати. Книш сів на передньому ослоні, де вже весело гомоніли крамарева Паша, Ганна Іванівна з чоловіком. Тягнирядно стояв із своїм костуром, до стіни прихилившись, неподалеку від Гниди., здоровенне, як не до стелі, одоробло. У двері ще, чути було, валила молодь. .Шумно, весело. Попід руками шниряла малеча, пролазила наперед і розташовувалася на підлозі, аж декого до самих ніжок стола приперли.

Гнида визвірився на них: "К чорту звідси!" Але ззаду голос твердий дядьків Гордіїв:

— Хай і діти! Сидіть, хлопці!

З другої хати виніс Яким на руках, як скатертину білу, великий аркуш розгорнений і поклав на столі. Край один звис — видно на ньому червоне намальоване щось і написано. "Газета",— пролопотіло по натовпу. А серед малечі — рух, подались обличчям до стола.

— Що воно таке? — питався якийсь.

— Хіба ти не бачиш? — відповів Петрик Мотузчин.— То ж сонце намальовано, що воно сходить. Це наші хлопці газету зробили.

Яким, урочистий сьогодні, гукнув на хористів. Вибирались із натовпу, з коридорчика повалили хлопці, дівчата й шикувались, сплітались у вінок за столом. У двері знадвору ще валили.

До Тихона Давид прихилився і стиха сказав щось. Той рвучко повернувся, глянув по хаті через голови, знайшов. І довго дивився на неї. Щось саме говорила з молодицями й сміялась. І хоч він бачив, що сміялась вона силувано, але ж сміялась, але ж прийшла... Стрілися поглядами, в очах її блиснула зненависть. Тихін одвів свої від неї і опустив. І вже потім і чув усе, і бачив, як крізь туман, мов то десь далеко,— і шум, і голоси. Лише як гаркнув хор "Інтернаціонал", а все навкруг рухнулось і завмерло, і Тихін підвівся. Очі на Якова саме впали. "От сволоч же отака: і з лутки не встав, і шапки не скинув!" Потім, як стих уже хор, всі сіли, а щось говорив Яким. І кинувся Тихін лише від вигуку:

— Гнида Яків! — це поспішав Книш чергу захопити кандидатом своїм у президію.

Записав Яким. Але Гнида лише оком обвів збори і вже знав, що провалять, бо ж народу з його табору була тільки купка. Тому й зняв свою кандидатуру, мовляв:

— Не хочу, бо це зібрання якесь підозріле! Яким із виразом великого задоволення закреслив його прізвище. Навіть олівця був послинив — забув, що хімічний.

Назвали ще імення: Чумак Гордій, Мотузка Давид, Кожушний. З хору хтось із молодих жіночих голосів:

— Ївга Сіренко!

Десь ззаду рух. Оглянулись обличчя з усміхом. На лутці Гнида вищирився, і Тягнирядно зареготався на всю хату. А ззаду з ослона, не підводячись і збентежено, Ївга сказала:

— Ну що ж це, не можна й між люди жінці поткнутися! Сміх який! — а в хор комусь, бо не пізнала: — А вам стидно з старої жінки сміятися!

Виткнулась Зінька з-за дівчат і, трошки зчервоніла, тітці Ївзі сказала:

— Та я, от їй-право, без сміху!

— Іди, Ївго, тепер же равноправіє! Уже чоловіки тепер і жінок не мають повного права бити! — щирив Гнида зуби. І хтось із жінок умовляв: "Ну й посидь, яке страшне". Але Ївга розсердилась:

— Іди, як ти розумна!

— Півненко Химка! — тоді гукнув хтось із чоловіків.— Не доки ж будемо справді возжатися.

Ще когось назвали. Але то вже так, знали всі, що як трьох треба, то й пройдуть всі три перші, вся дійсність обухівська за це свідчила. Ні, на цей раз Чумак і Давид пройшли, Кожушного провалили, бо хотілось

Химку багатьом провести, а Христя з Зінькою в хорі справжню агітацію передвиборну провели за неї. Зайняли місця:

Гордій посередині, Химка, соромлячись, рожева, пройшла під реготом Тягнирядна та Гниди й ніяково сіла дуже рівно на стільці, не насмілюючись глянути на людей. Гордій підбадьорив її: "Чого ти, мовляв, сидиш, як та квочка на крашанках? Сміливіш треба!" В Химки ще більший рум'янець.

Оголосив голова — Гордій — повістку денну: доповідь Мотузки Давида про міжнародне становище, читання стінної газети, і ще є газета з міста, то прочитають, дещо є цікаве й для них, обухівців.

Далі оглянув пильно збори.

— Давайте покинемо лузати насіння, бо нічого й не буде чути.

Хто зам'явся, хто покинув лузати. Навіть Гнида Яків струснув із полушубка лушпиння, уважний — як же, мовляв, голови та не слухати, а потім демонстративно ще одкинув заполу й витяг повну жменю, Тягнирядновi подав, набрав собі, ще й перевіяв із руки в руку, губами дмухаючи. Став знову лузати, тільки ще пильніше та завзятіше.

Гордій похмурився, а лише те сказав, що — звісно, хто несвідомий, хай лузає. І курити треба покинути, а то й задушитись можна. Потім до Давида хитнув головою. Той підвівся, обвів очима захоплено обличчя молоді, і в бородах, і біля стола дітвору.

Став говорити.

Спершу трошки про хату-читальню: нащо вона та що в ній робити. Далі зв'язне від цього й до огляду міжнародного, як і внутрішнього стану країни, перейшов. Говорив гарно, голосно, нешвидко і вплітаючи в мову живі барвисті образи. Чужих слів уникав, а як траплялися які

"консерватори", "бюджет", кожне з'ясовував. Найдовше зупинився був на господарському житті; на збільшенні продукції — і в промисловості, і в сільському господарстві. Наводив цифри, щоб порівняти з довоєнним рівнем та з двадцять першим роком. Дуже великі числа, як мільйони, задля наочності перетворював на живі образи. От, скажімо: хліба стільки-то мільйонів зібрали, це он скільки вагонів повнісіньких, це, як на душу поділити, он по скільки впаде...

Слухали уважні, навіть про насіння поволі самі якось забували, що воно є в кишені. І, хоч тьмяні, виникали образи: Англії, що ворожа до них, Америки. І все ж робилось аж спокійніш: не в ладу, значить, і вони, буржуї, живуть! А то ж зовсім було про війну балакали. Бадьоріш ставало: якщо те правда, що каже,— справи добрі! І можна вірити: от продподаток же полегшав, де на кого й зовсім нема — пригадувалось. Очі чимдалі довірливіш дивились на Давида і вуха уважніше слухали. Думали: "А що ж, і дуже просто, може, й правда, що матерія скоро подешевшає, що переселенський фонд якийсь є, що кредит одкрили для бідноти".

Як закінчив Давид, посипались запитання. Знати по них було, яка цікавість у селян про життя, не лише їхнє, обухівське, а й про життя цілої країни, на далеких гонах. Питали: через що матерія така дорога? Як живуть робітники — може, бачив, як був по містах? І інші, багато інших.

Давид на всі відповідав уважно. І, як уже було останнє, відчув трохи втому й випив води. Потім спустив очі па газету, що на столі лежала, і ще казав так:

— А тепер, коли ми глянули на життя ширше, на життя цілої країни, й побачили, як зростає вона та розвивається в нове щасливе життя, давайте згадаємо, як ми живемо. Чи й ми так? Адже ми, наша Обухівка, одна з мільйонів отих часток, що з них складається республіка. А її життя мусить бути нашим життям, а наше—її.

Це перед ним на столі стінна газета самими ними — хлопцями — й написана. У ній намагались показати життя, яким воно є: гарне, погане. В ній пробують і думки подати, як зробити, щоб вийшло на краще.

В хаті всі притихли. Чути було ззаду голоси:

— Не вставай! Чого там не бачив! Вухами слухайтеї Дітвора біля стола — аж роти пороззявляли, зацікавлені. І навіть Гнида покинув лузати.

Найперше прочитав Давид "Як нам із землею бути?". Це коротенька спроба розв'язати найболючіше питання обухівське — невпорядковане землекористування. Селяни пильно слухали: все до діла писане було — і земля правильно показана по клинах, і план землевпорядження хороший. Одним словом, чого б і краще, та... Тільки махали рукою: хіба ж у них цього можна добитись? Вже пробували! Чи ще фунтів треба кому? Чи... Он уже Тихін добивався ж землі, як-як не видно — піде вже навіки на свою норму... Це все поміж себе стиха, не заважаючи читати Давидові. Далі було про ліси, про кооперацію...

Гнида, як тільки зачув слово "кооператив", аж кинувся й насторожився. А говорилось не про його кооператив, а взагалі за якийсь, що стоїть на майдані, а через вулицю, напроти, приватна крамниця з зеленими дверима. Отут уже Гнида з Губаренком зглянулись. Про оселедці вонючі писалось далі.

У хаті сміх — догадались. Гнида сплигнув як ошпарений з лутки.

— Це що таке за насмішка?! — і підступився до стола. Чумак підвівся.

— Яка ж це насмішка? Як у нашому кооперативі ніколи не було вонючих оселедців, то чого ж і гарячитися? Це, може, десь було. Де правління, може, з крамарем — родичі або покумалися.

По хаті ще дужчий сміх — знати, куди Гордій стріляє: в Губаренка Гнида й кумував оце восени. Спалахнули, як полум'ям, обличчя в кумів. Хотів Яків порвати газету, але Гордій заслонив і одвів його руку. Подався Тягнирядно. Тоді ж з ослона встав і підійшов ближче Кожушний Тихін, хмурний і рішучий, і Півненко біля стіни став, і ще дехто напоготові. А Давид глянув гостро на Гниду й сказав йому:

— Ти заспокойся, Гнидо! Це ще тільки вонючі оселедці. А я ось найду тобі ще краще щось та прочитаю з "Голосу праці". Дай ось тільки стінну газету дочитаємо.

Ці слова на Якова — як холодний душ на голову: він притих одразу й одійшов до вікна.

— Ану, читай,— уже там опанував себе й таки вищирився, хоч і невесело. Потім, як уже Давид читав далі про якихось дівчат, що до баби Упирки ходять виворожувати долю собі та крадуть полотно в матерів — їй носять,— ще це прослухав Яків, а тоді підкликав брата Фильку й щось над вухо йому сказав. Той зараз і поліз у натовпі до дверей, а ззаду тоді голос хриплуватий, як буває після кашлю, жіночий:

— Це безобразіяЇ Я буду жалітися! — Нюрка бабуню свою одстоювала.

— А що, неправда? — хтось.

— На тебе жалітися треба! Чортяка тебе з "Пальмири" притаскав сюди!

Закликав до порядку голова, бо ще не вся ж газета. Ще віршик один був, була й байка — це хтось підслухав, як уночі через вулицю обшарпана школа їхня з церквою балакала. Школа питала сумно: "Чого ти і ледача, і з тебе користі людям ніякої, а пофарбована, а я дітей розуму навчаю, а, бач, обшарпана яка". Не знати потім — чи автор не

зміг за церкву відповісти, чи сама церква закопилила губу й не схотіла з обшарпаною сусідкою балакати, а тільки тим і закінчилось: вийшов сторож дід Софрон і бовкнув годину. Церква позіхнула й. стала дрімати. А школа ще довго з сумом дивилась на темні стріхи й думала: "Де ж правда в світі?"

І врешті заклик: "Пишіть усі в стінну газету". На цьому газета й скінчилася. По хаті загомоніли — ділилися враженнями, дітлахи аж на стіл лізли: якийсь малюнок побачили цікавий. Петрик аж головою крутив — ой, мовляв, і намальовано ж фарбами всякими, здорово намальовано! Потім поволі стихати стало в хаті й стихло. Бо знов витяг Давид з кишені аркуш. Яків насторожився, а Давид знов, перше ніж читати, коротенько сказав:

— Це ми своє життя бачили, обухівське: темне, глухе і до безкраю погане. Але не скрізь же таке.— Він прочитає ось, не вибираючи з газети, про життя інших сіл, та й хай подивляться. І це не за горами ж. От у селі Ковалівці, це як на город їхати, сорок верст звідси, провадиться землеустрій і переходять на многопілля. В якійсь Гарбузівці школу одремонтували. В місті Сорочинцях комуна "Маяк" пустила всі три млини водяні на Пслі, що до того стояли. Ну, а це десь, правда, і на їхню Обу-хівку схоже, п'яний голова сільради зайшов на делегатські збори селянок і став матюкати усіх. Ще десь школа забезпечена паливом на зиму й одремонтована.

— А ось і про нас,— сказав Давид,— пишуть у газеті, щоб не ми тільки знали, а всі, хто читає, вся Україна. Він почав читати:

— "Глухе село Обухівка, Щербанівського району..." — але й замовк, бо враз, мов хтось штовхнув із сіней, колихнувся від дверей натовп і в хату влетів Матюха. На ньому шапка кудлата була збита на потилицю, пика червона: ось-ось, здавалося, репне на ній шкура. Всі з острахом одхилялись од нього й давали дорогу. Біля першого ослона став і, побачивши, що в руках Давида не "контрреволюція", а справжня друкована газета, мовчки дививсь, хоч і грізно та спідлоба. Вся постать

говорила без слів: "Ану-ну, чим ви тут займаєтесь?" Яків прихилився до нього й почав щось говорити. З ослона Книш глянув на нього й похитав головою. Мотузка пождав, поки затихли всі, і знов почав:

— "Глухе село Обухівка, Щербанівського району. До залізниці двадцять п'ять верстов, до повітового міста — сімдесят. Колись і в Обухівці шуміла революція: одібрали землі панські та в куркулів, усієї до трьох тисяч десятин. Та далеко земля, за десять верстов. Не вхліборобиш на ній, та ще біднякові з шкапиною. Де ближче, ту куркулі захопили собі. Ще з весни на землеустрій зібрались були обухівці, і приговора частина села склала. Та десь приговора того й вісті немає. Є в Обухівці артіль у лапках, мошенством млина парового, що в КНС в оренді був, собі захопили: це — голова сільради Матюха, ще голова КНС Гнида, крамар Губаренко та куркуль Книш. Деруть із селян фунти дорогого мірчука (шість фунтів), тільки стогнуть ті, а вони наживаються, А влада спить в Обухівці. Ба ні, то спить сільрада з замкненими дверима з ранку до ночі. А голова її з ранку до ночі п'є, не вихмеляється, з компанією. Б'є пики селянам, як колись урядник, а його підручним — на все .права й воля. Доки ж це буде?"

— Оце й усе,—сказав Давид і поклав газету. У хаті й досі тиша, і навіть дихання затаїли. Матюха, мов остовпів, стояв, не рухався. Чи це йому сниться? Ворухнув рукою — ворухнулась. Ні, він не спить. А то Давид щось говорить... І враз очуняв Матюха, знов до обличчя прилила кров, і він рвучко подався до стола й крикнув хрипло:

— А! так ти власть підривати! Хто тобі розрішав?! — і грізно насувався на Давида. Той схвильований, але твердо відповів:

— Читати орган губвиконкому та губпарткому — на це дозволу від тебе, Матюхо, мені не питати!

Матюха смикнувся, але щось мов за поли його схватило й не пустило вдарити в першу ж мить. А мить як пролетіла ця, одразу відчув, що за

цю мить згубив себе: народ же, чують же, бачать. Треба вдарити, а не зведе руки, страшно. Тоді в гніві тріпнув головою й кулаком грізно посварився:

— Ну, ти ж гляди! Знай! — і швидко одвернувся, а на Гниду та на Тягнирядна теж гнівно:—Ходімо!

Натовп захвилювався і почав і собі виливатись у двері. Найостанні вийшли Давид з товаришами.

XXIII

Хоч селяни й казали Давидові: "Ой, щось буде! Стережися, Давиде!" — але Давид із захопленням і радо дивився на їхні обличчя, що на них в очах крізь забитість та заляканість і щось нове виступало, якась надія. Це ж на їх власних очах Матюха — грім та блискавка на Обухівці, ба на весь Щербанівський район колись, що матері дітей замість вовком та ним лякають: "Цить, он предсідатель іде!" — це ж він сьогодні на людях оторопілий стояв перед Давидом, а вдарити не посмів. І тоді на сході — пригадувалось. Ні, значить, і він то лише для них був "цар і бог". Не наривався ні на кого, а, бач, нарвався... І в газеті здорово пропечатано. Селяни кожен своїми очима дивився, як там написано: "Матюха п'є, гуляє". І за млина парового, й за Гниду. Це ж уся Україна читає. І влада вища знатиме.

Довго не розходились біля хати-читальні й потім ще купами стояли біля воріт допізна. Було сьогодні про що говорити. За землю знов тепер жвавіше, сміливіше, і хто навіть учора махав безнадійно рукою, тепер гарячився:

— Та що ж, справді! Де ми живемо — на планиді якійсь чи в Радянській республіці? Люди он, бач, а ми що ж — не люди?!

Хтось скаже:

— А що ж ти раніш махав рукою?

— Нема що за раніш згадувати! І зараз не пізно! ...Уже сутеніло, як Давид із товаришами йшов до свого двору. Ще й на воротях дядько Гордій застеріг:

— Глядися ж, Давиде! Бо вони такі, що й нальот на хату зроблять.

І вже хай не виходить нікуди пізно. Як треба буде, до нього зайдуть. Бач, списки треба сьогодні переписати, бо на завтра ж у Щербанівку думає Давид. Теж занесуть із Тихоном. Де той Тихін? Його не було в гурті. А хтось сказав, що бачив — на той куток пішов кудись.

Погомоніли ще й за воротьми трохи. Потім розійшлись.

Давидові чомусь так весело. Трохи й тривожно, але то — пусте. Ну, що вони йому зроблять? На людях не займуть, а підслідити ввечері — теж чорта з два! Про нальот згадав, що Чумак застерігав його, тільки всміхнувся. Ну, а й те подумав: біс їх знає. Тягнирядно і Яків, правда, хлопці "одірви та покинь". Тому, як ішов у хату, взяв вила-трійчатки й поставив у кочергах. А під лавою сокира — хай тільки поткнуться! Батько вже дома був, саме обротьку лагодив біля світла, а бачив, як Давид зайшов.

Спитав стривожено:

— Нащо ти, сину, вила в кочерги ставиш? Давид трохи зам'явся: не хотілось говорити, щоб старих не лякати. Врешті знайшовся і, зовсім мов весело, сказав:

— А ви ж коня привели, будем цього вже з вилами стерегти.

Мати аж руки згорнула — як у благанні:

— Не доведи господи! На цього вже як і трудно стягалися, не дай бог заведуть, тоді хоч у яму лягай.

Батько сказав хмуро:

— Треба запори поробити,— завтра до коваля сходю. А на цю ніч у яслах ляжу.

Так і було: повечеряли, і старий, узявши сіряка, пішов спати в повітку.

Приходив Гордій Чумак із своїми списками. Тихона не було. І на дім до нього заходив Гордій, та хата защеплена знадвору і кілочок застромлено. Ще, знати, не приходив. Ну, як тільки вернеться, повинен би сюди прийти.

Ні, не було Тихона; вже й пізно. Гордій посидів ще трохи, погомоніли з Давидом, а потім пішов. Та ще й знадвору постукав у вікно й сказав Давидові:

— Не сиди отак проти вікна!

Давид сів глибше в куток. Став олівця ножем підстругувати.

В хаті вже поклалися спати. Прибігла з вулиці й Христя, рожева й весела. Потім одломила шматочок хліба й вечеряла — борщу їй не хотілось. Трохи дивилась на Давида пильно, тоді задумалась.

По паузі сказала стиха:

— Сьогодні Зінька така сумна була. Питала мене, чи правда, що ото балакають?

Парубок схвильований глянув на сестру.

— Що ж ти сказала їй?

Христя повела плечима.

— Сказала, що я не знаю.

Давид задумався. Може, в мислі стала перед ним постать дівчини з великими темними й сумними очима, як отоді в хаті в ту ніч, і заплакана. Може, вдалині десь, у давнині, зашелестіли жита пахучі, буйно-зелені в тривожні місячні ночі. І зараз на душі в нього так, як тоді,— і сумно, і радісно. Чує, як молода кров переливається... А в житі — вони. Брови в неї вже не суворі й не напружені, а трошки крайками спустилися, як стомлені крила. Дивиться в зоряне небо задумана, а Давид в її задумані очі...

Низько схилився на руку парубок.

Але от звів замарене обличчя. На Христю погляд упав ще замарений. Потім в очах мов щось розцвіло. Він усміхнувся до сестри радісний і весело:

— Ех, Христе! Не знаєш ти нічого!

...Вже спали всі в хаті, і Христя. А Давид ще довго сидів кінець стола і щось швидко натхненно писав.

XXIV

Устав Давид рано, як і завжди, хоч і за північ ліг. Але в Щербанівку їхати не довелося: віз трохи був несправний, і пшениці треба було

довіяти, щоб у Щербанівку в заготконтору відвезти .та гроші, позичені на коня,— тридцять карбованців,— оддати Чумакові.

Цей день так і минув: біля воза до обіду провозилися, по обіді в клуні віяли зерно.

А вранці другого дня вже серед двору стояв викочений віз з-під повітки, і на нього мішки складали.

З хати вийшла мати й гукнула снідати.

Сиділи вже круг столика посеред хати, як раптом двері одчинилися і в хату увійшов Тихін, він був іще блідіший, як досі, і очі ще глибше позападали. Біля порога зняв шапку й не проходив далі. Вийняв з кишені якийсь аркуш і тоді вже підійшов і поклав на лаві. Довідався, що їде Давид у Щербанівку, та й заніс оце.

Старий Мотузка сказав:

— Сідай до нас снідати, Тихоне.

Тихін подякував. Але ж і Давид глянув на нього щиро, із співчуттям, і теж кликав. А Христя підвелась і з-під лави стілець витягла, поставила для нього, а з мисника ложку для нього взяла. Тоді Тихін мовчки поклав шапку на лаві і сів до столика.

Їли якийсь час усі мовчки, не знаходили, про що балакати. Старий Мотузка був похвалився, що коня він купив на ярмарку. Тихін байдуже спитав, за скільки та яких літ. Сказав старий Мотузка. Але потім уже не знав більш нічого казати, хоч усі думали про одне. І мати перша, що думала, спитала:

— Може, в тебе, Тихоне, немає дома хліба печеного? То дамо. А на завтра — хоч сама сходю, а хоч пошлю Христю та й учинимо.

Тихін сказав, що про хліб не знає він — чи є, чи нема Знову мати по паузі опитала:

— А не приходила?

— Ні,— сказав Тихін і поклав ложку,— не приходила, і сам ходив до неї, то не показалась і на очі. І скриня ж іще тут.

Він говорив стиха й важко, мов не слова, а каміння вивертав.

— Хто його знає. Як скрині не бере, може, ще й одумається!

Тихін похмурий і задуманий мовив тихо, наче сам собі:

— Е, вже ні! Не одумається! До Упирки вчащає, усе виворожує щось. А там невдовзі злигається з кимсь...

Давид аж звів голову й ложку поклав. Цікаво йому, що то за Упирка в них.

— Баба собі така, ніяк її трясця не вхопить,— знехотя сказав батько, — знахурка. Вже не одну дівку та молодицю спортила. А було, що на той світ заганяла. Живе в дочки, удови Векли, на тім кутку села. Самогонщиця Векла, Хома-біженець у неї за апаратчика, не то приймак, не то наймит. Та й живуть так: самогон та ворожіння. Морочать народ!

— Не кажи так, старий. То баба знающа,—сказала мати,— хіба як і ми пішли до неї з Мокриною за коні тоді, хіба не вгадала? "І не шукайте, сказала, не знайдете коней". А вкрали — випало на картах — проїжджі якісь, начеб цигани. Випав і недалекий один, хто видавав їм. "І повели на схід сонця, туди й шукайте",— сказала.

Батько аж плюнув роздратовано й підвівся від столу.

— От іще дурна така, а й стара вже. "На схід сонця",— перекривив він жінку.— А найшли де Гордієвого коня? На схід сонця? Як у Яреських, це ж зовсім у другий бік. Та ти й те знай ще, що в неї й притон отих самих конокрадів. Хома ж перший. А Кушніренко, як був, і днював, і ночував там. І ці, наші, туди вчащають. Ти от що,— звернувся він до Тихона,— як до Упирки вже вчащає, а тобі й на очі не показується, плюнь та й з голови викинь. Не варта вона, щоб за неї й думати. Та й... дітей же у вас немає.

Тихін похилився головою.

— Я вже все передумав! Не думаю вже! А надворі, як Давид виїздив за ворота, йшов задуманий поруч із ним, держачись за ручицю, казав:

— Справляйся ж там та вертайся, Давиде, будем до діла братися. То ще берігся, було задля кого, чи хоч думав, що було. А тепер — уб'ють, туди й дорога. А правди ми таки повинні добитися! Хоч не собі, може, то людям!

Давид бадьорив:

— Ніде й ми не подінемось, з людьми будемо! Бувай здоров!

...І ще в степу за селом все думав про Тихона, і скніло серце за нього. Потім поволі — день же такий ясний та сонячний, і повітря морозне терпкувате — проясніло і в думках. Веселіш уже думав про Тихона: "А, що там над собою крякати!" Торкнув гніду веселенько віжками — підтюпачили. Дивився на зелені лани, на сиву вдалині смугу лісу поза Пслом, і спогади налинули... Завів тихо пісню давню, колишню партизанську.

А вертався пізно вже,— у шелюгах саме сонце зайшло. Наче ніде ж і не барився: у райвиконкомі знов не застав голови — поїхав кудись на торги, на пошті теж тільки листа до газети, до "Голосу праці", здав

заказним. Ото в заготконторі трохи. Ну, зате впорожні їхав — продав хліб.

—Ньо, гніда! Недалеко вже! — підтюпачили. І в'їхали в село, тільки світло посвітили.

Давид випряг коняку. В хаті чути — гупав верстат. Поставив потім у повітці її і їсти вже дав. А це прутом залізним переп'яв двері і загвинчував ключем, як раптом з городу з-за хати вибігла постать із сутіні й шмигнула повз вікна. На розі спинилась, видно, Давида побачила й підійшла до нього. Зінька це. Оддихалась і сказала схвильовано й пошепки:

— Давиде, ой щось лихе вони задумали! Парубок подався до неї, а вона, хапаючись, розповідала:

— Ілько прибігав верхи, оце вже як смеркло. Матюха й вечеряти покинув, зараз же поїхав. Якова взяв із собою на хутір. Ілько лише й успів у сінях шепнути, що лихе щось. Начальник міліції приїхав, в Огиря зараз, а це послали сюди за Матюхою. І куркулів-хуторян в Огиря зборище було.

Давид занепокоївся. А Зінька змовкла, а потім з благанням:

— Давиде, ну втечи куди-небудь, хоч на оці дні! Хоч у наших, в економії, переховайся!

Давид думав.

Ні, ховатись чого ж йому? Цю ніч все одно нічого не встигнуть зробити. А вдень теж нічого не зроблять. А за той день побачить він. Як-як, то, може, й доведеться втекти з Обухівки. Не ховатись, бо тепер у нього є в руках. Просто в місто, в газету чи до прокурора.

— Ой коли б же то, Давиде, не пізно було! — стривожилась Зінька й дивилась на нього знизу, трохи закинувши голову. А очі проти зір — блискучі! — Я так, Давиде, боюся. Ще й Матюха з неділі такий сердитий оце став, як вовк. Все думаю, боюсь, а що, як прожене? Тоді ж я не знатиму, не прибіжу вже.

Потім задумані очі відвела, а не вронила. Бачить Давид, як у них дві зірки впали. Може, вгадав, може, ні. Але він прихилився до неї близько обличчям і говорив палко:

— Зінько, не треба плакати! Все буде гаразд! — Він ще згадав чомусь, як журавлі летіли, а в дворі вечорами австріяки полонені... Вона ж не забула? Співали, бувало, журавлиної. І дядьо Стах... Пригадує ж вона, як, бувало, він гарно говорив, як збирались у них у хаті: про революцію, про майбутнє... Він у нього, Давида, ніколи з думки не йде, де він? "Не буде пана! Отут у дворі наймити колишні самі житимуть. І буде все ваше — земля, худоба, будівлі. І де оце дім, збудуєте ще доми, і сад насадите більший..." Коли він, Давид, і зараз думає про колектив, так жаль дядя Стаха, що його немає. І Катрі...

Обоє задумані.

— А ти, Зінько, будеш! І колись іще, як на фронті думав про життя, коли в уяві ставало воно, нове й радісне, отам, в економіческих бур'янах, приходила ти, Зінько, з далекого минулого. З отих житів зелених, в оті буйні зоряні ночі. Ти ж не забула?

Очі в неї замріяні, а не суворі й не тривожні вже. Блищать проти зір. Тільки брови крайками вниз, як крила стомлені. Давид довго дивився в її очі: все ближче, ближче... І раптом дихання затаїв, здригнувся і впав у її очі...

А через хвилинку вже від воріт щось стиха кинула Зінька, він не розчув. Але щось таке радісне! І побігла на городи в ніч. Давид стояв і

вслід їй не одірветься. І як уже стихло, а не хотілось у хату йти. Ніч така ж зоряна й прозора. Хотілось, як колись у ночі оті, як житами брів, розкинути широко руки, й іти кудись, і співати всіма грудьми пісню молодечу... Щоб аж ніч слухала, щоб аж слухали зорі.

XXV

Ілько не знав нічого. Відчував, що задумали щось лихе, що всі були стурбовані. Хіба ще коли був отакий і Данило розпатланий і стривожений, як вибіг сам надвір до Ілька та посилав в Обухівку за Матюхою? Але що їх отак збентежило, не знав. Листа запечатаного побоявся тоді ж розкрити, бо помітять, а зараз аж жалкував: щось задумали.

Одкинувшись тулубом назад на коні, щоб не так трусило без сідла на рисі, він увесь час сторожко прислухався назад. Але тільки й чути було — пирхав кінь іззаду й гуркотіла по накоченій дорозі Матюшина бричка.

Ні слова ще од самої Обухівки Ілько не вловив — у бричці мовчали обидва, і, як оглядався, бачив дві цяточки блискучі цигарок у темряві.

В Рокитному, як в'їхали в глибоку балку, трохи затих гуркіт коліс — стишились. І вперше Матюха щось нерозбірливо спитав чи сказав Гниді. Той відповів:

— Да, іменне!

Ілько нап'яв поводи й ще дужче одкинувся на коні й вухо чуйніш насторожив. Знову говорив Матюха:

— Що, казав же — не воловодься з ним! Так ні, якісь плани дурацькі задумав! А тепер, може, такого вже накоїв... Дурно Льонька не тривожився б! Може, таке...— і далі не чув Ілько, бо знов чути —

стьобнули батогом, і ззаду загуркотіли колеса, хоч і було ще на гору. Торкнув і парубок свого коня ногами й догадався: про Давида мова йшла.

До хутора вже більш не стишувались. Аж деколи Ілько вскач мав пускати свого коня, коли ззаду Матюшин вороний насідав. Од вербичок з дороги на толоку з'їхали. Із темряви виступили чорні плями будівель: велика хата в садку з освітленими вікнами, дві рублені комори, довжелезна повітка й загони. Загавкали люто собаки й кинулись до воріт.

Тільки з брички сплигнув Матюха й кинув віжки наймитові.

— Не випрягай же, до ясел постав! — і пішли з Яковом у хату.

В кухні поралась наймичка біля печі. Огириха з невісткою за столом вареники ліпили — чепурними біленькими трикутничками розкладали на ситі. Щось гомоніли з рудим міліціонером, що сидів у шинелі на лаві.

Матюха поздоровкався за руку з обома жінками й хитнув на одхилені двері в їдальню, мовляв — там? Огириха сказала, що там усі й що ждуть уже.

Як роздягався і вішав кожуха на вішалці біля дверей у світлицю, чув — у нещільно причинені двері брязкали шпори Льоньчині, а Огир старий важко й повагом, мов волами їхав, говорив:

— Через оте ж і занепадає релігія. Куди вже наш отець Євлампій годиться? Старий уже. А тепер не те життя. Треба, щоб і в політиці добре розбиралися, бо на самих заповідях не заїдеш далеко. А й ми ж іще хороші! Коли вже ми, хазяїни, та пуд той боїмось одірвати, що ж кенесе вже тоді. Ми повинні всім приклад показувати. А вже ж даром хто схоче — це ж і не сам він приїде, а ще ж і півчі, душ, мабуть, на двадцять.

Матюха згадав, що в неділю в Обухівку автокефального попа запросили. Аж похмурився.

"Тут цієї напасті ніяк не здихаєшся, а вони про попів знайшли час",— думав хмуро, витяг з полушубка наган і поклав у кишеню.

Зайшли у світлицю, їх там уже ждали всі. Данило аж із стільця схопився, зраділий. Він був розгублений, і завжди чепурно причесана "полька" була розтріпана. Круг стола сиділо кілька хуторян. По хаті ходив схвильовано, заклавши руки в кишені галіфе, начміліції — дзенькав шпорами. А Тягнирядно тупо дивився під ноги йому й думав: "Хороші чоботи в Льоньки — шеврові". І думав, що в нього колись були отакі, ще як у банді Христового був. А це ж у тюрмі більше двох років — опустився зовсім. Треба поправляти діла.

Матюха перший підійшов до начміліції і пошепки та стривожено спитав:

— Ну що там таке, Льонько?

Той глянув на нього й кліпнув білявими віями.

— Да, брат!.. Ось узнаєш!

Кинув погляд на Огиренка, на старого Огиря й на хуторян. Хазяїн догадався й підвівся важко з стільця й чоловікам хитнув головою.

— Не будемо заважати молодим. Ходім у ту хату, люди добрі, ще побалакаємо,

Всі мовчки вийшли — залишились тільки молоді. Як зачинились двері, знов Матюха перший — нетерплячий і збентежений:

— Ну, та що ж у вас там скоїлось таке? Сахновський підійшов тоді до стола, помацав у френчі, витяг папірець якийсь і сказав:

— А те скоїлось, що один дурило з тюрми написав, а другий листа не знищив. От і понюхайте тепер, чим воно пахне!

Матюха й Гнида оторопіли і, не кліпаючи очима, дивились на начміліції. Огиренко похмурився і почервонів, не знати, чи ображений, чи винуватий. Підійшов Тягнирядно важко до стола. Сахновський оглянувся на двері й розповідав:

— На пошті сьогодні листа перехопив — заказний у "Голос праці". Пише... ну, багато там усячини пише, а наприкінці про конокрадство, про фінагента.

Хто зблід. Всі затаїли подих. А начміліції помовчав трохи й заговорив далі:

— "Прокуратуро, зверни свою увагу. А ми й матеріалець деякий припасли: лист одного конокрада з допру до своїх товаришів". Оце й усе! Хватить з вас? — грізно обвів він очима.— Ні, друззя! Якщо так ми будемо й надалі вухами ляпати, то незчуємось, як нас усіх к чорту перешльопають. Чи думаєш,— повернувся він до Матюхи,— подивляться на тебе, що ти партійний? Ще гірш тобі буде! А ти з ним панькаєшся!

— Та це ж оцей базікало! — на Якова він гнівно глянув.— Все плани в нього не виспіли. І через якогось гада та хоче всіх у тюрму спровадити! — Потім на Данюшу зиркнув.— І, роззява! Ще тоді казав за оцей лист. Як ти голови своєї в чорта не загубиш?!

Данюша, червоний і спітнілий, витерся хусточкою й повів розгублено плечима.

— Ну, хто зна, як воно вийшло!

Та він і зараз ніяк до розуму не добере — хто б таки його міг? Знає напевно, що дома десь витрусив. Бо ввечері приходила Кушніренкова жінка й принесла листа. Данюша в піджак поклав. Удень же нікуди не виходив з двору, а кинувся на другий ранок, саме мати їхати зібралася в Обухівку, передати Матюсі хотів,— лап — немає. Думав, Ілько, може, знайшов. Казав тому, як знайде та не скурить,— розписка, мовляв, якась,— карбованець дасть.

— Дурень! "Карбованець дам"! Та він реготався з тебе. Думаєш, він дуже в тебе благонадійний? Подай сюдв Ілька!

Огиренко вийшов за Ільком, але в хаті його не було, послав наймичку надвір за ним, щоб зараз же, "на носках", був.

Затим стали радитись. Що лист у Мотузки — це "факт",— як казав Матюха. І що його треба вирвати у нього — це теж "факт". Тому, що хоч і ліквідувати його самого, а лист чорт його знає, може, й не в нього вже, може, комусь і передав — мало хіба їх: Тихін, Яким...— як більмо на оці. Чули ж, може, й Данюша, й Сахновський, що у них у неділю було. І досі ще Матюха нестямився. На всю губернію осоромили, партком уже знає, напевно. Ніяк не можна й дня довше ждати. З Яковом вони балакали — надумали, як це зробити, щоб і їх позбутися та заразом і себе "ребілітірувати". А тільки Льоньці доведеться попрацювати.

Ілько зайшов.

— Кликали мене? — спитав і стояв без шапки, в драній свиті біля порога, підозріло й трохи стривожено дивлячись на них. І не в Данила чогось спитав це, а немов чув,— на Матюху дивиться. Той підвівся і, мов зовсім спокійно, мовчки пройшовся по хаті біля Ілька. Начміліції сказав суворо до наймита:

— А підійди ближче! '

Ілько подався нерішуче до стола й знову став.

— Ти батрак! У спілці "Всеробземліс" состоїш? — спитав, аби спитати, начміліції, потім перевів очі з нього на Матюху, що саме за спиною в Ілька спинився, та — морг! Тільки хотів парубок щось відповісти, як Матюшина важка долоня з усього розмаху у висок його — трах! Аж поточився сердега й з хлипом схватився за висок. І поки не отямився, Матюха тоді швидко до нього обличчям до самого обличчя й швидко спитав:

— Де листа дів? Не бреши, я знаю!

Ілько весь похолонув, тільки горіло лице. А в голові, як блискавка: "Як він узнав?" І хоч був ошарашений несподіваним ударом, але відчув: "Не можна, нізащо не можна казати!" Так і одповів:

— Який лист? Я й не бачив ніякого листа.

— Ах ти ж, байстрюк! Не бачив? — Матюха вп'явся поглядом в Ількові засльозені очі.— А Давидові хто дав? Сам мені показував.

Ілько здивований здвигнув плечима: ніякого Давида він не бачив зроду й не знає. Матюха думав — коли це Ілько був в Обухівці за оці тижні. Згадав — тоді ж перед тою неділею привозив Огириху. І сказав навмання, хоч певним голосом:

— А як приїздив отоді, привозив матір? Думаєш, не знаю? Ви ж бачились тоді з ним? Ілько вже сміливіш:

— Та я його зроду не бачив. А тоді, як приїздив,— хай і люди скажуть. Я просто з двору й додому поїхав.— Це як сказав, подумав: "Бреше, не знає! Ну, чорта з два!"

Матюха весь спалахнув.

— Та вже ж і не святий дух йому звістив! Ти, видно, хлопче, ні в кого ще в руках не був, та й маніжишся. У мене ти заговориш. Де лист? — знов присікався до наймита й ударив в обличчя. Хлопець зігнувся, але мовчав. Втирав зашкарублою долонею кров і не дивився вже ні на кого, а додолу.

Матюха сатанів. Скривавлене обличчя хлопцеве і з очей страх будили в ньому гостре чуття звірячої люті й хмільної насолоди. Од Ількового заюшеного обличчя, од відчуття своєї необмеженої сили й влади над ним ніздрі роздувалися в нього і, здавалося, ловили пожадливо запах теплої крові. Потім він на Тягнирядна хитнув головою. Той підійшов до Ілька — здоровенний проти нього, як віл.

— Бери його!

Матюха за цим словом витяг з кишені наган і рушив до дверей.

— Та хоч на ці двері, а то люди ж там,— сказав неспокійно Огиренко. Матюха вернувся і пішов за Данилом у другу кімнату. Тягнирядно за руку вів Ілька, з кімнати через парадні двері Огиренко виступив на ґанок у сад.

Ніч зоряна. В лице у саду війнуло пахом пожовклого листя й шаруділо листя під ногами, як вели. Ілько ступав — аж йому дивно — так легко по листі тому: м'язи напружені, й здавалося мимоволі — хотів опинатись, а вони пругко згинали ноги, і весь напружений. Був у руці Тягнирядна свою ворухнув, здавив до болю, як у лещатах той. І тільки хмуро муркнув:

— Ну, ну, я тебе!

І ззаду Матюха:

— Де тут є яма? Або на ріллю веди.

Тягнирядно сказав:

— Та ось за загонами є пильщицька яма.

Уже вели через двір біля загонів. У загоні саме воли заборюкались — це старий підручний отих, що з ярмарку пригнали, б'є. І пригадалося Ількові одразу, як ще сьогодні гній возив ними на ниву. І гній — хіба тоді так пахнув, як зараз із загонів? А од клуні з ожередів медяно пахла свіжа житня солома. Як стерні колись у давнині, як ще пастушком... І біля машини в це літо пахло отак — носив солому. По якійсь асоціації згадалося — тоді ж під повіткою, як терли прядиво, як же він Зіньці й наказував, щоб нікому ні словечка. Немов передчував тоді, казав і це ж: "Узнають — уб'ють". Аж було боляче на Зіньку чи на кого — і сам не знав. І раптом кинувся від думки: "Та невже ж уб'ють?"

— Ну, ну! —Тягнирядно скрутив руку, аж хрупнула в плечі, і хлопець, зціпивши зуби, глухо застогнав. Ззаду й Матюха ще підбіг і на ході чоботом ударив — аж хлопець як не впав.

Біля пильщицької ями спинилися. Тягнирядно схрестив Ількові руки за спиною й цупко держав їх, заломлюючи до потилиці хлопцеві. Хрупнуло в плечах з невимовним болем, і груди болем шарпнуло, мов розривало їх. Увесь зігнувся, витягши шию, обличчям до самих колін. А Матюха в пику ногою.

— Чого ти гнешся? Стань як полагається! Тягнирядно смикнув схрещені й заломлені руки донизу. Ілько, аж хлипнувши з болем, виправився.

— От що, ти...— почав Матюха важко.— Тільки ти мені не скажеш по правді про отой лист, так і знай: до ранку загребемо отут у ямі, як собаку! Уже й копиця з'їдів буде стояти на завтра на оцім місці. Отож, гляди мені! Де ти дів листа?

У руці в Матюхи хрупнув наган — то він курок звів.

— Та, дядьку, товаришу голово! Я ж не знаю нічого! Матюха довго й пильно дивився йому в обличчя, а потім одійшов на крок.

— У, гад! — вирвалось у нього. Чути було, як тихо спустив курок і почав витирати скривавлену руку об штани.

— Ну, щастя твоє, що ти не знаєш! І намотай собі — знайдеш листок який, не тич свою морду, а хазяїнам оддай! Кинь його, Оверку, к чорту! Та вмийся ти, сопляк, і щоб ні гугу нікому! Чув?

На тім Матюха з Тягнирядном і покинули Ілька. А як зайшли в хату, Сахновський скривив до Матюхи обличчя, сказав незадоволено:

— Ти знов, Корнюшо, дурницю, мабуть, якусь впоров? Матюха образився.

— Ніякої дурниці! А допитати треба! Чи як по-твоєму?

Він поділився наслідками свого допиту з товаришами. Нічого не знає Ілько. Ну, а що лист у Давида, про це не може бути й мови — ясно. Отже, до діла тепер. Що з ним робити і як? Гаяти й часинки не можна. Почали над цим міркувати.

Була зайшла Огириха — вечеряти несла. Але зять так потурив її, що аж на порозі спіткнулася: не до вечері їм тепер!

Морщили лоби й говорили багацько й гаряче. План ухвалили врешті Матюшин та Гнидин. План білими нитками шитий, але —хай. Хто там доскіпуватися буде. Тут аби як здихатися, то здихатись, а там уже й Льоньці робота буде. Ті два не дуже небезпечні. Ну, а Мотузці шлях хіба до шелюгів, а далі йому шляху немає. І це небарно. За цю ніч не вспіють — за он ту обов'язково треба. Не доки ж його.

— Да, волинити нема чого,— погодився й начміліції.— а на цей час треба пильно за ним стежити, щоб часом не втік. День і ніч ока з нього не спускати. А то ми — зараз оце сидимо, а він уже, може, й подався куди.

Матюха од самого цього припущення схватився з стільця стурбований і зараз же почав одягатись. І Яків. З ними й Тягнирядно їхатиме. Почав одягатись і начміліції.

Огиренко Ілька погукав надворі, але він не відкликався. Так і довелося самому та з рудим міліціонером запрягати коні Льоньчині. А Матюха сам свого загнуздав, і сіли втрьох у бричку.

Ще гукнув щось Сахновський од порога,— не розчув Матюха й уже не перепитав. Смикнув за віжки — аж вороний храпнув і об дугу головою вдарився. А тоді шарпонув з усіх чотирьох і скочки вилетів у розчинені ворота, в чорну ніч.

XXVI

Марія все ще й досі жила в сестри Лукії. Після тої ночі про Тихона не могла згадувати, щоб не здригнутися од образи та від зненависті до нього. І тоді ще в неділю, як поверталася з сестрою та з Нюркою додому, а Тихін догнав,— лише блиснула на нього гнівно очима, а й словом до нього не обізвалася. І в хаті-читальні тоді — знає одна лише Лукія, який то сміх був у неї та веселість. Бо ніхто ж не бачив тих синяків у неї на спині, на грудях. І тільки Лукія бачила потім, як прийшла вже додому,— упала на піл ниць Марія й ридала, як ще ніколи, мабуть. До самого вечора. І світла не світили в той вечір.

Лукія тішила сестру. Говорила, що життя їхнє ще наладиться, що — кого чоловіки не били замолоду? — і проганяли, а потім одійде, скучить — сам ще й просити прийде.

Марія аж стогнала тоді:

— А, Лукіє! Хіба ж я того!..

Було поночі в хаті, і не бачила Лукія обличчя сестриного, як та звела його од подушки. По голосу чула лише всю ту журбу й одчай Маріїн, і по голосу знала, що очі заплакані й скорботні в неї. Казала тоді, ламаючи руки:

— Лукіє, ти зрозумій: прийшли вдвох, мов нічого не сталося. Був і глянув, та враз і одвів очі. І потім, як говорив він з-за стола, очей вже не зводила з нього, а він хоч би раз глянув. Для кого ж я пішла? Для кого синяки забула й сміялась?

Лукія зрозуміла її, аж чомусь зраділа немов.

— Ой яка ж бо ти дурненька, Маріє,— ласкаво журила й гладила рукою по голові,— чого ж ти раніш не сказала мені, не призналася одразу? І не плакала б оце ти! Хіба ж я не бачила, який Давид був отоді, хіба не знаю, чого такий був? Що прийшли разом з Тихоном — ну, що ж тут такого? Не тільки жінки хитрі, а хитрими й чоловіки бувають. Ось подивишся — все буде гаразд!

Вона довго ще говорила з сестрою, тішила її, розповідала випадки, подібні до цього, що вона знала їх. І навіть про свого щось небіжчика замолоду розповіла. А про Давида — правда: куди Тихонові до нього. Та, може, й умре незабаром. А чи ні — і так Давид візьме. Але ж треба часу виждати. Бо все ж таки — товариші вони з Тихоном і за одним ділом ідуть, так зараз одверто не наважиться. Можна буде поки що й тихенько собі любитися. Чи до них прийде коли увечері...

По паузі задумана казала ще Лукія:

— Хто його знає. І Тихін — дивитися на нього, то хіба до весни дотягне. Хата ж нова — удвох же мазали, і господарство сповна. Якби вмер, прости господи, краще б було. Ну, а хто ж його знає?

Того ж вечора були з Марією в баби Упирки. На картах випало: "Ранньою дорогою — радість. Думає про неї трефовий якийсь, та є в нього ворог — чирвовий король. Зле думає, і от — труна випала". На короля чирвового кинула баба Упирка: "Хвороба. Ну, а нічого, одужає. Казьонний дім, мовби тюрма, чи що, ранньою дорогою ripав. Якийсь обман".

Марія жадібно, не зводячи очей, дивилася в сухе, поморщене обличчя столітньої баби, на її запалий беззубий рот — як вона, шамкаючи, випускала слова. І кожне слово, як птах, жінці об серце крилами черкало. Ще згадувалося мимоволі, як отоді колись Лукії, ще під війну германську, ворожила Упирка і вгадала ж, що вбито її чоловіка. І ще кому не ворожила — все вгадувала. От про коні — розповідають же, що вгадала: що одну — знайдуть у ярмарку на схід сонця, а тих, хоч шукають хай, хоч не шукають — на картах випало: пропали. Тому й жадібно ловила молодиця кожне слово, і кожне слово було таке віще й значне. І все — мов у душі побувала в Марії — вгадала.

Думала: тюрма? Може, з Давидом що-небудь зроблять. То блідла, то заливало лице кров'ю.

А на ранок Векла, дочка бабина, вдова, колишня красуня й "скусителька", як казали про неї обухівські жінки, а тепер — самогонщиця, шепотіла молодиці:

— І дурна будеш, як з ним ти не зійдешся! Давид гарний же який і... од цього одразу дитина буде,— сміялася і говорила їй стиха сороміцькі слова, аж Марія почервоніла.— Я бачу! Мені ти повір!

І говорила ще — а! що там говорити. Житиме раз, і молодість — одна, не встигне оглянутись, як уже сивина в волоссі, як ось і в неї.

Ех, що, якби їй це, Веклі, таке щастя траплялося, як вона молодою була! Не подивилася б! Стоїть на дорозі — зійди! А ні — турнула б!

З хатини від апарата Хома, приймак Веклин — біженець, теж, знати, до карт прислухається.

— Од такого всього жди! Тюрма недурне випадає — на картах дурно не випаде. Ну .що ж —Марію тоді заміж оддамо за трефового. Ох і погуляємо ж!

...Була й на другий день Марія в баби Упирки. І вчора ввечері допізна. Коли-то Яків з Тягнирядном прийшли, а й ще ж сиділа. Як додому вернулась, Лукія вже спати лягла.

А сьогодні це пряла Марія, задумана й стривожена. І все їй чомусь рвалась нитка. З Лукією майже зовсім не балакали. Та пробувала, але сестра відповідала їй з неохотою й іноді невлад. Про вечір учорашній не розповідала зовсім.

Тільки все думала щось над гребенем та все кінця шукала в шпульці.

Надвечір Лукіїна дівка Ониська прийшла з крамниці — не було гасу на вечір, то ходила. Розповідала, що людей багацько в кооперативі. Казав Яків, що матерія подорожчає. Набирав їхній Филька й той другий, жонатий, на костюми собі найдорожчого. І Векла набрала собі й Нюрці. Був і Давид з Тихоном, з людьми там. Казав — брехня, не подорожчає. Та як зрізались були з Гнидою. І Тихін потім устряв, а Яків на нього: "Чия б гарчала, а вже б твоя мовчала. Під суд тебе треба — жінку он як свою побив! Поневіряється в чужій хаті. А ти, як той барон,— другу вже, мабуть, шукаєш. Безвинно побив жінку. Хай он і Давид скаже. Що

якийсь дурень защепнув",— казав, що просила ніби Марія і його, Якова, щоб звести з чоловіком. Та він радив позивати, а не миритися.

— А що ж Тихін? — аж затаїла подих Марія.

— Мовчав Тихін.

І згадалось чомусь ізнов Марії, вчора — вночі — збігав Яків кудись і приніс... І може ж отаке трапитись, мов навмисне: колись ще дівкою, саме як з Тихоном зустрілися, було в неї на кофточці святковій отаке — на сірому полі квіточки рожеві з зелененькими листочками...

Лукія перша по довгій мовчанці сказала:

— Та й правда — доки ж його? Треба скриню забрати, а тоді вже чи в суд, чи куди.

Марія старанно тягла нитку з мички. Вже сутеніло, в хаті. І сказала вона, не боячись, що на обличчя глянуть, а все ж чомусь схвильовано:

— То все дурниці! І що ми ото балакали з тобою, Лукіє... Тихона я не покину! Сьогодні піду!

Ті дві аж оторопіли. Але ні одна чомусь не знайшла нічого сказати. Тільки вже згодом Лукія задумано мовила:

— Воно й Тихін чоловік нічого. Прожила ж два роки. І на картах випало, що хоч і хворий, а видужає.

Тоді Марія встала з-за прядки й почала додому збиратись. Але пішла пізніш, як саме нікого в хаті не було: Лукія до корови пішла, а Ониська — по топливо.

Напнула сестрину Марія хустку велику картату, у сінях у кошелі взяла свій клуночок захований, невеличкий, під хустку й схвильована вийшла. І Лукії в загін забула гукнути, що йде вона. Але та сама вгледіла й спитала, куди вона.

—А йду ж! — і не оглянулась, і ні слова більш не сказала.

Пішла глухими вулицями низом поза левадами — щоб хоч люди не бачили та не сміялися: іде побита, некликана до чоловіка. Проти свого двору звернула з вулички й через леваду зійшла на свій город. Побачила — топилось у хаті. Аж спинилась була й не знала, що ж їй робити: це хтось із чужих є. Але, повагавшись, рушила несміливо до хати.

В хаті світилось, вже й видно в переднічне вікно — огонь у печі палахкотів. З людей нікого не видно, і голосів не чути. Сінешні двері стояли одчинені.

Марія нечутне, як тінь, попід стіною прокралася й шмигнула в сіни. А серце їй так закалатало, аж рукою груди стиснула і мить не знала, що ж їй тепер. Мить така тяжка й довга. Врешті мов аж здригнулася — поклала хустку картату нащось теж на кошіль. Потім оддихалась, немов на гору бігла вона, а не йшла, крадучись, навшпиньках, і одчинила двері.

Тихін з засуканими рукавами по лікті щось місив у ночвах на лаві. Як тільки рипнули двері, став і повернув голову, та так і остовпів. Од порога Марія ступила крок і зараз немов угрузла в долівку. Тільки дивилась, бліда, глибокими западинами очей. А потім ступила ще крок і схвильовано, немов жартуючи, й ласкаво до Тихона:

— Ах ти ж, куховарю нещасний отакий!

Тихін почув у її голосі і сум, і жаль, і хвилювання. А обличчя почервоніле до нього з болісним усміхом.

— Ну де-бо ти взялася?!

Витяг у тісті руки з ночов. На неї радісний дивиться. Що руки в тісті, — а то б схопив, таку любу й таку ждану й нежданну.

— Помий он хоч у чавунці,— сказала Марія і вже рукава засукала. Раптом згадала щось, одкотила рукава. Крутнулась по хаті. Прядка так і стояла, не винесена з хати. Марія немов зраділа їй, швидко підійшла до неї, покрутила і з усміхом негарним, штучним оглянулась до чоловіка.

— А я думала, що ти вже й прядку мою викинув. Тихона сміх той аж од чавунця звів. Він подивився пильно на жінку, й жаль йому. Хіба він не знає, що не сміх у неї. Ще й не балакали ж вони, ще ж думає, що він і досі отак про неї думає. А молодиця вже й шпульку зняла, дивилась — так і не допряла. Потім рвучко шпульку на лутку поставила і знов крутнулась і мов оце тільки згадала:

— Бач, поки це взута, мичок треба з горища зняти.— Вона вже на порозі. А вслід Тихін:

— Там же драбина не стоїть як слід, упадеш. Ось я подержу.— Але Марія поспішно:

— І таке, чого б я впала? Скільки лазила! — А все не йшла чомусь, сказала,— он краще топлива хай побіжить та внесе швиденько. І ждала, аж поки Тихін одягся, та разом і вийшли з хати.

І коли вернувся Тихін, не було ще Марії в хаті. Він біля припічка кинув в'язанку соломи, а носилки виніс у сіни. Прислухався на горище — не чути нічого. Тоді згадав одразу, яка чудна Марія сьогодні й незвичайна. Догадка страшна блиснула в голові... "Ще ж і вірьовка саме на бантині, де сало висіло". Він швидко підійшов до драбини й гукнув на горище:

— Маріє!

Тиша. Швидко по драбині Тихін, а з горища раптом голос сердито, мов то не Маріїн.

— Ну, чого ти лізеш! Чого ти репетуєш? На ось мички.

Тихін мовчки взяв мички в неї і зліз додолу. Аж ізніяковів і за догадку оту свою дурну — і таке ж залізе в голову! — і за її грубе "чого ти лізеш?". Подержав драбину ще, як злазила, а тоді в хаті кинув на лаві мички. Марія щось пильно розглядала,— аж до лампи підійшла, похвалила-таки плоскінь свою навмисне голосно, щоб і чоловік чув. Але й це все якось мов завчене говорила. Потім укинула в пічурку їх і вже в той вечір за них не згадувала й прясти не сіла.

Поралася з тістом довго. Тихін галушки був собі замісив. Призвела їх до діла. Потім учинила на хліб на завтра, на раненько. Тихін на лаві сидів і не зводив із неї очей. І розповів усе він їй. Винився й клявся, що надалі, коли хоч пальцем торкне її,— руку собі одрубає.

Марія над діжею схилилася й не дивилась на нього. Розповідав, що він — хіба ж знав отаке! Вже як Давид прийшов та розповів, як було. Це дужче Марію цікавило. Аж була щось спитала в Тихона. І як той відповів, почула гаряче в грудях: "Він не сказав усього Тихонові, що цілувала, що нападалась на нього, змовчав". Зраділа Марія, і не того, що Тихін не взнав про те, а від того, що Давид змовчав. І далі вже, хоч слухала чоловіка, не чула, бо вся була десь в іншому світі, де була вона та ще хтось, а Тихона не було.

І після вечері не сіла прясти Марія. Тихін сходив ще до коня — вівса йому засипав. А в хату вніс хустку картату й поклав на столі її мовчки. І був уже, аж поки й спати лягли, похмурий і винувато-ласкавий до Марії. Навіть і ліг якось несміливо поруч із нею.

Як закурив і кашляти став, дивилась широко розкритими очима в темряву й думала про карти бабині Упирчині. Випало, що й хворий, що й видужає. І тюрма випала... На цім найдовше Марія й крутилась, мов у зачарованім колі. Те все ж потому було, а спершу ж випало. І як випало, ще ж тоді нічого не було, і в мислях не покладала. І бач — раз випало на картах — є. Значить, правда. І те все — "серце заспокоє трефовий" — правда.

Але що зараз у жінки з серцем, що його шарпає, як пазурами,— в кров? І плакала в ту ніч, одвернувшись до стіни й придушуючи ридання. Але це як була глуха ніч, як Тихін спав, може. І то вже, може, прокинувся од її хлипання. Рукою провів, як і в ту ніч, по обличчю в сльозах і схопився раптом до неї стривожений.

Припадав, питався, чого вона плаче. А як вона скаже? Хіба вона знає? Тільки ще дужче плакала й під ласками його сама його голубила: гладила рукою голову, брала руку його й прикладала собі до очей, до обличчя його тулилась, своїм заплаканим і мокрим од сліз.

XXVII

На ранок, як тільки Тихін одкрив очі, Марія вже поралась у хаті. На столі блимала-догоряла лампа,— що й був же вчора в кооперативі, а гасу забув узяти. За вікнами сіріло вже. А в печі, видко, топилося, бо на лаві проти печі в діжі місить Марія, а на ній червоні плями міняться від полум'я з печі.

Як угледіла Тихона, що той підвівся, перше, що кинулось в очі Марії, — брудна та драна сорочка на ньому. У ту ж суботу не брав він, і досі в тій, що на роботі був. Вона покинула діжу й одною рукою — Друга ж у тісті — довго рилася в скрині.

Вийняла нову білу сорочку, підштаники й поклала на скрині.

— Візьми сорочку. Тихоне,— сказала сумно, на нього глянувши, і знов стала місити, а потім ліпити хлібиння. Тихін переодягався біля полу і з Марії очей не зводив. Здумав про плач її вночі: якась вона дивна йому після ночі, мовби дуже зблідла й запали їй очі. А хліб той місила, до печі доглядалася хапаючись, так наче Тихін у дорогу куди виряджався, а хліба в хаті не було, та спішила. Так і здалося на мить Тихонові. І в будень сорочку білу бере.

Не було ґудзика біля коміра. Тихін сказав жінці. Але їй ніколи ж. Ось тільки хліб у піч посаджає.

— Ну, та не спішка,— махнув Тихін рукою, надіваючи кожушок, і вийшов до коня навідатись.

Розвиднялося. Десь за церквою, на тім краї села, ґвалтували собаки, і чути було в тихому повітрі далекий і глухий гул голосів, а іноді з нього виривалися крики. Аж до воріт Тихін підійшов і став, прислухався. Бігли по вулиці люди.

— Не чув, Тихоне, що воно?

— Не чув.

А через вулицю, од колодязя, Книшева невістка з відрами:

— Міліція проскакала. Ходять по селу, трусять самогон, мабуть.

— Такий би крик ото був?!— хтось із гурту кинув на ходу.

А Тихін не пішов. Яке це диво — ґвалт в Обухівці. Може, обібрано когось, може, хтось голову комусь проломив сп'яну. Міліція раз проскакала, чого ж туди вже й бігти. Він укинув їсти коневі та корові, а тоді зайшов у хату.

Марія вже посаджала хліб. Зараз знайшла голку й до чоловіка підійшла, щоб ґудзик пришити. Тихін розхристав полупіубок і, як уколола вже Марія якийсь раз, сказав їй:

— Щось за ґвалт на селі знявся.

Чув, як біля шиї в нього, біля коміра, затремтіли Маріїні руки, і вона ніяк не могла попасти голкою в дірочку ґудзика. І зблідла вся.

— Де? Далеко? — спитала стривожена.

— За церквою.

Марії в обличчя вдарила кров, зіниці стали великі, як дві чорні пасльонини. Але вона вмить кинулась і заховала їх: прихилилась до коміра й довго одкусювала зубами нитку. Потім крутнулась — ночви прийняла, в піч заглянула. Там, біля печі,— в челюсті очима й принишкла. А Тихін по звичці сам у цеберку налагодив поросяті й поніс.

Гул тепер ближче було чути. По вулиці з-за церкви валила юрба. Когось били й вели сюди, видно — до сільради. І в кожен двір із юрби одривався гурт чоловіків — мабуть, трус робили по дворах.

Ближче та юрба, і голоси чутніш. У колі в червонім кожушку побачив Тихін без шапки й побитого Якима. По обличчю текла кров. За що це Якима? Аж відчув, як одразу тукнуло й заболіло в грудях. Хтось іззаду підбіг і ще вдарив Якима по голові. Той поточився, а й не застогнав. Іззаду в юрбі голосила й ламала руки стара Карпенчиха. Ще Книш старий ціпком ударив. А юрба шуміла, гула й сунула-перла собою побитого Якима — повно вулицею, аж тини ламаючи.

— Товариші! Та що ж таке ви робите? — крикнув у розпачі Тихін і вибіг за ворота. В шумі потонув його крик. Яків Гнида підбіг захеканий до Тихонового двору й крикнув у юрбу:

— До Книша хто-небудь! Ви не ображайтесь, Панасе Івановичу! Трусити, так усіх трусити, підряд.

— О, будь ласка!

Убіг у двір Яків, за ним ще душ десять. Матюха де не взявся в шапці кудлатій на потилиці, з наганом у руці. Червоний і теж захеканий.

— А шукай у цього ще! Друззя ж!

Чоловіки швидко розбрелись по подвір'ю: в конюшню, в повітці плитки розвалили — може, як у Мотузки, в плитках. Штрикали рожнами в ожеред соломи, в полову в клуні. Тихін ходив мовчки за людьми по подвір'ю.

— Та що ж таке трапилось?

— Кооператив обікрадено сю ніч. Стіну пробито,— сказав чомусь пошепки й тривожний Півненко Андрій.

— Ну, видно, їхня політика це: в Якима в полові знайшли тюк матерії і ще дещо,— не інакше, як підкинено. А в Давида в плитках у повітці п'ять пар витяжок.

— А де ж Давид? — занепокоївся Тихін.

— Та Давида немає дома.

З городу вертались: не знайшли нічого в Кожушного.

— Хоч би й знайшли,— сказав Тихін,— то знайте, що за двір я не ручусь. Може, за ніч у клуню хто й крадену коняку поставив. А я ще тільки вийшов оце надвір.

І хтось із селян:

— Звичайно. Це й підкинути можна, як злобителі є. Гнида аж скипів.

— Іч ви, які розумні! А який же дурило крадене та в скриню покладе? Зна ж, що труситимуть!

Ще сунув у двір народ. Повз ворота вулицею, скочки на конях, Филька з Книшенком летіли. Матюха крикнув:

— Вірьовку ж узяли? І прямо на станцію,— ще доженете!

З Матюшиного двору й Тягнирядно на воронім верхи вилетів. Замахнув вірьовкою в руці, ударив жеребця по ребрах і скочки гайнув за тими повз школу на млини і — просто в степ.

Вже до воріт ішли були люди, як Матюха враз зупинився, мовби тільки оце згадав:

— От дураки,— а в хаті ж?

— Та хіба в хаті сховає? — одмахнувся Яків. А проте вернувся, немов знехотя. Вернулись іще кілька чоловік.

Тихін пропустив у сіни всіх. Сам не зайшов у хату. Бачив тільки через голови в розчинені двері — одімкнула скриню Марія. Яків порився в ній і, як уже покинув, щось на ходу сказав Марії. А на ній лиця немає, як із воску виліплене. В сіни Гнида вийшов, і народ хлинув із хати. В хижі ще шукали — немає нічого.

— Ну, полізь іще на горище,— сказав хмуро Матюха до Півненка. Той поліз по драбині, й за ним Яків услід. У сінях мовчали всі. Чути, як глухо гупали по горищі чобітьми над хатою, потім над хижею.

На порозі — так хата й стоїть навстіж — до одвірка Марія прихилилась, аж мліє. Тихін їй:

— Чого ти злякалась? Нехай шукають! Матюха знічев'я грався наганом: крутне барабан,— а воно задеренчить. Раптом Гнида з горища зраділо:

— О, хлопці, є!

Всі так і заніміли в сінях. А Яків над діркою в горищі розв'язав клунок і, придержуючи за один край, кинув униз шмат ситцю. Довгою стьожкою розкрутився і впав він аж до дверей. На сірому полі квіточки рожеві з зелененькими листочками. Тихін мов остовпів. Зблід. Дивився тупо, не кліпаючи віями, на стьожку ситцю. Кинув до дверей хатніх поглядом,— на порозі вже Марії не було,— у глибині хати до стовпа, що під сволоком, прихилилась і головою, й постаттю всею. Очима сюди — широко розкритими, немов у божевільної. Тихін все зрозумів. А ще, як глянув на отой ситець,— чому те згадалося, як не забулося? — таке було на кофточці в неї, ще як була дівкою, а він теслював на хуторах.

Матюха глухо сказав:

— В'яжіть його!

Тихін сам одкинув руки назад і схрестив їх за спиною. Да, тепер хай в'яжуть. Хоч би ж слово сказав, що не він то, чи що. Хоч би своїм: і Півненко, і Гордій тут же. Ні слова. Мов не було його зараз у ньому. А так — просто на ногах — його тулуб, голова ще, а в ній усе переплутане. І ні жалю, ні гніву. Навіть не чув, як скручували руки вірьовками туго, чи боліло. Дивився, не кліпаючи очима, в розчинені двері сінешні, і що бачив він? Кому вслід хитав тихо з журою головою?

Яків зліз з горища й зібрав матерію. Тоді перекинув із сміхом, з глумом Тихонові через плече, як рушником старостів на весіллі. Довгий

іще край,— через друге плече перекинув, навколо шиї обмотав, і ще край по спині спускався, аж до п'ят. Одхилився і зареготався, а тоді вдарив у лице.

— Оце, громадяни, такі ви? Душити вас, сволочів!

— Ведіть!— сказав Матюха.

Всі повалили з дверей за Тихоном. Один Яків забіг у хату й Марії кинув з порога:

— Все харашо! Вспокойся! — і грюкнув дверима, Ні, ще вернувся-таки й защепнув хатні двері з сіней: так вірніш буде.

XXVIII

Біля сільради вся вулиця запруджена народом. Як ярмарок. Шум, крики. Голосила жінка, а старий Книш з ґанку до народу промову виголошував. Та хіба за таким шумом що розбереш? Кричав щось:

— Знистожити таких треба! Це — не мене, не тебе ограбив, а весь народ! Народне ж то, кооперація. На словах партійні, а на ділі — бач... Може, то й коні вони водили?!

З юрби аж ревли:

— А хто б же?

— За які то гроші хоч і Мотузка коня вже собі купив?!

— Знистожити таких!

Але в юрбі це — окремі крики. А вся вона шумувала, глухо гула: "Не віриться мені, щоб Давид або Яким..." — "Своя політика, хіба не видно?.." — "Та що ж народ дивиться!"

—О, ще одного ведуть! — крикнув Книш із ґанку. Юрба з Тихоном уже звертала з вулиці. Був приснув регіт, але недружно: звідти, од ґанку. Юрба лиш колихнулась і пропустила Тихона, обмотаного в ситець, Матюху й Гниду за ним.

Знов од ґанку крик і регіт:

— Бач, перев'язався, як на весіллі!

— Рота йому ситцем набити!

— Ах ти ж!..— хтось лайнувся, і через голови людей з натовпу цеглина важко гупнула Тихона в плечі. Чумак тоді руки звів:

— Та ви ж таки люди! Ну що ж таки ви робите?!

— Замовкни!

— Чи ви повірили, що справді злодії перед вами?! Та голову на одруб даю, що це чиста провокація! Чи Тихін? Та він як-як на світ дивиться. За що ж знущаєтесь?! Хіба не знати, чия це робота? Тоді ж не добили,— і досі харкає кров'ю, так отепер уже!..— і не доказав Гордій, бо в ухо з усього маху Матюха вдарив наганом, аж Чумак похитнувся і глухо охнув. Гнида кулаком ще вдарив, і дужі руки схватили й поволокли по сходах за Тихоном у сільраду. Ззаду ще крикнув хтось одиноке:

— Та за що ж Гордія?!

— Хто? — гнівно й гостро глянув з ґанку Матюха на гурт од огради, звідки те чулося. А потім поривний збіг по сходах униз до отих чоловіків і став бити Півненка. Згріб і поволік за собою в сільраду.

Натовп затих, але на мить. Знов загув, зашумував. Ще чийсь жіночий крик шарпнув сірий ранок, і хтось заголосив. На ґанок вийшов знов Матюха й за ним рудий міліціонер у червоному кашкеті з наганом у руці. Мовчки оглянув оком юрбу голова, немов когось вишукуючи.

Натовп аж завмер під його поглядом страшним. Матюха, знати, вдоволений — затягся, кинув цигарку недбало на ґанок і знов пірнув у двері.

Складали протокол.

...І було сонце під обід уже, а народ не розходився. Хтось одхлинув, хтось надійшов. Селяни никли головами й гомоніли стиха. Їх закликали в сільраду,— котрі в понятих, допитували й інших. Жінки божкали, хитали головами журно й тішили стару Карпенчиху, Чумачиху та північських жінок. Стара Карпенчиха невтішна. Уже з клуночком у руці — зараз же в район гнатимуть. А її не допускали в сільраду зайти, не прийняли й передати хлібину синові. Тут же сновигали діти поза оградою, по подвір'ю, а якийсь навіть на тин ізліз і звідти пильно дивився у вікно в сільраду, час од часу ділячись з товаришами своїми спостереженнями.

— О, б'є Андрія Півненка!

— Невже б'є?

— Ой, їй же бо! Ой, б'є ж! Прямо по голові наганом! Шумує натовп. Заглушені з сільради крики й стогони рвуться, та за шумом не чути надворі. В юрбі в декого в очах і блиск погас. Хтось розповідав, як десь теж отак обібрали кооператив.... Про приїзд попа на неділю автокефального... Багато курили й нетерпляче, а хто й з тривогою,

поглядали на вулицю до церкви. Книш, палко довівши своїм бесідникам, що всякі оці нові попи — "розпуста, та й усе", бо тільки віру підривають, — позіхнув у жменю й теж глянув на вулицю.

— Довго немає. Не видно ще там?

— Та так що не видати!

Між жінками тужила Чумачиха. А стара Карпенчиха підійшла до ґанку з клуночком маленьким, підвелася по сходах важко, мов їх було не сім, а сімдесят. Згори їй Яків:

— Одійди, ніззя, кажу!

З сільради гукнули імення якесь йому, Гнида позвав голосно. І знов на юрбу пильно з-під. нахмурених брів: стереже, ловить кожне слово, кожен рух і думає: "Ану, ще хто?" І під його поглядом, як хто ловив на собі, одразу відводив свої очі й замовкав.

Нагло хтось од огради з гурту:

— Ведуть!

Юрба так і линула на вулицю. Ні, ще не видко, але ведуть, знати, бо від церкви летіла зграєю дітвора з криком. З-за школи раптом вилетів верхи на вороному — ні, то гнідий, та тільки мокрий весь і в милі — Филька. Сплигнув біля ґанку, комусь поводи кинув і швидко захеканий збіг по сходах у сільраду.

Юрба затаїла подих. І нагло знов, немов із одних грудей, як зітхання, вирвалось:

— Ведуть!

З-за школи вулицею повернули два вершники, і поміж них, усередині й трохи спереду,— піший. Тихо посувалися по вулиці. У натовпі тиша така, аж чути було, як біля огради хрупнули заломлені руки чиїсь і тихе: "Ой горенько!" Ближче, уже проти Книшевих воріт,— натовп аж хлипнув, мов то одні груди: вели, а чи Давида — пізнати не можна. Без шапки, обличчя все заюшене кров'ю, і чорне волосся кучеряве злиплось у крові. Шинель порвана на ньому й теж у крові і в землюці. Ззаду руки зв'язані, і од руки — налигач на шию вороному Матюшиному коневі накинуто. Знати — й тягли по ріллі, і гнали скочки по ріллях мерзлих, бо чоботи розбиті, а з них не ноги, а шматки м'яса червоного.

— Стій! — смикнув за налигач Тягнирядно. Став і стояв поникло. В сільраду його й не вели, а Тягнирядно навіть і з коня не злазив. Книшенко сплигнув і до ґанку підбіг, але назустріч уже вивалили всі з сільради: Матюха, два міліціонери, Гнида й ще чоловіки.

— А, ти вже тут! Що ж — не вдалось утекти? — вищирився до нього з невимовною злістю хмільний од перемоги Матюха.— А ти гарячий: мабуть, аж за Ганівською економією нагнали?

— Да, зараз же за економією,— сказав Тягнирядно.

— Обшукали ж його?

— Обшукали, знайшли ось,— Филька витяг із кишені й подав якісь папери. Матюха передав рудому міліціонерові.

— Та й ведіть, там влада розбере! Щоб тут народ не каламутили, а ти, Давиде, щоб партії не марав.

Давид не втерпів,— звів скривавлене, збите обличчя, очима блиснув:

— Ух ти ж, падлюко!

Матюха спалахнув і дуже вдарив Давида в лице. Зойкнула жінка якась.

— Да, тепер бий — я ж зв'язаний! — сказав з утомою. А в ухах дзенькнуло йому ім'я — жінка якась сказала: "То ж Зінька!" Поникнув Давид головою.

З сільради вивели й тих заарештованих: Якима, Тихона, пов'язаних і теж побитих, дядька Гордія, старого Мотузку і ще чоловіка з п'ять.

Давид назустріч їм дивився без здивування, бо ще дорогою з балачок він усе зрозумів і знав уже що тут коїлось. Тільки болісно скривились губи в нього.

Старого Мотузку відпустили зразу ж. А решту всіх вивели на вулицю, вишикували по два. Їх одразу ж оточили міліціонери, Тягнирядно й Гнида Яків. Усі з наганами в руках. І рушили вулицею.

І тоді знявся плач, і туга велика впала в серце побитим селянам. Десь, мов далеко, кричав Матюха: "Розійдись!" І навіть стрельнув угору, і гул голосів десь далеко. А в серце лиш плач та жіночий стогін падали гострими ножами.

Так — аж за село. І ще степом трохи. Рудий міліціонер крутнув конем і наганом замахнув:

— Та роззійдись! стрілятиму! — і пальнув двічі. Потім — далі, далі і плач, і тужіння... І тихо. А в тиші просторів степових така туга Давида обвила. І всіх, може, бо йшли понуро й не розмовляючи — мовчки. Вже в шелюгах тільки Яким перший — ішов у парі з Давидом.

— Уб'ють, падлюки. Отам, як із Щербанівки виведуть, та в шелюгах. Хіба це їм первина! Давид сказав:

— Да!— і йшов шелюгами, і мовчав. Потім, схвильований, чомусь зиркнув на верхового збоку і, не зводячи з нього очей, до Якима стиха: — Ну, то дурне! Хіба не разом вестимуть або пов'язаних... Я — рудого. Тихін — отого, а ти — хто буде там третій. Більш їх не буде як три. І як тільки — "лягай!" — так і... Я крикну тоді. Передай Тихонові.

Тоді ж за дорогу Давидові вдалось і Чумакові передати, що лист отой і ще дещо він устиг викинути, під грудки на ріллі заховав. Якби то знайти їх! Може, Зінька? Зараз там, за хутором, од звороту, на першій ниві в борозні.

...У Щербанівку привели — вечоріло вже, а ще сонце не зайшло.

На вигоні махали крилами вітряки, у вітряках люди з дверей на них дивляться. І так усе звичайно, мов ніде нічого не сталося. Видко, палять цигарки — димок пихкає, і спльовують. І цікаво їм: що воно? А хтось, може, скаже: "Кооператив в Обухівці обікрадено" — і сплюне. А їх же вночі, а може, завтра — отам, у шелюгах... Тягнирядно прямо ж, як гнали отам ще самого, хотів убити, та Филька одбив: "Нехай, ще потрібний. Недовго вже — до шелюгів тільки".

В міліцію, в зруйнований маєток на околиці, пройшли не вулицею й через базар, а повз гамазеї. На одному, крайньому від базару, ще впала Давидові в очі афіша. Сьогодні буде виставлена "Хмара". І як звернули вже в двір, просто в очі поміж руїн на заході сонце червоно сідало, а вдалині, через долину далеко-далеко на тлі червоного неба,— економія Ганівська тільки мріє, і обіч землі. як перст,— димар цегельні.

Давидові спогади з буйних житів зелених, із зоряних літніх ночей. Як отоді вели до цегельні, вже до глинищ доводили. А втік тоді. Як вони десь у житі: так пахло ж — і зеленню, і землею.

Давид аж втяг ніздрями жадібно повітря: пахло й тепер листом пожовклим і старою цеглою руїн. Ех, що на них — на руїнах — думалось!.. Ну що ж — і без нього...

— Стій!

Із флігеля вийшов начміліції і пильно оглянув заарештованих. Позлазили з коней. Рудий — під козирок руку й щось говорив начальникові. А потім розмістили їх: в арештантську всіх,— лише Давида взяв рудий за руку й повів до флігеля. А там обіч під садом льох цегляний. Він одчинив важкі двері, обшиті бляхою, і з самої гори зв'язаного турнув по сходах униз — у чорну яму.

XXIX

З тої ж ночі почались допити. З льоху чув Давид: сидів на верхнім східці біля дверей, жадібно прислухаючись, що там надворі. Вже, знати, — ніч. Бо тиша. І в далечі вечірній — глухий гул села. Такий гул, коли вечір осінній зоряний, а по хатах починають світити світло. На подвір'ї тихо. І чув, як грюкнув засув біля арештантської, вели по двору, біля флігеля сякались, тупали ногами на піддашші. Потім зачинилися з рипом двері, і знов стало тихо. Вдарило на дзвіниці в дзвін — до вечерні, мабуть.

І може, було довго, а може, ні. Хіба знати, як швидко пливе ніч, коли отак у льоху побитий і весь у крові, коли тіло ниє, а ноги — шматки м'яса червоного — з землею, з піском у ранах, горять, як в огні. Коли десь глухо —бо-у, бо-у... як із глибини років, і співають пісні десь удалині тихо дівчата... А в спогадах — три осені в економії одпоганяв... А потім дзвони в кузні, зелені жита й зоряні ночі — скільки він їх перебрів із юнацьким запалом, по пояс у зелених житах! І десь, отоді ж, на межі... А! Підійшла і тихо руки клала на побиту голову Давидові — біль у голові поволі, поволі й затих. І дивилися очі з темряви, великі й ясні, а крізь них — на далеких гонах неясні обриси барвистих плям... Хіба отоді в хаті сутінями

— було то вперше? А в лісі, в зеленій ліщині, а в буйних степах, як літав із Будьонним... А! — І вже лежав побитий, заюшений кров'ю в льоху, один. Яка ж це далина: од хлопчика-погонича в економії до льоху в раймілиції! А ще ж дівчата й пісні не доспівали — тихо тужили їхні молоді голоси на селі. І глухо десь — бо-у, бо-у... А хіба знати, як швидко пливе отак ніч!

Може, бредуть це гуртом до сельбуду з піснею. Огні. Людей уже повно. Дзвіночок голосненько продзеленчав, а за завісою молодь у гримі, хапаються, метушаться. А в коридорі курять цигарки селяни, спльовують і, може, говорять про них, що привели оце в район тих, що в Обухівці кооператив обібрали. Хтось, може, скаже: "Убив би отакого на місці" — і сплюне.

Двері ще рипнули. На ґанку затупали чобітьми, стогнав хтось. Потім засув у арештантській грюкнув, і знов усе затихло. Чув кроки до льоху. Забряжчав ключем, і по сопінню пізнав — рудий.

— Виходь!

Ах, яке ж синє й зоряне небо! І запах цегли — руїн, жовтого листу — аж у голову хмелем. Підвівся Давид, жадібно хлипнув раз, удруге на повні груди. А рудий узяв ззаду за зв'язані руки і повів у флігель.

В канцелярії вже горіло світло.

За письмовим столом, застеленим вишневим сукном, сидів начміліції, простоволосий і в самому френчі розстебненому. На столі лежав наган, стояв письмовий прибор, аркуші паперу розкидано по столу. Обіч, під грубою, в кріслі сидів Тягнирядно в шапці й у чумарці: курив цигарку й крізь сивий димок пильно дивився на Давида.

— Розв'яжіть руки! — сказав начміліції. Рудий довго возився біля рук — не міг ніяк розв'язати, бо руки набрякли й вірьовки глибоко врізалися в тіло.

Тягнирядно мовчки з-за халяви витяг фінку й перерізав вірьовки. Давид аж зітхнув і здвигнувся — так знов заболіли руки й плечі, за день занімілі. Начміліції запросив сісти на стільці навпроти нього й курити — підсунув навіть пачку цигарок. Давид сів, а курити не взяв, хоч дуже хотілось. Начміліції трохи підсунув до себе наган і мовчки довго дивився на арештованого...

Потів узяв ручку, мокнув у чорнильницю й почав питати й записувати: ім'я, літа, соцстан, партійну належність. Давид сухо відповідав. А як сказав, що партійний, начміліції ледве помітно усміхнувся і сказав, що з документів цього не видно.

— Де ваш партквиток?

Давид сказав де.

— А я ж при чім тут? — ворухнув він бровами, начебто з жалем. І бачив Давид — написав у графі — "ні". Потім іще щось писав недовго. І раптом поклав ручку й затягся цигаркою.

— От що,— по паузі казав,— громадянин Мотузко. Ми з вами не діти, чоловік ви — не дурак, а люди це всі свої. В хованки гратись нам немає чого.

Це пише він акт дізнання з приводу крадіжки з кооперативу. Ну, він не буде з ним, як з Карпенком та Кожушним, волинити. То од тих треба йому, щоб "призналися". На цьому слові він одверто зробив наголос і цинічно всміхнувся. Бо їм у дорогу треба в далеку, а діло слідчому передати треба. А його, Мотузчине, діло днів через кілька все 'дно буде припинене. Він знов всміхнувся, але якось криво.

— Так що підпишіть, товаришу, оцього акта — і на тому точка. А в нас є інша тема для балачок, цікавіша за цю.

Він з цим подав аркуша Давидові і ручку кинув по столу до нього. Давид прочитав — під усіма тими відомостями про нього стояло стисло нерівним почерком написане: "В справі пограбування кооперативу зізнання дати відмовляюсь". Дописав Давид: "Нічого не знаю" — й підпис. Начміліції те прочитав.

— Даремно це. Чи "відмовляюсь", чи "нічого не знаю" — різниці нема! А як ті два скажуть, що всі втрьох були, то вже кому ж повірять?

І він недбало одкинув аркуш на стіл.

От про що вони будуть балакати. Тільки нехай не дивиться на нього Мотузка отак, мов перед ним гад який сидить. Навпаки: у нього ще настрій якийсь чудний сьогодні. І буде одвертий до дрібниць. Що ж їм — уперше бачаться і востаннє. То все, і кооператив — звичайно, темне діло, щоб відвести очі. Але про це ж умовились вони, що — точка. Мова про інше: по-перше, хай буде відомо Мотузці, що всі його дописи до "Голосу праці", за винятком першого, у нього в кишені.

— Да, да,— не вірите? У першім писав про Матюшин мордобій та про наймичку, що то в клуні хотів... А в другім — про Кушніренкового листа. Вгадав?

Давид аж одкинувся на стільці й пильно глянув на начміліції. А той зробив паузу й знову заговорив:

— Так от про цей лист. Де він? Оддай! Він раптом аж перехилився на стіл і заговорив нащось пошепки:

— Все одно, і я скажу в очі та й ти сам знаєш, що тебе ми хоч так, хоч так, а вб'ємо. Бо питання стоїть: або ти, або я.

Очі загорілись і стали великі та круглі, тонкі ніздрі нервово тремтіли, і верхня губа засмикалась, а з-під неї — зуби білим разком.

— А оддаси — в цю ніч і розстріляю. Сам, куди. скажеш. За одним пострілом, не дам і тріпнутися.

Він, схвильований, закурив і одкинувся в кріслі. Давид сказав:

— Листа я не оддам. Мене ж обшукували. Немає в мене.

— Ти комусь дав його. Скажи!

— Ні.

— Брешеш!

У двері постукав хтось тричі. На голос Сахновського — "зайди" — увійшов чорнявий міліціонер і поклав на стіл два червоненьких квитки. Начміліпії спитав, чи не починається ще.

— Ні, ще тільки гримірюються. Не було ще й дзвінків,— сказав міліціонер і вийшов. Сахновський повагом поклав у гаманець квитки і, ховаючи в кишеню, дивився довго на Мотузку,

— Хороший ти парняга, як подивлюсь я на тебе! І комуніст, по тобі бачу, з тебе не як наші оці сволочі: Матюха тощо. Але нащо було тобі?.. Проти життя не попреш, як не попливеш проти води. І от — уже захлинаєшся ж.— Знов очі блиснули: — Де лист?

Давид не дивився на нього.

Сказав:

— Немає листа.

Тоді начміліції хитнув головою, і вмить Тягнирядно та рудий міліціонер зірвалися з місць і швидко знов скрутили Мотузці руки за спиною і зв'язали. Сахновський, застібаючи френч, холодно пускав слова:

— Сю піч ти й спробуєш першу порцію. І так усі два дні буде. Дорого це: не варт ціни такої два дні життя, та ще й у темному льоху. Ведіть його!

У льох знов пхнули — аж упав і посунувся головою вниз по сходах. Але двері хоч за ним і зачинили, та й вони були тут. Спустились до Давида. В рудого шахтьорка блимала — тьмяно освітила цегляне вогке склепіння, сиве од цвілі вгорі і мокре внизу по кутках. Ногою зіпхнув Тягнирядно Давида на холодну мокру землю й перекинув його ниць. Рудий сказав:

— Тільки ти ж, Оверку, дивись. Хоч і в земвідділ йому дорога, а лікар все 'дно буде оглядати: щоб не дуже синяків було.

— Повчи, повчи!

Тягнирядно докурив цигарку, кинув і поплював у руки. Тоді одною ногою став на спину Давидові, потім і другою й гуцнув, немов спробував, чи витримає.

— О, цей ще витримає! Геройський парняга,— немов аж із жалем поділився він з рудим.

За цим він узяв руки зв'язані Давидові й потяг догори, надавивши одною ногою на плечі. Стиха, дужче. Давид ахнув і застогнав. Попустив Тягнирядно.

— Ну що ж, Давиде, оце ж так до світу будемо. Доки не пропадеш. І рудий озвався:

— Признавайся краще зараз. Чув же, що начальник казав, і хвилини не мучитимемо! В кого письмо?

Давид щось глухо сказав, бо обличчя йому просто в землю і ніяк не підвести. Почули лише: "Гади!"

— А, так ти ще й так? Дєйствуй, Оверку!

Тягнирядно знов поволі, мов боявся зробити йому боляче, насправді ж пильнуючи, щоб якнайболячіш було, то тяг поволі, то смикав стиха, то дужче руки, Давидові.

А! це був такий невитерпний біль: руки немов викручували в плечах, і груди наче ламались. Він стогнав, вигинаючись під важким Оверком, об мокру землю бився до крові й чув — примішався ще запах її до запаху гнилої картоплі й мокрої землі. В голову прилила кров і чути, як дзвеніла в жилах у голові. Ось-ось, здавалося: ще трохи, ще одним перебоєм пульс — і од тиснення крові лусне череп. А, хоч би швидше!

...Блиснули ще перед очима підковами копита. По мерзлій голій землі вітер — сипнув у лице снігом колючим із землею. Це ще він пам'ятав, а далі — ні. Як у провалля. І перше, що відчув,— у плечі заболіло, мов шмат заліза червоного хто приклав, а голос жіночий стиха:

— Товаришу, обережніш. У нього ж плече.

Одкрив очі — в автомобілі ранений він, сестра біла й строга поправила на ньому будьонівку. Шофер хрокнув ріжком, і з дороги шарахнулись убік червоноармійці — піхота, колона за колоною.

— На Перекоп?—хтось із ранених з автомобіля крикнув.

— Дайош Перекоп!

В кудлатій шапці червоноармієць, із забинтованою головою, витяг кисет, червоний, шовковий, і закурив.

Давид хитнув головою. Той скрутив цигарку й подав йому.

— Першого кінного?

Хитнув головою Давид. І став розповідати червоноармієць, як же й рубались вони. Довго розповідав, із запалом. Говорили інші ранені. Сестра біла тихо, немов, із журою, хиталась постаттю в автомобілі. А Давидові в плечі такий біль! Заплющив очі.

...І вже десь у госпіталі. Біло й так тихо. Хіба застогне хто. Але то більш уночі — і гарячкове белькотіння, і стогін. А Давид тоді довго не спить, згадує про далеке село, вгадує-думає, що зараз там, як живуть. Потім згадаються зоряні літні ночі та буйні жита... аж поки прийде нечутно біла сестра з тонким профілем і покладе руки на гаряче чоло.

— Спіть уже!

Склепить Давид очі, а не спить. Думає — як вона схожа, як отак боком, у профіль... І попливуть спогади. Потім — тьмяніші, потім — мла.

Давид кинувся, розплющив очі й ворухнув посмаглими губами. І в роті сухо, і горить. Втяг повітря вогке жадібно ротом, а в темряву з болем обличчя й тихо покликав:

— Сестро!

Тихо. Шурхнув, видно, пацюк десь у кутку. Дихнув, а в ніздрі — запах гнилої картоплі й сирої землі. Ворухнувся — зв'язано руки. Усе

згадав. І в плечі так боліло невитерпно. І хоч би води ковтнути. Згадав, що бляха на дверях холодна ж уночі. З стогнанням ледве зрушився з місця й довго по сходах ліз. Двері холодні — припав устами гарячими й лизав язиком, як шматок заліза, розпеченого дочервона.

А за дверима тиха ніч і, мабуть, зоряна. Десь здаля глухо бовкнуло — раз, два. Дві години. І шум десь голосів здаля, мов звідки виливався. Пісню завели — далі, далі. А голоси ближче, і жіночий дзвінкий сміх. Ось зовсім близько в саду, з-за льоху. Повз самі двері пройшли шумливою юрбою. Бряжчали шпори. Жінка писнула і, мабуть, вирвалась од когось, бо засміялась дзвінко й хвилююче. На ґанку вже тупали ногами, ще сміх. Потім двері грюкнули — і все стихло.

Ніч. І десь іще далі, як-як чути, видно, аж на Подолі, двічі, як відгук:

— Бо-у... Бо-у...

XXX

Зінька знала все. Ще того ж дня, як заарештованих погнали в Щербанівку, увечері підслухала — Матюха жінку заспокоював:

— Цить, Лізо, все буде гаразд. Льонька — той чисто обработає. Цих тільки нажахає, а завтра й випустить. Тих двох у тюрму спровадить — без Давида вони не страшні. Ну, а Давидові... Далі, як за шелюги, не поведуть: "тікати буде". Сю ніч ще ні, допит буде. Ну, а на ту ніч напевне. Цить, Лізо!

Того ж вечора й пішла од Матюхи.

Спала ніч... Хіба спала? У Мотузки в хаті й світла в той вечір не світили. Сидів старий і ще якісь чоловіки в темряві на лаві, похнюпившись, і говорили стиха й в'яло. Мати вже не тужила, сиділа під комином, упавши головою на руки, і тільки час од часу зводила голову й

дивилась тупо перед собою великими од жаху та болю очима. Похита тихо головою: "Ой горе, горе!" І знов упаде на заломлені руки. Діти на полу й не шерхнуть. Біля матері Докійка притулилась маленьким тільцем до її колін. Христя біля припічка стояла похилена.

Коли Зінька зайшла в хату, ніхто, хоч поночі, а й не спитав, хто це. І мовчки Зінька в темряві підійшла до Христі й стала — журна. Потім головою до її голови притулилась і гірко удвох затужили.

Так минула й ніч. Не стелившись, полягали спати, але чи склепив хто очі на часинку? Може, діти. А всі дивились у темряву, чи, може, хто й закрив повіки, і слухали, як тихо дзвеніла жура в хаті, як хтось зітхне, а хтось у тиші хрупне заломленими руками.

...А вранці йшли в Щербанівку жінки до чоловіків. І Зінька пішла з ними.

Усі з клуночками маленькими; хлібину та білу сорочку й Христя несла. Не було тільки Марії з ними. Півнівська й забігала, либонь, та лежить хвора, і Лукія в неї — не встає Марія. Журились: "І таки ж можна жінці отаке — вернулась і помирилися, а на ранок забрали чоловіка". Півнівська такнула була якось значливе. І довго йшли мовчки. Вже й шелюги пройшли. Аж у хуторах зайшли до колодязя напитись та вже там розбалакались із михайлівськими жінками. Потім і самі вже йшли — балакали.

У Щербанівку прибули — ще тільки базар почав розходитись. У райміліцію просто пішли, але рудий міліціонер і в двір не впустив — прогнав. Другий, чорнявий, саме гній викидав з конюшні,— хоч гукнув:

— Пізніш заходьте! Начальник іще спить! А рудий тоді:

— Все одно: свіданій нікоторих! Ще допиту не було.

Жінки пішли. І вгледіла якась — на руїнах біля водокачки люди ходили, гурт. Один щось оглядав і записував. Може, комісія якась.

По бур'яну підійшли вони ближче й стали несміливо. Все незнайомі люди. Двоє селян-таки, а то міські. В одного на кашкеті два молоточки, і з папкою він. На жінок не звертали уваги, а пильно обдивлялись водокачку і в якусь трубку на триніжку — на неї дивилися.

Перша Химка й ступила до них.

— Товаришу начальник! —звернулась вона до того, що з молоточками.

— До вас ми! — хором усі сказали й теж підступилися.

І заговорили всі одразу, то перебиваючи одна одну, то сплітаючи в благанні свої голоси, як у пісні хоровій тужливій.

Отой міський зняв пенсне і, витягши хустку, протирав скельця. Мружив очі на жінок. Потім надів пенсне і знов пильно дивився.

— Що ви хочете?

Знов хор. А чоловік огрядний, у синій суконній чумарці, в чорній шапці, сказав тоді міському:

— Це вчора піймали злодіїв, кооператив обібрали. Так, мабуть, до них оце.— До жінок повернувся: — Вам не сюди. Вам до начміліції треба, он у флігелі,— показав він рукою. Нічого чоловік, хороший. Ще й услід гукнув жінкам: — Та не туди ж ви.

Махнула тільки якась рукою, а Чумачиха оглянулася і сказала:

— Та ми вже були в нього,— не пускають.

У райвиконком зайшли. Товпились селяни на ґанку і в коридорі. Шкрябали перами писарі за столами, і друкарка вицокувала тонкими білими пальцями на старенькій розхлябаній машинці. Знати, стомилася, бо спустила руки з клавішів і закурила. Потім голосно другій, що сиділа за іншим столом, розповідати стала, як весело вчора було після вистави; до ранку майже гуляла в Льоні ціла компанія.

З жінок Зінька підійшла до неї й питала щось. Та невдоволено спинила мову й нервно хитнула головою на двері. На них і напис був: "Голова РВК". Але зайти туди довго ні одна не наважувалась. Врешті пішли Зінька з північською молодицею. Голови не було, а секретар сказав, що він у комісії зараз по огляду будівель, і радив іти туди до нього, як діло важне. Але потім сам, вислухавши їх, теж руками розвів — нічого не поробиш, мовляв: справа це начміліції.

Жінки сумні й зовсім безнадійні вийшли в коридор. Чоловіки до них жартували: "Чи не делегація, бува, яка бабська звідки приїхала, що з клунками". А якийсь догадався:

— Може, не делегація, а кооперація! —сказав із притиском на останньому слові.

Хто вгадав його натяк, а кому хтось сказав уже, а загомоніли всі одразу в коридорі про Обухівку. Без серця, із глумливим смішком: кооперація — це не коня з конюшні, не з комори хліб. Тоді наливаються кров'ю очі мужичі. А кооператив десь... все 'дно — не хтось обікрав, самі заправили проп'ють та розтягнуть. Хіба не один чорт! Хіба й отам...

— Либонь, і партійний один попався,— хтось у кутку не дуже голосно.

— Та не один, а всі, можна сказати, з отих розумних, балакунів. Кажуть, самосуд хотіли над ними селяни чинити, та голова й стріляв нібито, не дав.

— І дурний!

— Не можна! Відповідатиме: як же,— влада на те!

— Та повбивав би їх на місці! — аж скинув шапку один і змахнув руками.— Сьогодні кооператив, а завтра останню здохляку з конюшні виведе. А в тюрму що ж — як амністії щомісяця. А вбив — чорта з два!.. Так і оцих!

З порога Карпенчиха стара:

— Не знаєте нічого, то й не ляпали б язиками. Зінька з жінками не вийшла надвір. Ще як тільки через поріг ступила в коридор, упало, в очі на дверях:

"Партком КП(б)У". У голові думки, мов рій: чи зайти? Як і тут ні, тоді вже нікуди. Це ж партія. Саме хтось вийшов звідти, а в двері побачила: просто на стіні Ленін і під ним за столом чоловік сидить. Вона рішуче взялась за дверну ручку і ступила в хату.

— Що тобі, дівчино? — спинив її голос, а очі той чоловік із-за стола звів од аркуша, нетерпляче чекаючи на відповідь.

Зінька не знала — що ж йому сказати, як? Хвильку мовчала схвильована і чула, як стукало серце. Той чоловік ворухнув бровами, підтяг їх на лоб і тільки хотів сказати щось, як дівчина поривне підступила до стола, стала й розпачливо заговорила, хапаючись, гублячи й не знаходячи слів:

— Товаришу, просю вас, ну, порятуйте хоч ви! Уб'ють, може, й сю ніч! У шелюгах. Ви ж —комуніст! Хіба ж ви не знаєте? Та весь народ обурений — підкинули їм! А вб'ють! Я чула! Я чула: може, й сю ніч! Ну, поможіть! — це палко й швидко, обриваючи слова й дихаючи важко, а руки в довгих рукавах свити тисла в одчаї до грудей.

Секретар одкинувся на стільці й дивився на неї оторопілий. Що вона каже? Кого вб'ють у шелюгах?

— Їх, їх! Сидять вони зараз!

Та звідки вона знає? Що за дурницю меле? І подивився на неї холодно. Дівчина змовкла і зіщулилась. Але — ну хто ж тоді? Ще крок — подалась уся постаттю, обличчям блідим і гарячими очима. Була, мабуть, страшна, бо з стільця раптом, мов крадучись, сковзнув і тихо боком виліз із-за стола, не зводячи з неї очей і насторожений. Швидко вийшов. А за мить із чоловіком вернувся.

— ...Оцю дівчину. Скажеш, нехай огляне,— і хитнув чоловікові на Зіньку. Потім щось коротенько написав і теж йому дав. Зінька німо дивилась великими очима на них обох. Чоловік підійшов і взяв її за руку. А дівчина як оніміла, мов сама не своя — хоч би слово. Хлипнула тільки грудьми і як не своїми ногами пішла за чоловіком із кімнати. Тільки на вулиці вже, як побачила, що чоловік веде її до лікарні, зрозуміла все, мовчки вирвала руку і, не глянувши на нього, пішла собі.

І було так потім: сонце сідало червоно на заході; а по вигоні, як привид, блукала поза садом, сюди до гамазеїв доходила. Тоді ж ішли жінки смутні з клунками в руках — не допустили їх. Але Зінька до них не підходила. Хай ідуть. А їй тут треба. І очі, позападалі на блідому, змарнілому, як після тяжкої хвороби, обличчі, зірко дивились на руїни, на заґратоване вікно з причілка в арештантській.

А коли сутеніло, од вигону підкрадалась вона до крайнього гамазею й прилипала спиною до сірої стіни — в сірій хустці суконній домотканій, у сірій юпці. Тут не побачать. А їй усе видно — світло вже горить у канцелярії, видно буде, чи хоч чути вночі, як їх виводитимуть з арештантської, може, на допит. І вже отут не пропустить вона, як, може, вестимуть уночі в шелюги.

Власне, вона ще й сама не знала гаразд, як воно буде. Знала одне тільки: що б там не було, а треба не дати їм. А як? Голова гаряча в дівчини, і в голові такі божевільні складалися плани. Ще добре хоч Ілько дома,— покинув служити в Огиря,— а що б же вона та сама вдіяла?!

Із-за гамазеїв, у темряві, тихо шерхнуло. Дівчина кинулась і насторожилась — Ілько підійшов. І він, як вона, мовчки став, сірий, спиною до сірої стіни й мовчав. Аж не скоро сказав Зіньці — хай уже додому до них іде, а він вартуватиме. Зінька хитнула головою — ні. Але ж така була втома: другу ж ніч не спить, за ці два дні в роті й росинки не було. А йти страшно: немов Ілько або проґавить абощо. І ноги в колінах ламаються від утоми. Вона тихо опустилась на землю й головою Ількові до колін притулилася.

А ніч осіння — де їй край!

XXXI

На ранок з двору два вершники міліціонери — чорнявий і ще один, а рудого не було — вивели двох: Якима й Тихона — і погнали по дорозі, куди стовпи потягли дроти. На Мачухи, видно, а там — ніч, а завтра в місто. Давида не було з ними. І ніяк спитати було: йшли обидва посеред дороги похнюплені, а по боках — вершники. Зінька й дивилась — як-як не крикне. Ішла поруч із ними по дорозі, а вони й не глянули. Вниз у долину повилась дорога піщана. Верст за дві далі — червоніють кущі шелюгів смугою широкою на білому піску. По дорозі з базару їхали і йшли люди.

— Ні, з цими нічого не робитимуть.

Того ж дня надвечір випустили інших обухівських. Саме під вітряком стояла Зінька, як ішли додому. Перестріла — побиті всі, у синяках, і хоч втомні, а й не спинились, хтось тільки оглянувся неспокійно на руїни за гамазеями. Дядько Гордій одстав. Під вітряком стали з Зінькою, і почав він розповідати їй про все: Давида зразу ж у льох закинули, а їх укупі. Потім уже й Тихона та Якима в другу камеру перевели; що з Давидом, він не знає. В ту ніч у вікно бачив Яким, як .водили його на допит. А потім у льох аж два повело його з ліхтарем. І щось довго там були. Мучили, падлюки, мабуть.

Зінька як вирізьблена з сірого мармуру, холодна й строга. Дядько Гордій про лист згадав, що казав ото Давид по дорозі, але Зінька цього вже не чула. З Гордієвого обличчя очі її впали туди, на руїну під садом. І як пішов уже — не зна. А тільки тоді вперше кинулась, як у канцелярії вогні зайнялись — рано сьогодні. І вперше тоді відчула невимовний жах.

Пройшла до гамазею найкрайнього й стала, як і в ту ніч. Але сьогодні їй усе в дворі тому якесь незвичайне, мов весь він налитий тривогою. І у вікнах чомусь так рано сьогодні світло, і пробіг хтось од конюшні мовчки, і грюкнули двері, не як учора грюкали. Дивилась на льох, що тьмяно обіч флігеля виступав у темряві, і іноді від утоми очей заливало темрявою льох. Дівчина одривалась тоді від стіни і, витягши шию, до болю напружувала зір, поки знов не вловить тьмяної плями. Він там. Не пропустить його — не тріпне й віями. Але що ж із ним? Чи хоч живий? Згадувалось (це як уже Гордій сказав), що й сама бачила, як учора ходили в льох. Тоді ж не знала — чого. І навіть сьогодні бачила — з цеберкою чогось ходив рудий. Може, одливати. А може, й нема вже?..

Витягла шию жадібно в ніч, і груди самі хватали повітря хвильно — хотіли крикнути, позвати. Дуже, на всю зоряну ніч, а він щоб тихо озвався: "Я!". Але був глузд. Але ж і так хотілось хоч знати, що з ним, хоч одне слово стиха почути.

Не владна над собою, вона одірвалась од стіни й довго насторожено слухала.

Ніч. На селі ґвалтували собаки. На руїнах тиша. Зінька ступила крок у сухому бур'яні, ще прислухалась. А тоді, крадучись поза розваленими коморами, пройшла в сад. У саду листя шаруділо під ногами і так гостро запахло осінню, аж голова дівчині захмелілася. Згадалося — тоді ж отак у саду, як за телям бігала, а біля цегляного муру стояв у будьонівці. І не впізнали одне одного. Хтось свиснув стиха од гамазеїв, мов чайка кигикнула. Догадалась: Ілько її, мабуть, шукає. Але не вернулась. Поміж дерев у зарослі тихо, щоб же й прутик не хруснув, побрела вона аж на край саду до подвір'я. Льох — ось-ось, тільки ще трошки двором Бур'ян високий і жалива од саду. Дівчина спустилась на землю й порачкувала тихо й усе прислухаючись.

На ґанок хтось вийшов і постояв трохи, потім пішов за флігель кудись. Зінька ждала довго-довго, чи ж він вернеться. Ні, видно, так хтось приходив, а це пішов. Знов пригнулась до землі й полізла жаливою.

Стиха — тук, тук, тук — тричі в двері, оббиті бляхою, виткнувшись із бур'яну, і прислухалась. У льоху тихо. Ще — тук, тук, тук — ухом припала до дверей, дихання спинила й почула тепер: десь глибоко глухо застогнав хтось. Потім ближче — знати, тихо ліз по сходах, бо довго стогнав і наближався поволі, мов за стогоном кожним хіба на вершок. Врешті, біля самих дверей уже й тихо — Зінька не впізнала голосу — глухий і замогильний:

— Хто?

Припала Зінька обличчям до дверей.

— Я, Давидку! Живий ти! — радісно і з розпачем вирвалось у неї з грудей. Потім оглянулась, прислухалась і говорила:

— Провели тих, а тебе ні. Давиде, що вони з тобою надумали? Давиде, ти не бійсь! З-за дверей сказав:

— Сю ніч! Бо обмивали кров оце перед вечором. Зінька аж уся до дверей прилипла.

— Давидку, ми не дамо. Ми слідимо з хлопцями. Ми за вами йтимемо — і в шелюгах, аж поки день буде. О, хоч би щілиночка! — і мацала двері руками.— Хоч би я на тебе, мій любий, глянула! — І мацав хтось двері з льоху — чи, може, як руки зв'язані — не руками, а обличчям.

Ззаду хтось — хап! Кинулась Зінька, аж крикнула, ще й чула: у льоху Давид крикнув глухо й застогнав. А ззаду — під руки і, обхвативши попід грудьми, до болю хтось тиснув і хрипло:

— Ах ти ж, падлюко!

Дівчина билась, як піймaний птах. Зубами руки хотіла — та ніяк їй за свитою. Чула — одірвалась од ніг земля й так у руках поніс. Біля ґанку вкусила-таки — кинув, але руки не пустив, схватив з усієї сили й так поволік по сходах у темний коридор.

Як у канцелярію увів, із-за стола підвів обличчя начміліції, і Тягнирядно глянув із крісла з-під грубки — сидів із гвинтівкою в руках. З-за спини в дівчини, не випускаючи її, виткнувся рудий і сказав:

— Піймав біля льоху.

Вийшов із-за стола Сахновський і, підступившись до дівчини, довго дивився на неї. Сказав, не зводячи очей:

— Це ж Матюшина наймичка.

Тепер і рудий глянув — вона. Розповів, що біля льоху була, щось із Мотузкою перебалакувалась. Знати — його полюбовниця. Начміліції пильно ще глянув на бліде, змарніле, але таке ж гарне і в розпачі, і в скорботі дівоче обличчя, і тонкі ніздрі в нього тріпнули.

— Обшукай!

Рудий обмацував її, а повернувши пику до Тягнирядна, вищирився і моргнув тому. Сахновський уловив його рух і нахмурився.

— Кинь!

Наказав потім одвести її в арештантську й замкнути. А ключ щоб йому приніс. Та нехай не здумає дурниці — зараз хай і вернеться. За одну мить щоб тут був. Рудий незадоволено ворухнув бровами й повів Зіньку.

Ще чула, як із ґанку звів її,— у льоху гуркнуло в двері. Зінька крикнула щось і пручнулася з рук. Та не вирватись їй, бо руки, як залізні наручники, її руки здавили. Ще од гамазеїв чула — свист, мов чайка кигикнула. Але це було й останнє, що чула. Потім упхнув її рудий в арештантську, трохи, вагаючись, постояв ще на порозі, хряпнув дверима й замкнув.

Хвилину дівчина стояла у темряві, тупо дивлячись на зачинені двері. Мов упустила кінці й не тямила, що це з нею. Знадвору долетіло до вух їй — гуркнув у двері в льох і хрипло: "Ти, ти, гляди мені, я тебе погрюкаю!" Не рудий це. І дзенькнуло. З-за дверей, з льоху глухо — не чути що. А дівчина кинулась до вікна — вгорі заґратоване, маленьке,— руками до нього не дістане. У хаті поночі і самі голі стіни. Зінька обмацала всі їх навкруг, у двері била. А враз насторожилась.

Ні, то їй не вчулося — кроки, й дзвеніло тихенько надворі. Ще гуркнув у двері в льоху. Потім у сінях — дзінь, дзінь...

Тоді ж почулися ще кроки в сінях, і чула — хтось сказав:

— Товаришу начальник, ну, ми ж повели.

— Да, да. Та глядіть там! Через сад ведіть. Руки ж розв'яжете перед тим.— Він клацнув ключем у дверях. А Зінька так і припала до дверей, дихання забило їй. Мацала двері й уся постаттю влипла в них, мов думала, що наскрізь виступить крізь них на тім боці. Врешті до щілинки припала й зойкнула:

— Начальнику!

Вже од надвірніх дверей оглянувся Сахновський і вернувся:

— Що тобі?

Зінька, захлинаючись, заговорила, як у гарячці:

— Я дурна! Яка ж я дурна! Я вже не буду,— і мацала руками двері, й благала в щілину.— Пустіть мене! Ну, йдіть сюди швидко!

Пауза. Сахновський трохи подумав і сказав крізь двері, повернувши ключем:

— Гляди ж мені. Візьму в кімнату, а будеш іще дуріти — в льох закину.

— Не буду, не буду!..— хапаючись і схвильовано казала дівчина.

Сахновський одімкнув двері й міцно взяв її об руку. Так і повів. Із темряви кинулось в очі — зіяла чорна дірка льоху: вже повели. Була тріпнулась, та стиснув дуже й глянув з погрозою. Подумала: ні, так не можна, їм дві версти до шелюгів — ще встигне. Летітиме, а дожене!.. І

Зінька прискорила ходу. Вже на ґанку була, а вночі од гамазеїв — свист чула, як чайка кигикнула. Серце тукнуло й наче спинилось.

У своїй кімнаті, просторій і розкішній, Сахновський пустив Зіньку й зачинив двері в канцелярію. Горіла лампа ясно на столі під зеленим абажуром, і в хаті від того все було зеленаве. Посеред хати Зінька, як привид,— в розстебненій юпці, простоволоса: хустку велику десь загубила. Стояла німа і мов скам'яніла. І як сказав Сахновський, щоб скинула чоботи та свитку,— мов і нечула, чи мов так довго до неї летів голос через хату: лише за хвильку здвигнулась і скинула чоботи й свитку. З бильця на ліжку взяв Сахновський хустку велику жовтогарячу з квітками і звелів їй накинути на плечі. Зінька й це зробила тремтячими руками і все стояла нерухома з німим і тупим поглядом в одну точку.

Сахновський сів на канапі близько стола й закурив. Крізь дим дивився на неї й глибоко затягався цигаркою. Потім покликав:

— Підійди сюди!

Зінька стріпнулась. Впали очі на нього, з нього впали — просто проти неї велике, на всю стіну, стояло трюмо, а в ньому... аж уся здригнулась, а очей відірвати не може. Дивилася з жахом великими округленими очима, й на неї звідти дивилась — ні, і то ж вона — Зінька. І жовтогаряча хустка на плечах, а обличчя зеленаве й очі глибоко, як дві ями чорні, і темною ямою провалений ніс.

— Ну, йди ж!

Враз у віконницю знадвору — трах! — видно, цеглиною. Трах! — десь у двері на тім кінці будинку. Дівчина так і зірвалася з колін. І він уже не до неї — з кобури вихватив наган і побіг у двері через темну канцелярію в коридор. Зінька оторопіла на мить. За серцем, що в грудях закалатало чи на сполох, чи радістю, не чула нічого.

Нараз отямилась, і перше, що в голову їй,— лампу — дмух. Темно в хаті. Зінька, як кішка, нечутне, боса, навшпиньках вибігла з хати, через канцелярію і вже в коридорчик, а на дверях — він. На ґанок не виходив, стояв на порозі — видно, боявся. І з порога кричав у ніч:

— Буду стріляти!

Знадвору нічого не чути. А на ґанок не йде, простяг руку до дверей уже, щоб зачинити, як раптом Зінька ззаду з усієї сили кинулась і з криком нестямним у спину руками вдарила,— аж упав на ґанок. І вона з ґанку впала звисока,— аж в очах їй зірки, але за мить, як підрізала косою перепілка, зірвалася й нерівне зигзагом побігла через подвір'я та бур'ян...

Хтось — чула — гнався, кричав хтось. Уже й на вигоні вона, а ззаду тупіт чобіт і крик. Зінька бігла, що було сили, аж у вухах вітер свистів. А далі сили не стало. До вітряка до першого саме добігла. Дихання їй забило і вона не впала — обіперлась об вітряк. Іззаду ще тупіт у темряві, мов бігло двоє. Враз стихло, потім свист тихий. Зінька тоді скрикнула й знов зірвалася. Але вже бігла й оглядалась, і кричала в одчаї назад:

— Ой швидше!

Хлопці догнали її вже за вітряками. Не спинялись ні на хвилинку. На бігу хлопцям сказала, що повели. Думала — хоч вони побігли.

А хлопці не бачили, її все ждали та вже з Савкою одчаялись та цеглинням стали... Що він робив з нею? Зінька нічого. Тільки ще швидше бігла й трошки шкандибала.

І все ж до шелюгів їх не догнали. У шелюгах ще дужче бігли — уже захекані й гарячі як огонь. Враз Зіньку за руку Ілько схватив і сам спинився, і Савка. Дівчина притаїла подих і стала — слух і зір. Та по

дорозі нічого в темряві не чути й не видно. Раптом обіч, уже в шелюгах, блиснуло, мов хтось кинув цигарку, і голос глухо в темряві:

— Стій отут!

Скрикнула Зінька, Ілько згарячу пальнув із обріза — сам не знав, чи туди, чи вгору. А з шелюгів у ту мить, мов дуплетом, із двох гвинтівок — бах! бах!

Чорна ніч. Ще перед самим обличчям у Зіньки вже на бігу — пихнуло полум'я обріза й оглушило її. Бігла, падаючи, прориваючи кущі, і кричала щось у нестямі. Не чула — чи бігли за нею хлопці. Чула ще постріли — два, десь далі — бах! бах! Спіткнулась і бігла знов, очима розпанаханими у темряві жадібно шукаючи, поміж кущами. І за одним кущем враз,— аж одкинулась, потім зойкнула й шарпнулась до нього. На сірому піску між шелюгами, розкинувши руки, лежав нерухомий, чорний, хрестом.

Перед ним і впала на коліна як підрізана. Руками сплеснула й зойкнула в ніч. А враз похитнулась і з стогоном непритомна впала до нього на пісок.

Ніч одгукнулась ще двома пострілами, але далеко десь у березі,— бах! бах! Потім уронила зорю — велику пекучу сльозу — і заніміла в печалі...

XXXII

...І прийшла зима, й минула — аж напровесні Давид Мотузка вертався з міста в Обухівку.

Поїзд прибув на станцію зарані — опівдні, але по розгаслій дорозі йти було важко; версту по версті місив ногами Давид, на кожному кроці провалюючись у талому снігу; ішов; ішов — уже й сонце сідало, а він ще

тільки доходив до колишньої Ганівської економії. До слободи ще лишалося верст із десять. Проте хоч пізно, а був би таки дома сьогодні — ще донесли б ноги, та, отже, лише виткнулась із-за саду ковалева халупка, така радість пройняла парубка — одразу відчув, що далі вже не піде. Далебі, немає чого поспішати. Та ще поночі по такій дорозі. Та ще... це ж і вона, що вже скучила, мабуть. Згадав, як писала в останньому листі: либонь, відколи довідалась, що незабаром вийде з лікарні, та відтоді щодня як очей не видивить. Увечері аж за греблю, буває, вийде — чи не бовваніє по дорозі з станції. "Стою, стою під вербами буває, а тебе, любий, нема та й нема",— писала.

Аж прискорив ходу Давид. Недалеко вже. Навіть уже чути бруньковий дух од верб понад ставом. Гін яких двоє залишилось, а тоді звернути з шляху, перейти греблю і в хату отак — рип: "А здрастуйте лишень вам, люди добрі". Він навіть руку звів до голови і ніби хотів зняти шапку, та тільки збив на потилицю і зітхнув глибоко на всі груди.

Да, хороша-таки штука життя. Отак іти по грузькій весняній дорозі — обвіяний молодим духом нестерпним талого снігу, та землі, та вербових бруньок. Хороше! А що плутає ноги втома та чавкає в драних чоботях — дарма: ось і відпочине, і онучі просушить. О, ба! Спереді у темряві блиснув вогник (видно, в халупці світло засвітилося). Хороше!

І враз ніби спіткнувся на якійсь думці. Аж нахмурив брови й щелепи зціпив. Та й то всилу-силу переступив. І як лишилась уже позаду, не міг іще й тоді, щоб не оглянутись на неї. А так, отоді в шелюгах, якби не наспіли були... Аж не віриться, що це було. Та й усе життя отоді в Обухівці — не віриться, що це була дійсність, а не привиділось у важкому маячному сні. І то в ньому, в химерному світі примар — він, Давид, тіпався, як у лихоманці, белькотав посмаглими губами й бився, зі стогоном, щоб прокинутися — прорватися в дійсність. А його... назад на аркані.

Це ж саме отут наздогнали були отоді. Ой гади ж, били як. А потім, як худобину, взяли на налигач, а другий край Тягнирядно кинув петлю

коневі на шию і — гайда. Оце згадав Давид — аж загорілися роз'ятрені спогадом ноги, розбиті, в крові: тягли ж на аркані по мерзлому грудді. Ще дякувати коневі, що не розніс кісток: як не поганяв його Тягнирядно, а він що зірветься, та й стане, очі косить назад, хропе й цапує. Поки-то вершник зірве його знов, а Давид і одсапне тим часом. Проте як в село вже дістались, всилу-силу волочив ноги. Та й не ноги були то: в цілих чоботях виходив з дому, а то вже самі халяви теліпалися на ногах, а ступні голі — саме шмаття м'яса. І отак просто до сільради.

А потім — льох у раймілиції, допити й шелюги... Якби не наспіли були отоді, уже б ніколи з отого сну й не прокинувся. І як-то вони нагодилися саме тоді. Теплими пальцями торкнулася до повік і одкрила їх. І на зоряному тлі побачив Давид її, Зіньчине, змучене й зраділе обличчя. Оце і усе, чим спалахнув йому новий світ після довгого забуття і знову погас. Потім отямився аж у ковалевій халупці. І вона, Зінька, таки біля нього. Розповіла, як одбили його; на руках пронесли хлопці до хутірця, а там Савка підводу в тітки дістав і оце в двір уже світанком привезли нишком. "Тут не страшно вже",— потішала. А сама і в хаті не сиділа. Уже потім призналася, що сама боялася дуже і вартувала надворі весь день — чи не принесе їх і сюди лиха година, щоб же хоч побачити здалеку та щоб чи в льох, чи на горищі Давида заховати. Але їх не було. А вночі приїхали кіньми Гордій Чумак із Півненком (Ілько загадав). Розповідали, що на селі такий переполох — і начміліції приїхав. Трусять усюди. Коли б ще й сюди не догадались. Мерщій ухопили Давида на підводу й на станцію. (Поїзд опівночі).

Е-ех, і не згадувати. Точка. Оце йде, а попереду — нове життя... Іменно, Давиде: нове життя!

Аж скинув шапку і йшов отак простоволосий. Отак і в хату поріг переступив — шапка в руках, та й — "здорові були".

Що вже раді були йому всі — не знали, де посадити, з чого почати розпитувати та з чого про свої новини розповідати. Степан був дома. (Ще в лікарню Зінька писала, повернувся він з Червоної Армії). Був дома

й дядько Клим,— уся "ганівська громада" була в зборі, хоч і засідання робити. "Який там перший пункт у нас?" — веселий старий коваль. "Та який — он хоч і з того почати (дядько Клим) — дерево ж возимо". Писав Яким і в лікарню про це. Ну, і так взагалі — не те життя тепер — радянське життя. Вибори ж оце щойно закінчились: Гордій Чумак головою, і в члени сільради провели все своїх людей. Ось і Степан у членах тепер. Ці життя налагодять. Та й у районі ж — і голова райвику другий, і секретар райпарткому інший, а Миронова і з партії викинули. Ну, і дома у старих усе гаразд — Зінька оце була якось на слободі. "Христю просватали",— прохопилася Зінька та й зчервоніла враз: "Кому що, а тобі сватання". І від продподатку звільнили, нібито накладено неправильно було. Тато вже знати, яка була правильність. І спитав дядько Клим, що за них чути. Давид розповів, що перед від'їздом заходив до прокурора — розслідування закінчено вже, а це на неділю через тиждень — саме в Щербанівці ярмарок — і суд їм буде: виїде сесія губ-суду в Щербанівку. Он-бо як! Оце так новина. Задиркали чоловіки цигарковим папером, закадили. "Ну, та й цур їм, не проти ночі їх згадувати,— сплюнув коваль,— є, й окрім них, об чім поговорити".

І таки було об чім.

І за вечерею, і повечерявши,— обсівшись біля припічка, щоб курити в піч, гомоніли допізна чоловіки про се, про те. Уже й ковалиха та Климова жінка з дітьми полягали на полу. Сама Зінька не вкладалася спати: усе сподівалась, що, може ж таки, влучить часинку, щоб крадькома хоч торкнутись до нього. Та й втратила надію. Аж засмутилася й губенята трошки надула. Ще хоч таки трохи зігнала злість на всіх: прогнала від припічка (чи їм місця в хаті кращого немає?) — соломи їй треба. Постелила потім чоловікам долі всім покотом, головами до лави, тоді й собі кинула ряднину та подущину на лаву й лягла. Але не спала, ждала все. І вже пізно за північ (проспівав півень), як погасили світло та полягали чоловіки і саме скраю Давид,— довго трималась, та й ні-таки,— тихо-тихо крадучись у темряві, щоб не шерхнути, опустила руку з лави й — наткнулась на його простягнуту

руку. Хап — і вплелися пальцями одна в одну. Потім і поснули обоє отак — рук не розмикаючи.

А на ранок Давид підвівся, ледве розвиднілось, і зразу ж зібрався йти. Не пускали. Ковалиха ніби щось почула матернім серцем, припадала до нього, як до сина: "Та й поснідав би, чим натщесерце йти, а чи, мо, боїться об'їсти?" — "А, таке! — лише рукою махнув Давид, посміхаючись.— Не об тім річ: доки підмерзло оце, йти буде легше". Та й попрощався. Зінька й собі накинула свитку на плечі — провела за поріг, а потім, непомітно отак, і через двір аж за сад. Може б, і далі, та Давид сам винуватий. Пригорнув її до себе, заглянув щасливий у вічі їй та й не то в жарт, не то насправді: "А може б, ти, Зіню, й не верталася?" Дівчина зашарілась та так і прикипіла до нього. А враз одкинулась і розвела руки: "Отак, боса, в опорках?" Давид занепокоївся: "Та чи ти, дівчино, з розумом? Біжи, біжи, прямо на піч". І сам геть рушив. Потім, оглянувшись, побачив, що й вона стоїть,— крикнув, іще й насварився на неї рукою.

В Обухівку Давид прийшов зарані — саме школярі сходились до школи. Село вже жило. Дружно курились димарі хат, рипіли журавлі біля криниць, ревла худоба по дворах, і в морозному повітрі лунко, чулися людські голоси. А крізь усе, як удари здорового рівного пульсу, паровий млин у березі. Мелемо,— значить.

Повз Матюшин двір як проходив — глянув з цікавістю. Порожньо на подвір'ї, понуро стоять будівлі, а хата навіть із забитими віконницями. (Хвалилась Зінька, що переїхала Матюшиха до батька на хутір). Перевів очі Давид на ворота узорні й не міг, щоб не всміхнутися: "А що — чирва масть? Еге ж, не завжди і чирва — козир!" Поминув Півненків двір. У Марії в хаті топилося.! І враз стиснулося серце — Тихона згадав. Не витримав, сердега, помер у тюрмі. Який жаль. Оце б ішов, а він би біля загороди: "Здоров, Тихоне!" — "Здрастуй", і підійшов би до тину — друзяка. Із'їли, падлюки! І так уже до самого дому не розвіявся тихий смуток. Уже в хаті забулося трохи в радісній зустрічі. Самі жінки були

дома — мати та Христя з Докійкою. "А чоловіки,— весело розповідала Христя,— один у школу пішов, а батько — до млинам.

— Від каведе ж приставлений,— додала мати поважно,— тепер же й ми, сину, люди.— Та й не втрималась стара: повіки затремтіли в неї, і сльози виступили в очах. Проте й крізь сльози не затьмарилась їхня небачено прозора синь. От ніби вперше в житті своєму побачив Давид, що в матері очі сині. Змахнула рукою сльози з вій мати і вже веселенько до сина з ласкою: мабуть же, зморився і голодний. Давид сказав, що підночував у хуторі, але лягли пізно, то голова каламутна трохи — поснідавши, хоч і задрімає на часинку. Проте не довелося: тільки-но снідати сів — Яким прибіг (почув, що вернувся).

— Го-го! — Здоровкались, сміялись, як ті малі діти. Далі Яким: "Ну, що та як, та снідай швиденько". Не дав і поїсти хлопцеві гаразд. Аж розсердилась Мотузчиха, а Якимові сміх:

— Не хлібом єдиним жив буде чоловік, тітко Марино. Та після лікарні багацько і їсти ніззя. Гайда! — І подалися з хати.

Отак і вкрутило в себе Давида життя обухівське, з першого ж дня. Іще першого дня був ніби за гостя — роздивлявся (коли ж куди оком не кине, та й нова новина). Із сільради у КНС, у млин, у "Якимову канцелярію" (Яким і завідувач хатою-читальнею, й секретар колективу "Перемога"). Всіх обійшов, з усіма побачився, набалакався.

А вже другого дня возив ліс з іншими на виселок, порався по господарству, на громадській роботі (саме до землевпорядження готувались, з дня на день ждали в село землемірів). Ніколи гаразд і оглянутися. То й не диво, що незчувся Давид, як і підійшло число отаке: прийшла з РВК до сільради оповістка, що в неділю отакого числа в селі Щербанівці виїзна сесія губсуду буде розглядати справу "Матюшиної банди" і щоб про це якнайширше оповістити людність. Разом із цим і повістки були одержані на Давида й ще на багатьох обухівців: з'явитися

за свідків у суд на тоді ж таки. Сьогодні одержано це, а завтра й неділя. І саме ж у Щербанівці ярмарок.

Чи коли й був отакий наїзд у Щербанівці, як під оцей ярмарок. Весь вигін — ярмарковище — був запруджений возами, аж ген туди за вітряки. Обухівці як приїхали, то вже гаразд ніде було й стати. Насилу пробилися на цей край. Але й сюди аж під самі тини розлився ярмарок і навіть у вулицю вихлюпнулися вози. Далебі, хоч і собі у вулиці ставати. Та Яким заперечив: мовляв, чи ж кращих місць не заслужили, що будемо в проході тулитись. Він сплигнув з воза і зник у натовпі, а невдовзі повернувся "з розвідки" удвох із Степаном ковалевим. Знайшов місце.

Біля пошти звернули на руїни колишнього маєтку й поміж пеньками та купами цегли добралися до гамазею. Отут за гамазеєм у затишку й отаборилися.

Повипрягали коні, пов'язали до возів. З возів позлазили жінки, заметляли спідницями, обтрушуючись,— як гуси на березі з води. Всі по-святковому повбирані ради такого дня, рум'яні на морозі. Од воза неподалеку дядько Клим упізнав обухівців — підійшов із хуторянами сюди. І Зінька де не взялася — вже з дівчатами, до чоловіків тільки "здрастуйте!" кинула, а Давида черкнула гострим поглядом. Тим часом Степан розповідав, що вчора ще прибув у Щербанівку, і суд весь сповна, і заарештованих пригнали. А оце щойно з сельбуду,— не починалося ще: на вісім годин призначено.

— Підождемо,— казав дядько Гордій,— більше ждали. У затишку від вітру під гамазеєм посідали, стали закурювати. Жінки зібрались на ярмарок піти поки що, уже й знялися були, та раптом північська молодиця скрикнула здивовано — і до дівчат:

—Дівчата, он диви!

Всі оглянулися і так стояли здивовано очима на натовп. Щось, видко, трапилось. Люди, що досі гуртами стояли собі біля возів, заметушились; дехто виліз на віз, і всі дивилися ген у той бік на будинок райміліції. Підвелись і обухівці. А моторна Христя Мотузчина аж на віз зіп'ялась і враз гукнула схвильовано:

— Та гляньте ж бо. Ведуть!

Всі так і кинулися. Хто на пеньок, на купу цегли, на колесо чи на полудрабок виліз — і всі туди очима через голови натовпу. Справді — повели. З двору райміліції через подвір'я поміж рядами возів тихо посувалась оточена сторожею юрба в'язнів. Таки не дуже близько, гаразд і не розпізнати кожного. Двоє в шинелях — видно, Сахновський та рудий міліціонер. Тягнирядна знати — од усіх на цілу голову вищий; і, либонь, по кудлатій шапці Матюху пізнати, а інших і ніяк. Але, видко, всі там до одного. Он скільки їх. Як на звірів, товпиться народ обабіч дороги, зразу ж услід за юрбою микаючись у похід. І так валом валили з нею до сельбуду.

Цілий день тривав суд. І весь день біля сельбуду товкотнеча, а на ґанку і в дверях — пробка. Так увесь день надвірні двері в залу й не зачинялись. А на ґанку як рій повис шапкою,— люди, кому не вдалося пробратись усередину. Хоч слово, може, якесь упаде-таки й сюди через поріг.

Іноді зсередини на свіже повітря вилазив упрілий, в розстебнутім кожусі, котрийсь із слабогрудих, що вже неї міг сидіти більш у духоті. Тільки зі східців, як уже обступлять його, розпитуючи, і вже хоч би й хотів вирватися — дарма. Аж поки новий хтось вилізе ще. Тоді самі покинуть, як перечитану газету, і хапають свіже, дальше число.

Отак біля сельбуду. Але й на ярмарку сьогодні весь день тільки й балачок було, що про суд. Потім, коли й день уже стемнів, засвітилося по хатах світло, поскладали ятки,— уже й роз'їздитися б (дехто таки й

від'їздив, але більшість і не рушали), там-там поміж возами на ярмарковищі стали займатися вогнища (гаразд, що кладовище поблизу з хрестами). Видко, поклали собі діждати кінця хоч би й усю ніч.

А суд таки й затягся: лише опівночі закінчився розгляд справи, потім цілих п'ять годин тривала судова нарада. І всю ніч не спала Щербанівка, не гасили світла, на майдані палахкотіли вогнища і тихим гомоном бродив табір, як запущена дріжджами опара.

І ось нагло вже на світанку знову знявся гамір біля сельбуду. Кидались люди з хат, од огнищ на майдані, але до сельбуду не протовпитись — натовп отакий. І в клекоті голосів годі щось уторопати. До розстрілу трьох, а кого ж саме? А інших же як? І чого ще ждуть, не розходяться?

У бокові двері, що хід за сцену, раптом вихватились двоє охоронників — розступись, і пробили в натовпі прохід на вулицю до підвід, що стояли напоготові. Потім слідом за ними вивели трьох. Найпередніший Сахновський — дуже блідий, з темними плямами очей і ніби безротий (отак зціплені губи), але йшов незвичайно рівно, ніби нічого не помічаючи навколо. Услід за ним ішов Матюха — пониклий і згорблений у своїй кудлатій шапці; він непевно якось ступав ногами, наче не просто собі йшов, а намагаючись обов'язково попадати ногами в протоптані сліди Сахновського. Іззаду Тягнирядно — незграбний і якийсь потворний: ідучи в проході, він то підморгував дурнувато не знати кому в натовпі, то роблено байдуже спльовував крізь зуби, а врешті спинився, уперся, як віл, і мусили вести до підводи силою, а він бився в руках і хрипло рикав огидну лайку. Порозсаджували на підводах їх, на кожну сіло по двоє вартових, і рушили.

Невдовзі вивели й інших засуджених: Огир Данило, Кушніренко, Гниденки обидва — Яків та Пилип, рудий міліціонер, Книшенко, Губар Хома та Векла-самогонщиця.

Одну тільки Марію Кожушну присудили на три роки умовно і з-під варти звільнили.

Цих провели в двір раймліції — пішки етапом, потім одпровадять у місто — в тюрму.

Тепер і народ повалив од сельбуду гомінкими юрбами, і за кілька хвилин весь майдан став як розритий мурашник.

Біля гамазею обухівці запрягали коні, весело перегукуючись од возів. А Гордій підганяв своїх: ну-ну, хлоп'ята. Мовляв, отакий ранок не згаяти б: підмерзло гарно, можна б і за деревом на хутір змотатися.

— Єсть, дядьку Гордію,— гукнув Яким, сплигнувши на воза. У Півненка молодиці ніяк не всядуться. А хтось уже рушив. Давид і собі підібрав віжки й сідати, а біля воза Зінька ніяк не добалакає з дівчатами; уже й Степан гукає, щоб іти.

— Сідай, Зінько,— Давид до неї.

— Не по дорозі ж,— ясно, наївно глянула дівчина на нього.

— Ой, по дорозі,— примружив очі Давид і всміхнувся! тепло, любовно. Зінька схвильовано задихала, обличчя в неї загорілося враз, і очі стали ясні та сині. Тільки й промовила розгублено:

— Та хоч би ж я була дома попередила!

А Давид під лікоть її, дівчата з сміхом за руки — стриб, і на возі вже дівчина. Рушили.

Доки на шлях виїхали, довелося і припиняти, і злазити та гуртом стягати з дороги вози,— попохмурився Гордій на возі: коли б це дома

вже бути об оцій порі. Нарешті вибились-таки на дорогу. Спершу їхали тихо, але от не стерпів Давид — гукнув Якимові: гей, гей, а нехай лиш торкають! Крикнув і Яким щось — луною покотився гук уперед по дорозі. Спершу далеко десь спереду загриміло, потім ближче, ближче.

Ударив віжками по конях Давид. І зараз з усіх восьми копит рвонули коні й гаркнули колеса. Холодні скалочки мерзлої дороги, як дробом, ударили в лице, обсипали всього. І дядько Гордій — аж затулив очі рукою, всміхається в бороду. І ззаду дівчата залилися сміхом. Оглянувся й Давид — обсипало й їх. Упала кожна лицем у долоні, щось кричить Зінька — не чути нічого. Тільки бачить Давид — з-під долоні в неї сміються до нього її очі, радісні, сині. Щось крикнув до неї Давид, сам не чуючи свого голосу, і ще вдарив по конях. І вже не оглядався, не чув, не бачив нічого. А тільки й чув, як під колесами — і спереду, і ззаду, під безліччю копит і коліс, наче туго нап'ята струна, бриніла дорога в ранкову далечінь.

1926